

genootschap
voor 131 1994/1-3
geschiedenis
handelingen

REDACTIONEEL	3
---------------------	----------

ARTIKELS

R. VAN UYTVEN , <i>Het bierverbruik en de sociaal-economische toestand in het Brugse Vrije in de zestiende eeuw.</i>	5- 34
J. MONBALLYU , <i>Op zoek naar een vader in het 16de eeuwse Vlaanderen. De zaak Betkin Heene tegen Jan Van den Brande (1532-1533).</i>	35- 63
C. VAN DEN HEUVEL , <i>De architectura (1599) van Charles de Beste. Een onbekend architectuurtractaat van een Brugse bouwmeester.</i>	65- 93
M. CARLIER en A. GREVE , <i>Omtrent de dood van een bastaard. Belangenconflicten bij de erfenis van Gérard Splinter. Brugge 1422.</i>	95-109
J. VERMEERSCH , <i>De toeristische pers te Blankenberge vóór de Eerste Wereldoorlog.</i>	111-166

KLEINE BIJDRAGEN

J. MURRAY , <i>Een bakermat van het kapitalisme : Brugge in de 14de eeuw.</i>	167-177
J.L. MEULEMEESTER , <i>Het zilveren altaarornament van de Brugse Sint-Donaaskathedraal.</i>	179-188
M. VANDERMAESEN , <i>De "Zaal met Cordouaans leder" op het Rijksarchief te Brugge.</i>	189-194
L. DEVLIEGHER , <i>Een 15de-eeuwse muurschildering met twee engelen in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge.</i>	195-201
L. DEVLIEGHER , <i>De schilder Petrus Moraulus toch Pieter Claeissens I ?</i>	203-207

WESTVLAAMSE BIOGRAFICA

B. JANSSENS DE BISTHOVEN , <i>Kanunnik Leonard Arents, 1740-1819.</i>	209-219
--	---------

BOEKBESPREKINGEN	221-229
-------------------------	----------------

KRONIEK	231-247
----------------	----------------

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 131

1994

REDACTIONEEL

De vorige jaargang, 130 van 1993, zag er wat ongewoon uit. Aflevering 1-2 verscheen als een huldenummer B. Janssens de Bisthoven, met een bovenmaats volume van 186 bladzijden en gevuld met enkel maar artikels, geen andere rubrieken. Aflevering 3 en 4 werden van elkaar losgemaakt: 3 verscheen als een gewoon nummer met de gewone variatie aan artikels, kleine bijdragen, Westvlaamse biografica, boekbesprekingen en kroniek; 4 werd een aflevering met alleen maar de boekenschouw. Deze kwam geruime tijd later van de pers dan de rest, wat trouwens de reden was voor de afzonderlijke publikatie. De opsplitsing in drie delen van deze jaargang, samen met de vertraging in het verschijnen, zorgden voor enige verwarring bij de trouwe abonnees. Toch konden deze zich uiteindelijk niet tekort gedaan voelen: met in totaal 380 bladzijden werd het gewone volume fel overschreden, terwijl de variatie in de bijdragen en de kwaliteit ervan ervoor zorgden dat de reeks "Emulatie" in hun bibliotheek opnieuw met een meer dan volwaardige jaargang werd aangevuld.

Voor menig traditioneel lid is dit voldoende om zijn vertrouwen in het Genootschap te vernieuwen. Anderen worden daarenboven aangesproken door de Jaarvergadering waar iedereen zijn mening kan uiten maar weinigen het woord vragen, wellicht omdat zij meer belangstelling hebben voor de historische lezing die op het "huishoudelijke" gedeelte volgt. Op geregelde tijdstippen rollen ook nog Vlaamse Historische Studies en bronnenpublicaties van de pers, waarmee het Genootschap zijn opdracht, de geschiedenis van Vlaanderen en de hedendaagse provincie West-Vlaanderen te beoefenen, ook met succes vervult.

Deze regels zijn geschreven op een ogenblik dat het kalenderjaar 1995 reeds ingezet is, terwijl ze pas de jaargang 1994 inleiden. Een inhaalmaneuver is voorzien. Aflevering 1-2 wordt gekoppeld aan 3, terwijl aflevering 4 opnieuw alleen de boekenschouw zal bevatten. Zo verschijnt de hele jaargang zoals normaal in twee boekdelen, maar op het laatste deel zal desnoods niet gewacht worden om een volgende jaargang aan te vatten. Of deze werkwijze tot goede resultaten leidt, moet nog blijken. Overigens wordt de nieuwe indeling in artikels en kleine bijdragen, die na enig zoeken vorig jaar tot stand kwam, goed bevonden en verder toegepast. Bedoeling is al te lange

bijdragen uit de kroniek te weren - deze moet het dus hebben van zo mogelijk korte berichten - maar toch een plaats te bieden aan wat langere mededelingen of niet zwaarwegende of niet van een wetenschappelijk apparaat voorziene maar toch waardevolle bijdragen, zoals bijvoorbeeld teksten van lezingen. Voor het overige blijven de rubrieken behouden. Verder staat in de VHS-reeks een nieuw boek op stapel - waarvoor de verwachtingen hoog gespannen zijn - en worden een paar andere voorbereid.

HET BIERVERBRUIK EN DE SOCIAAL-ECONOMISCHE TOESTAND IN HET BRUGSE VRIJE IN DE ZESTIENDE EEUW

R. VAN UYTVEN^o

Het uiteindelijke doel van alle economisch handelen is - economen, en veel economisch historici met hen, verliezen het al te licht uit het oog - gericht op het voldoen van de menselijke behoeften en dus in laatste instantie op consumptie. De studie van het verbruik kan in elk geval de economische geschiedenis opnieuw een meer menselijk gelaat schenken en de brug slaan naar een geschiedenis van de sociale groepen en klassen waaruit de samenleving is opgebouwd. Op gebied van de geschiedenis van de consumptie is de Belgische historiografie beslist niet ver gevorderd. Ze beperkte zich hoofdzakelijk tot het drankverbruik en tot consumptiecijfers voor de achttiende en negentiende eeuw¹.

^o R. van Uytven, gewoon hoogleraar Univ. Antwerpen (UFSIA) - deeltijds K.U. Leuven, Naamsesteenweg 186, 3001 Leuven.

1. Voor een eerste introductie : W. MINCHINTON, Patterns and Structures of Demand 1500-1750, C.M. CIPOLLA (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 2, Glasgow 1974, 83-176; I. BITSCH e.a. (ed.), *Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit*, Sigmaringen 1987. Voor België o.m. : C. VANDENBROEKE, Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw), *Album aangeboden aan C. Verlinden*, Gent 1975, 369-411; ID., *Agriculture et Alimentation*, Gent-Leuven 1975; ID., Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19de eeuw, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973), 109-169; C. LIS-H. SOLY, Food Consumption in Antwerp between 1807 and 1859 : A Contribution to the Standard of Living Debate, *The Economic History Review*, 2e r., 30 (1977), 460-486; P. SCHOLLIERS, Sociale ongelijkheid en voedselconsumptie sedert 1850, A. DE KNECHT-VAN EEKELEN (ed.), *Voeding in onze samenleving in cultuur-historisch perspectief*, Alphen a.d. Rijn 1987, 68-92; R. VAN UYTVEN, Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw, *De Brabantse Folklore*, 167 (1965), 299-337; R. VAN UYTVEN-B. BLONDÉ, Wijnverbruik te Antwerpen en 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw, *Libri Amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven 1987, 107-126; ID., Consumptie en conjunctuur : Het graanverbruik van 's-Hertogenbosch 1569/70-1592/93, *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova L. Pirenne*, 's-Hertogenbosch 1988, 119-128; R. VAN UYTVEN, Specerijen en Kruiden in de Zuidnederlandse Steden, *Specerijkelijk. De Specerijenroutes*, Brussel 1992, 75-89; P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan Tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Brussel 1993.

Het bronnenbestand is nochtans rijkelijk aanwezig.

Bij wijze van voorbeeld spreken wij in deze bijdrage de mooie reeks rekeningen over de opbrengst van het gruitrecht in het Brugse Vrije aan. Zij bieden voor de periode van 1 januari 1542 (n.s.) tot 30 september 1590 vrij gedetailleerde cijfers over het bierverbruik in het Brugse Vrije en de daarin gelegen steden, Brugge inclusief². Het Brugse Vrije, een politiek, administratief en fiscaal onderdeel van het graafschap Vlaanderen, groepeerde het platteland en de steden rond de stad Brugge en besloeg een oppervlakte van ongeveer 1700 km² begrepen tussen de Westerschelde, de Noordzee, de IJzer en een denkbeeldige lijn Diksmuide - Roeselare - IJzendijke. Het Transport van Vlaanderen dat in 1517 werd afgekondigd om de belastingen over het land te verdelen, belastte het Vrije met 10,1 procent van de totale belasting. Het sloeg zo naast de grote steden Brugge (14,4 pct.), Gent (14,1 pct.) en Ieper (7 pct.) helemaal geen slecht figuur. Geen andere plattelandsomschrijving in het graafschap kwam het Vrije in deze rangorde nabij. Binnen het Vrije vond men, naast Brugge, tal van andere steden. In feite lag de meerderheid van de in het Transport afzonderlijk aangeslagen Vlaamse steden in het Vrije. Steden en dorpen van het Vrije samen stonden in voor meer dan 53 procent van de totale belastbare welstand in Vlaanderen (Tabel I).

TABEL I : AANDEEL IN HET TRANSPORT VAN 1517 (in procent)

Vrije	10,1	Gistel	3	Oostburg	1
		Aardenburg	2,25	Hoeke	0,5
		Oudenburg	2	Mude	0,25
Brugge	14,4	Damme	2	Monikerede	0,16
Sluis	8				
Oostende	6				53,16
Blankenberge	3,5				

Bron : C. LAURENT (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, Deuxième série : 1506-1700*, I, Brussel 1893, 594-596 en 621-628.

2. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, nos. 23119-23168. Alle rekeningen lopen van 1 januari tot 31 december, uitgenomen de laatste. Van 1590 ontbreken de drie laatste maanden. Wij hebben ze in onze tabellen geëxtrapoleerd rekening houdend met de seizoenfluctuaties in de voorafgaande jaren. Gezien het gebruik van de Paasstijl in Vlaanderen moet het jaartal waarmee de rekeningen op 1 januari openen met een eenheid worden verhoogd. Vanaf 1 januari 1576 (rekening n° 23154) is de Nieuwjaarsstijl toegepast.

Volgens een recente raming woonden er omstreeks 1520 zowat 110.000 zielen, waarvan ongeveer 60.000 op het platteland³.

Het gruitrecht

In tegenstelling met wat weleens werd beweerd⁴, was de gruit geen mout, d.w.z. als brouwgoed toeberaid graan, maar een plantaardige substantie, waarvoor de gage, een heide- en moerasplant (*Myrica Gale L.*), het hoofdbestanddeel leverde. De gruit werd geacht aan het bier meer smaak en een langere houdbaarheid te schenken. Allicht meende men ook, ten onrechte, dat de gruit de gisting stimuleerde. Als een produkt van de woeste gronden, was de gage een monopolie van de vorst, zij het dat hij de levering ervan, als zo vele andere overheidsrechten, vaak aan leenmannen en dienaars heeft vervreemd⁵. Wanneer het superieure hophier in de loop van de veertiende eeuw het gruitbier verdrong, bleef het gruitrecht als een gewone bierbelasting voortbestaan. Zo zetten in 1380 de Vlaamse graaf, zijn leenman Jan van Aa, heer van Gruuthuse, en de stad Brugge het gruitrecht om in een louter fiscale heffing van twee groot per ton bier, waarvan één voor de graaf en één voor de heer van Gruuthuse, en dit op alle bieren in het Brugse Vrije, uitgenomen bier van Bremen en Engelse ale⁶.

Al in 1200 zou, volgens C. Custis, een achttiende-eeuwse Brugse schepen en historieschrijver, de graaf het gruitrecht aan de heer van

3. J. MERTENS, De bevolking van het Brugse Vrije rond 1520, *Demografische evoluties en gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden* (Studia Historica Gandensia, 200), Gent 1977, 145-166. Over het Vrije zie ook A. SANDERUS, *Verheerlijkt Vlaendre*, Leiden 1735.

4. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, II, Brussel 1883, 228-229; M. MARTENS (ed.), *Le censier ducal pour une partie de la circonscription de Louvain en 1366*, Brussel 1962, 15 en 129; Th. LUYKX, *Johanna van Constantinopel, Gravin van Vlaenderen en Hene-gouwen*, Antwerpen 1946, 176 n. 6.

5. G. DOORMAN, *De middeleeuwse brouwerij en de gruit*, 's-Gravenhage 1955; C. VAN DE KIEFT, Monopole de vente du 'gruit' (produit végétal employé dans la fabrication de la bière) et droit de ban, *Acta Historiae Neerlandicae*, 1 (1966), 67-81.

6. R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, Goudse kuit en Leuvense peterman, *Arca Lovaniensis*, 4 (1975), 334-340; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. I. Inventaire des chartes. Première Série*, II, Brugge 1873, 353-355.

Gruuthuse, stadskapitein, in leen hebben gegeven⁷. Dit lijkt niettemin in tegenspraak met de resultaten van een grondig onderzoek dat in 1226 (n.s.) werd ingesteld naar aanleiding van een geschil tussen Geldolf, de gruitier van Brugge, en de stad Aardenburg. Vele getuigen verklaarden bij die gelegenheid dat onder de regering van Boudewijn VIII (1191-1194) een zekere ridder Boudewijn van Lede het hele gruitrecht in het Brugse Vrije in leen had gekregen. Van hem zou het dan overgegaan zijn naar Geldolf, de gruitier van Brugge⁸. In 1298 bleek een gelijknamige Geldolf van Brugge, heer van Gruuthuse, in het bezit ervan⁹.

Het gruitrecht van Gruuthuse en de Vlaamse graaf was in het Vrije niettemin niet volledig. In de hoofding van de hier benutte rekeningen zelf wordt de heerlijkheid Maldegem uitdrukkelijk van de heffing ervan uitgezonderd. Volgens een leenbeschrijving van 1642 oefende de plaatselijke heer er het gruitrecht uit. De heerlijkheid strekte zich waarschijnlijk uit over Maldegem, Adegem en Sint-Laureins (ar. Eeklo)¹⁰. In 1576 beweerden bovendien ingezetenen van Kaprijke, Male, Vyve (gem. Sint-Kruis), Tillegem (dorpen Loppem en Sint-Michiels), Guysen (verspreid domein in Houtave, Jabbeke, Koekelare, Middelkerke, Roksem, Stalhille en Zande), Sijsele (in Assebroek, Oedelem, Sijsele, Sint-Baafs, Sint-Salvators, Sint-Kruis-Brugge), Middelburg en Ursel dat zij noch aan Gruuthuse noch aan de graaf gruitrecht betaalden. De heren van Sijsele en van Tillegem bleken inderdaad in latere eeuwen in hun domein het gruitrecht te genieten¹¹. Vele van de hier vermelde uitgezonderde heerlijkheden behoorden onder de administratieve omschrijving 'appendanten', d.w.z.

7. C. CUSTIS, *Jaerboeken der Stad Brugghe*, I, Brugge 1738, 205, geciteerd door L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume du Bourg de Bruges*, II, 231 n. 2. Cf. ook M.P.J. MARTENS, *De Biografie van Lodewijk van Gruuthuse*, M.P.J. MARTENS (ed.), *Lodewijk van Gruuthuse*, Brugge 1992, 13.

8. L.A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *Histoire constitutionnelle et administrative de la ville de Bruges et du pays du Franc jusqu'à l'année 1305*, Brussel s.d., 415-416.

9. L.A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *Histoire*, 299-301.

10. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes*, II, Brussel 1883, 233 en III, Brussel 1885, 61-83; C. LAURENT (ed.), *Recueil*, I, 624. Al in een gruitrekening van 1492 viel Maldegem, vermeld onder de ambachten Houtse en Sijsele, toch niet onder het gewone gruitrecht (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n° 23117).

11. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *Coutumes*, II, 232-233.

plattelandsheerlijkheden onderworpen aan de rechtspraak van het Vrije, en werden in onze rekeningen niet verder vernoemd.

Ook Damme, ofschoon wel als afzonderlijke post in de rekeningen opgetekend, brengt de ontvanger geen gruitgeld op, omdat het er volgens de rekening verpacht wordt samen met een belasting van twee stuiver op elke ton wijn van Saint-Jean-d'Angély (Frankrijk, ar. Saintes, dep. Charente-Inférieure) die men in het stadje verkoopt. Dit was trouwens al zo in 1417¹².

In de onmiddellijke omgeving van Brugge, de zogenaamde 'omloop', woonden twee religieuze gemeenschappen : het klooster van de Jacobinessen en dit van de nonnen van Sint-Trudo. De Sint-Trudoabdij te Odegem-Assebroek (nu gem. Brugge), toegetreden tot de Congregatie van Windesheim, en het klooster van de Jacobinessen of Dominicanessen van Engelendale, eveneens te Assebroek¹³, hadden zich op het gruitgeld 'geabonneerd'. Met andere woorden : zij betaalden een vast jaarlijks bedrag, de Jacobinessen vier stuiver per jaar en de Sint-Trudoabdij vijftien stuiver, maar al de eerste gruitrekening van 1542 signaleerde dat beide instellingen weigerden te betalen en hun immuuniteit inriepen. Omstreeks 1537 telde de gemeenschap van religieuze en lekezusters van Sint-Trudo 71 en in 1573 zelfs tachtig personen. Aan een tarief van één Vlaamse groot per vat veronderstelde hun belastingsforfait een verbruik van 180 vaten per jaar. Dit zou een hoofdelijk verbruik van ongeveer 333 l per jaar veronderstellen¹⁴. De Dominicanessen betaalden voor 48 vaten.

Het proces voor de Raad van Vlaanderen dat uit hun weigering voortvloeide eindigde op 27 april 1573 in hun nadeel¹⁵; toch heeft de rentmeester van de gruitrechten nooit betalingen vanwege de beide kloosters kunnen boeken, daar de twee in 1578, omwille van de

12. M. MOLLAT (ed.), *Comptes Généraux de l'Etat Bourguignon entre 1416 et 1420*, IIIième Partie, 1, Parijs 1969, 75.

13. K. VAN WONTERGHEM, Abbaye de Saint-Trond, *Monasticon belge*, III, 3, Luik 1974, 1027-1065; M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas van België : Brugge*, Brussel 1991, 183 en 202-204.

14. Een ton = 60 stopen (C. VERLINDEN-J. BOLSEE (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série : 1506-1700*, VII, Brussel 1957, 357); één stoop = 2,187 l (P. VANDEWALLE, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Gent 1984, 50).

15. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN (ed.), *op. cit.*, I, Brussel 1883, 404.

heersende onveiligheid, hun buitenstedelijke vestigingsplaatsen opgaven en binnen Brugge vluchtten.

De gruitgeldrekeningen

Zelfs zo binnen het Vrije een aantal groepen en gebieden ontsnappen aan de betaling van het gruitrecht aan de Vlaamse graaf, is dit nauwelijks een nadeel voor de representativiteit van de gruitrekeningen. De lijst van de belastbare gemeenschappen is immers aan geen wijzigingen onderhevig geweest tussen 1542 en 1590; anders hadden de rekeningen daarvan wel melding gemaakt. Natuurlijk moet men bij het gruitgeld, zoals bij elke fiscale heffing, rekening houden met fraude. Toch moet men die mogelijkheid niet te zwaar inschatten, daar de betrokkenen sinds de middeleeuwen ruimschoots de tijd hadden gehad om een steeds verfijnder en efficiënter systeem van inning en controle uit te bouwen. De invoer van vreemd bier in Vlaanderen en de export en doorvoer van bier uit de steden naar het platteland waren trouwens vrij makkelijk te controleren door de talrijke instanties die er belang bij hadden. Naast de graaf en de heer van Gruuthuse waren voor de stedelijke belastingen ook de stadsmagistraten en de pachters van de stedelijke bierbelastingen en in latere jaren de inners van de algemene drankenposten in een efficiënt toezicht op het brouwen en het bierverbruik geïnteresseerd. Het was zelfs gebruikelijk dat de vorstelijke rentmeester in zijn uitgaven elk jaar een geldelijke tegemoetkoming voor de klerken van de bieraccijnzen van Brugge en Sluis boekte als vergoeding voor hun medewerking. Geregeld komen in de rekeningen de geïnde boetes ten laste van brouwers of verbruikers die bij bedrog betrapt worden, voor.

Ook de praktijk van de 'abonnementen' op het gruitrecht is voor de onderzoeker nadelig. Het vergelijkt dat belastingbetalers met de rentmeester sloten waardoor zij tegen betaling van een bepaald bedrag van verdere gruitrechtbetalingen tijdens een beperkte periode vrij waren, betekende normaal een gunstige regeling voor de betrokken brouwer of verbruiker (en dus een onderschatting van het verbruik). De inners van het gruitgeld gingen daarop niettemin gewillig in, omdat het systeem hun moeite, tijd en kosten bespaarde, zeker waar het over soms kleine sommen in ver afgelegen gehuchten ging. Vermits de trimestriële opbrengsten, zelfs in de minder belangrijke omschrijvingen, haast voortdurend variëren en uiterst zelden in afgeronde

sommen uitgedrukt zijn, moet de praktijk van het abonneren niet al te sterk verspreid geweest zijn. Wel is het niet uit te sluiten dat in perioden van onveiligheid en in onbeduidende geïsoleerde omschrijvingen de neiging tot het verlenen van abonnementen toeneemt en de fraudekansen stijgen. Niettemin, in kleine dorpen had een brouwerij weinig levenskansen en werd het bier veelal uit de steden aangevoerd waardoor het toezicht werd vergemakkelijkt.

De boetes die de fraudeurs van het gruitrecht moesten betalen gaven enig zicht op de structuur van de bierbevoorrading in het Vrije. Er blijken, opmerkelijk genoeg, in heel wat dorpen en parochies brouwerijen te werken, o.m. te Koekelare, Loppem (gem. Zedelgem), Lissewege, Sint-Andries (gem. Brugge), Heist (gem. Knokke-Heist), Oostkerke (gem. Damme), Jabbeke en Zevekote (gem. Gistel). Enkele leverden zelfs bier uit buiten het eigen dorp. Zo zond een brouwerij te Vlissegem (gem. De Haan) bier naar Klemskerke (gem. De Haan), een te Varsenare (gem. Jabbeke) naar Sint-Andries (gem. Brugge) en Houtave (gem. Zuienkerke) en een te Oostkerke (gem. Damme) naar Dudzele (gem. Brugge) en Vlissegem (gem. De Haan). De export van bier uit de kuststeden was vrij beperkt : van Oostende naar Zandvoorde (gem. Oostende), van Blankenberge naar Uitkerke (gem. Blankenberge), Bredene en andere dorpen in het nabije Woutermansambacht. De uitvoer uit Brugge had meer allure en bereikte in het noorden Lissewege en Zuienkerke en in het zuiden Loppem (gem. Zedelgem); in het westen reikte hij tot Straten (gem. Varsenare), Varsenare, Snaaskerke (gem. Gistel), Zevekote (gem. Gistel) en Aartrijke (gem. Zedelgem). Misschien is het te wijten aan de gebrekkigheid van onze informatiebronnen, maar het ontbreken van elke Brugse bierexport in oostelijke richting valt op. Mogelijk houdt dit verband met het bestaan aldaar van verschillende heerlijkheden die aan het vorstelijke gruitrecht ontsnappen : Kaprijke, Male, Vijve (gem. Sint-Kruis), Sijsele en Maldegem-Adegem-St.-Laureins, Middelburg en Ursel. De bierexport van Oudenburg en van Diksmuide was, tenminste in het Vrije, onbeduidend.

Een andere zwakte die voor de onderzoeker aan de gruitgeldrekeningen kleeft, is de vrijstelling van Bremens bier en Engelse ale. Nu is het welbekend dat de Vlaamse kuststeden moeilijkheden ondervonden bij het brouwen omdat het grondwater, wegens de nabijheid van de zee, vaak te brak was. Zij ondervonden dit door aanvoer van bier uit Duitsland, Engeland en Holland en door een relatief hoog wijnverbruik. Het succes van het Hollandse kuitbier heeft echter in de

vijftiende eeuw de andere bieren uit de markt gedrongen. In 1492-1493 vertegenwoordigde het vreemde bier, waarschijnlijk vooral Hollands bier, slechts 1808 ton op een totale Brugse consumptie van 44.009 ton¹⁶.

Een ontwerp van een verordening van Maximiliaan van Oostenrijk van 6 mei 1495 maakte gewag van een daling van het vreemd bierverbruik in Vlaanderen tot één vierde van zijn vroeger niveau, wegens het succes van de inheemse nieuwe dubbele en andere sterke bieren en de verhoogde stedelijke accijnzen op vreemd bier¹⁷. In het midden van de zestiende eeuw was de bierinvoer verder teruggelopen. Onder de 34572 1/2 ton bier die Brugge in de laatste helft van 1550 verbruikte, waren nog slechts 31 1/2 vaten Oostzeebier en 2 1/2 vaten Engels bier¹⁸. Overall in Vlaanderen was hetzelfde merkbaar en bovendien was het aandeel van de Duitse en Engelse bieren daarin erg gering geworden (Tabel II)

TABEL II DE INVOER VAN VREEMD BIER VIA NIEUWPOORT
(in ton)

jaar		Hollands bier	Ander vreemd bier
1 febr. 1485-24 dec. 1485		10732 (*)	57 1/2 (*)
16 aug. 1536-30 sept. 1538		28275 (*)	1638 1/3 (*)
1 okt. 1542-30 sept. 1543		23692	2808
8 mrt. 1544-7 mrt. 1545		22778	1293
8 mrt. 1545-7 mrt. 1546		21816	801

(*) jaargemiddelde

Bron : Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n°s 23190, 23193-23195.

Te Gent viel de aanvoer van vreemde bieren terug van ca. 20.000 ton in de jaren twintig van de zestiende eeuw, tot ca. 15.000 ton in de jaren dertig, ca. 5.000 ton in de jaren zestig en een onbeduidende hoeveelheid nadien. Het vreemde bier kwam haast uitsluitend uit

16. R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, 335-342: ID., De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw, *Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 32.

17. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, Cartons, n° 150/4.

18. *Ibidem*, n° 224.

Gouda¹⁹. Het ontbreken van het Bremense en Engelse bier in de vorstelijke gruitrekeningen kan bijgevolg in de hier beschouwde decennia geen beduidende onderschatting van het bierverbruik in het Vrije met zich brengen. Allicht wordt de onderschatting in de loop van de eeuw nog geringer omdat men geleidelijk naar de wel aan het gruitrecht onderworpen Hollandse en vooral inheemse bieren overstapte.

Bieromzet en seizoenfluctuaties

Alvorens in te gaan op de evolutie van het bierverbruik in de zestiende eeuw, is het misschien niet oninteressant even aandacht te besteden aan de seizoenfluctuatie in de bieromzet. In de stad Brugge is de omzet in de maanden april-juni duidelijk hoger dan het gemiddelde, terwijl de maanden juli-september daar nog net boven uitkomen. Het laatste trimester, oktober-december, is over de hele lijn de periode met de geringste omzet. In de overige fiscale omschrijvingen is de spreiding niet zo eenduidig, mogelijk omdat het hier kleinere hoeveelheden betreft en dus één toevallige wat latere of wat vroegere bierlevering het beeld kan vertroebelen. Toch is ook daar vrij duidelijk dat de maanden april-september logischerwijs de maanden met de grootste bieromzet zijn en dat de frissere maanden er in de regel bij achterblijven (Tabel III).

Het op het eerste gezicht normale fenomeen, een verhoogde bieromzet in de warmere maanden, strookt niettemin niet met elders vastgestelde fluctuaties, die eerder het oude brouwersgezegde 'En été brasse qui peut; en hiver brasse qui veut' bevestigden. Grote zomerhitte leidde inderdaad gemakkelijk tot verzuring van het brouwsel en bemoeilijkte het mouten. Daarenboven was het graan in de maanden net vóór de oogst eerder schaars²⁰. Fiscale gegevens over Oostende

19. P. DE COMMER, De brouwindustrie te Gent (1505-1622), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 37 (1983), 129-135 en 148-151; R. VAN UYTVEN, Haarlemmer hop, 342.

20. R. VAN UYTVEN, De Leuvense bierindustrie in de XVIIIde eeuw. *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 16 (1961), 220-222; zie ook : A. LENS, De geschiedenis van het Brouwersambacht te Lier, *'t Land van Rijen*, 3 (1953), 184; J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden*, Leuven 1959, 114; R. VAN UYTVEN, Leeuw aan Bacchus' voeten : drinken te Zoutleeuw van de Middeleeuwen tot de 18de eeuw, *Door de eeuwen heen geschonken : De Geschiedenis van de drank te Zoutleeuw*, Zoutleeuw 1991, 24-26.

TABEL III BIEROMZET PER SEIZOEN (in procenten)
(trimester met de hoogste omzet onderlijnd)

	1542	1543	1544	1562	1563	1564
Brugge						
J - M	24.6	23.4	23.6	23.1	23.1	23.9
A - J	<u>27.6</u>	<u>30.1</u>	<u>28.5</u>	<u>30</u>	<u>28.3</u>	<u>28.5</u>
J - S	25.2	25.1	26.3	25.5	26.2	26.1
O - D	22.6	21.4	21.6	21.4	22.4	21.4
Oostende						
J - M	24.5	23.4	<u>32.6</u>	24.7	25.3	22.3
A - J	<u>27.4</u>	26.1	23	25.1	23.8	25.6
J - S	21.2	24.1	16	<u>27.1</u>	<u>26.4</u>	<u>27.4</u>
O - D	26.9	<u>26.4</u>	28.4	23.1	24.5	24.7
Blankenberge						
J - M	21.4	21.9	24.2	<u>28.1</u>	22.3	22.8
A - J	26.1	<u>29.9</u>	<u>27.3</u>	25.4	22.5	24.8
J - S	<u>28</u>	26.4	27.2	26.3	<u>28.8</u>	<u>28.2</u>
O - D	24.5	21.8	21.3	20.2	26.4	24.2
Appendanten						
J - M	23.6	22.8	25.6	24.1	23.5	21.9
A - J	<u>26.3</u>	<u>29.4</u>	<u>27.6</u>	25.8	26.5	27.8
J - S	26.2	26.1	26.6	<u>28.2</u>	<u>28</u>	<u>28</u>
O - D	23.9	21.7	20.2	21.9	22	22.3
Vincx ambacht*						
J - M	21.7	19	20.3	22.4	24.3	20.3
A - J	25.3	28.2	29.8	27.1	<u>29.9</u>	25.4
J - S	<u>33</u>	<u>34.5</u>	<u>32.1</u>	<u>28.4</u>	22.7	<u>37.1</u>
O - D	20	18.3	17.8	22.1	23.1	17.2

* grote watering van Blankenberge

uit dezelfde jaren veertig suggereren dat december en januari daar de brouwmaanden bij uitstek waren. Een ander hoogtepunt lag soms in de zomer, vermoedelijk om in een dringende vraag te voorzien. De afwijkingen tussen de seizoenfluctuaties te Oostende zoals tabellen III en IV ze laten uitschijnen, dienen allicht te worden teruggevoerd op de verschillende wijzen waarop het gruitrecht en de stadsaccijns werden geïnd. Waarschijnlijk inde men het gruitrecht

bij de levering aan de klant en de bieraccijns bij de aanvang van het brouwproces.

TABEL IV BIERACCIJNZEN TE OOSTENDE (in lb. par afgerond)

maanden	1541	1542	1543	1544	1545
J	<u>803</u>	622	<u>670</u>	<u>540</u>	<u>605</u>
F	638	563	415	515	454
M	523	616	497	467	390 *
A	505	357 *	509	464	394 *
M	412	463	395	369 *	581
J	627	<u>672</u>	<u>588</u>	502	532
J	353 *	427	346 *	375 *	514
A	428	466	471	400	<u>645</u>
S	492	370 *	398	425	549
O	327 *	382	383 *	405	414
N	479	597	539	515	474
D	<u>654</u>	<u>643</u>	503	<u>653</u>	441

Bron : Brussel, Algemeen Rijksarchief, Tekenkamers, n°s 37363-37368.

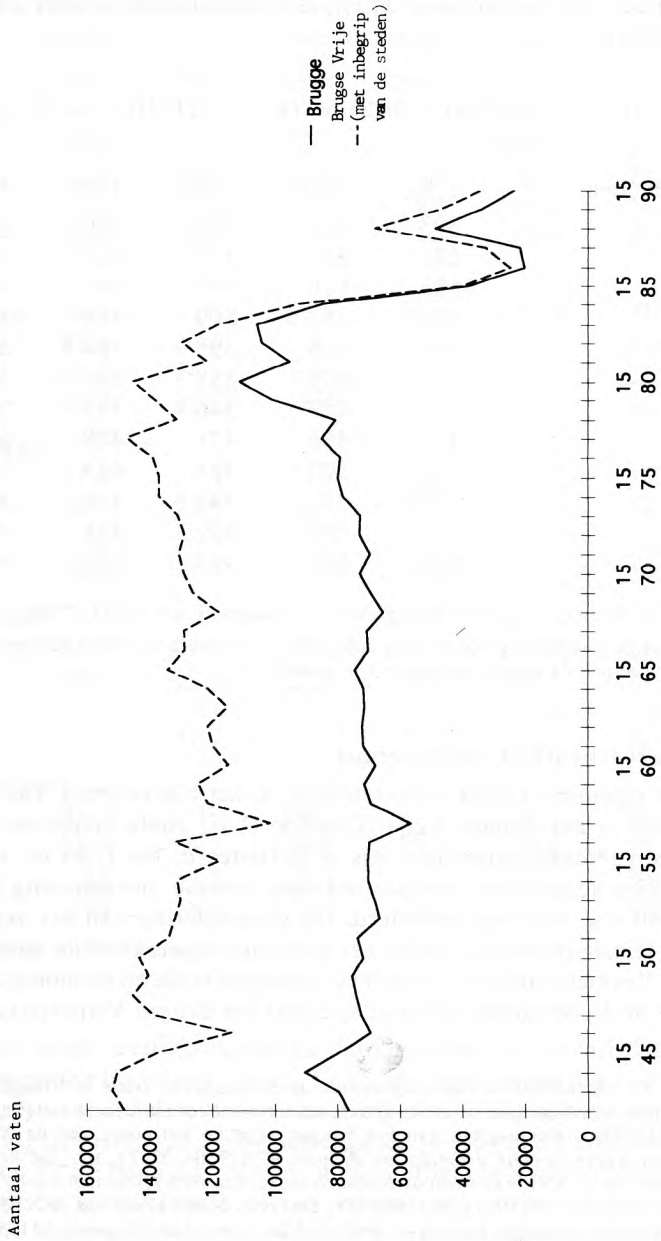
De twee maanden met de hoogste opbrengst van de bieraccijns zijn telkens onderlijnd, de twee met de laagste opbrengst zijn gemerkt *.

Bierverbruik en conjunctuur

De algemene indruk van stabiliteit in het bierverbruik van 1542 tot 1580 in het Brugse Vrije (Grafiek 1) is, zoals hierboven al werd gesuggereerd, misschien iets te geflatteerd. Na 1580 en vooral na 1583 tekende zich, hoe dan ook, een enorme ineenstorting af, die in 1590 nog niet was verbeterd. De vermindering van het verbruik in de laatste decennia van de eeuw is vanzelfsprekend de neerslag van de algemene militaire, politieke, demografische en economische crisis die de Nederlanden en meer speciaal het Brugse Vrije teisterde²¹. In

21. C. VERLINDEN, Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Philips II?, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 4 (1949), 16-26; K. MADDENS, Het uitzicht van het Brugse Vrije op het einde van de XVIe eeuw, *Handelingen Société d'Emulation Brugge*, 97 (1960), 31-73; ID., De crisis op het einde van de XVIde eeuw in de Kasselrij Ieper, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 39 (1961), 365-390; ID., De crisis op het einde van de XVIde eeuw in de Kasselrij Kortrijk, *Verlagen en Mededelingen van de Leiegouw*, 1 (1959), 75-93.

Grafiek 1

feite vertoonde het bierverbruik in de jaren 1542-1560 een dalende tendens, die in de jaren 1560-1580 bijna weer werd goedge maakt. Het jaar 1543 was voor de hele periode 1542-1590 het absolute hoogtepunt in de bieromzet in het Vrije van Brugge en men mag geredelijk aannemen dat het ook ver uitstak boven het peil van de late vijftiende eeuw, die immers zwaar door oorlog, sterfte en economische ontreddering werd beproefd²². De twee kortstondige maar opvallende inzinkingen in de consumptiecurve, respectievelijk in 1546 en 1557, zijn de rechtstreekse gevolgen van uitzonderlijke graanduurten. De mislukte oogst van 1545 joeg de graanprijzen enorm de hoogte in (97 à 100 groot per hoet tarwe te Brugge in 1540-1543, maar 179 groot in 1545/1546). Het duurtejaar 1557 was nog uitzonderlijker. Te Brugge steeg de tarweprijs tot de fabelachtige hoogte van 336 groot per hoet rond Hemelvaart. Het was een haast algemene regel dat graanduurten de brouwindustrie gevoelig verstoorden²³.

Het verloop van de opbrengst van het gruitgeld bakent in de zestiende eeuw vier conjunctuurperioden af : 1. een periode van groei, ergens tot omstreeks 1540 of daarvoor (die wij in feite alleen maar kunnen vermoeden!); 2. een periode van achteruitgang van 1543 tot 1560; 3. een herstelfase van 1560 tot 1580; 4. een diepe crisis na 1580.

Een dergelijke evolutie vertoont een merkwaardige analogie, zij het met enige vertraging, met de ontwikkeling van de reële pachtprijs van de landbouwgrond in Vlaanderen, zoals E. van Cauwenberghe die beschreef²⁴ : 1. een periode van pachtstijgingen tot de jaren dertig van de zestiende eeuw; 2. een periode van inzinking van ca. 1530 tot ca. 1550; 3. een tijd van herstel van de jaren vijftig tot kort vóór 1580; 4. de crisisperiode nadien.

22. R. VAN UYTVEN, Politiek en economie : de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 53 (1975), 1097-1149; ID., What is new socially and economically in the sixteenth-century Netherlands, *Acta Historiae Neerlandicae*, 7 (1974), 18-53.

23. A. VERHULST, Prijzen van granen, boter en kaas te Brugge, C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant*, II. A, Brugge 1965, 37; R. VAN UYTVEN, De Leuvense bierindustrie in de XVIIIde eeuw, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 16 (1961), 205-207. In 1556/'57 lagen bij voorbeeld te Oudenberg alle brouwerijen stil (D. VAN DE CASTEELE, *Histoire d'Oudenbourg*, I, Brugge 1873, 286).

24. E. VAN CAUWENBERGHE, De economische ontwikkeling in de Nederlanden vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw tot omstreeks 1576, *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, 174 en 179.

Geografische spreiding van de bierconsumptie

Het hierdoor gesuggereerde verband tussen bierconsumptie in het Vrije en de agrarische conjunctuur is nochtans niet evident. De facto bedroeg het aandeel van het platteland in het bierverbruik in het Brugse Vrije in het midden van de eeuw één derde van het totaal en dit aandeel ging nog achteruit in de jaren zeventig en tachtig (Tabel V).

TABEL V PROCENTUEEL AANDEEL VAN BRUGGE, DE KLEINE STEDEN EN HET PLATTELAND IN HET BIERVERBRUIK IN HET VRIJE

	Brugge	Kleine Steden *	Platteland **
1542/'43	52	6,3	38,5
1545/'46	59,3	6,9	31,5
1550/'51	52,4	7,6	34,4
1555/'56	56,1	6,5	34,7
1560/'61	59,4	5,5	31,4
1565/'66	54,9	8	32,3
1570/'71	54,8	8,5	30,3
1575/'76	57,5	5,7	27
1580/'81	77,3	6,1	15,9

* Oostende, Blankenberge, Oudenburg, Aardenburg, Sluis. N.B. Damme ontbreekt.

** met inbegrip van dwergsteden als Oostburg, Gistel, Mude, Hoeke, Monikerede.

Bovendien nam het verbruik op het platteland ook in absolute cijfers af sinds het begin van de jaren veertig (Tabel VI). Al vóór het uitbreken van de Beeldenstorm (1566) was het verbruiksniveau er met een kwart gedaald. Mogelijk speelde hierbij ook de nieuwe verbruiksbelasting op bier en wijn die in het Brugse Vrije in 1558 voor tien jaar was ingesteld een niet onbelangrijke rol : voor één ton (van 60 stopen) inlands bier van 20 tot 30 stuivers : 5 groot; op bier van tussen 30 en 40 stuiver 10 groot; voor inlands en vreemd bier van boven 40 stuiver 20 groot²⁵. Hoe dan ook, het tanende bierverbruik op het platteland stak fel af tegen de relatieve stabiliteit

25. C. TERLINDEN-J. BOLSEE (ed.), *Recueil des ordonnances des Pays Bas. Deuxième série : 1506-1700*, VII, Brussel 1957, 356-360.

van de globale consumptie en zeker tegenover de toename daarvan, hoe beperkt dan ook, in de jaren 1560-1580.

TABEL VI : DE EVOLUTIE VAN HET BIERVERBRUIK IN HET BRUGSE VRIJE
(driejaarlijkse gemiddelden) (1542/'44 100)

	Brugge	Kleine Steden	Platteland
1542/'44	100	100	100
1544/'46	97	95	78
1549/'51	90	122	86
1554/'56	85	86	84
1559/'61	86	75	70
1564/'66	88	104	75
1569/'71	86	121	74
1574/'76	96	86	68
1579/'80	125	91	42
1584/'86	58	(32)	2
1588/'90	[90]	[(176)]	[8]

() berekend op de kleine steden zonder Oostende, bezet door rebellen

[] met extrapolatie voor de maanden okt.-dec. 1590

De kleine steden waarover gegevens ter beschikking staan wegen in het geheel van het Vrije niet door. Zij vertegenwoordigen in de besproken periode niet eens tien procent van het totale verbruik (Tabel V). Over het algemeen schijnen zij hun verbruiksniveau beter te behouden dan het platteland; in de jaren zestig vertonen zij zelfs een opmerkelijk herstel, waardoor de consumptie in 1570 een hoogtepunt bereikt dat bijna twintig procent boven de vroege jaren veertig ligt. De kortstondige verbetering van de koopkracht van de lonen in de jaren zestig²⁶ zou allicht een gedeeltelijke verklaring kunnen bieden. Het contrast met het platteland is bijzonder uitgesproken in de jaren tachtig. Weliswaar is Aardenburg al in 1581 volledig verwoest, maar in de rest van het Vrije traden desolatie en oorlogsvernieling pas in het laatste kwart van 1582 en vooral in de jaren 1583-1586 op. Daarentegen herleefden stadjes als Oudenburg

26. E. SCHOLLIERS, Le pouvoir d'achat, 318, 320-322.

Grafiek 2 : STAAT VAN DESOLATIE IN HET BRUGSE VRIJE

	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590
	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234	1234
Aardenburg	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Woumen		X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Vladslo		X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XX X	XX X	XXXX	XXX
Sluis			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XX		XXXX	XXX
Amb. Oostburg			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX		
Amb. IJzendijke			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX		
Amb. Cadzand			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	X	X		
Oudenburg			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX		
Amb. Her Woutermans			XXXX	XXXX	X X	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Kamerling			XXXX	XXXX	X	XXXX	XX	XX		
Blankenberge			XXX	X X	XXXX	XXXX	X			
Oostende			XX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Jabbeke			X	XXXX	XXXX	XXXX	X	X	X X	XXX
Amb. Gistel			X	XXX	XX	X	XX			X
Brugse ommeloop			X	X	X	X				
Appendenten			X	X	X	X	XX			
Amb. Aardenburg			XX	XX	XXXX	X	XX	X		
Amb. Moerkerke			X	XX	XX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXX
Amb. Uiterke			XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XX	
Amb. Koekelare			XX	X	X	XXXX	XXXX			
Amb. Varsenare			XX	X	X					
Amb. Vinckx			X	X	X	X	XXX			
Amb. Lissewege			X	X	XXXX	XXXX	XXXX	XX X		
Amb. Oostkerke			X	X	XXXX	XXXX	X			
Amb. Loppem										X

X Trimester zonder enige gruitrechtbetaling volgens de rekeningen nos 23159-23168

XXXX de vier trimesters

al in de laatste maanden van 1584, Aardenburg in het laatste trimester van 1585, Blankenberge in het tweede trimester en Sluis in het derde trimester van 1587; in vele plattelandsambachten daarentegen was de situatie in 1590 nog in niets verbeterd (Grafiek 2). Met name het door de rebellen ingenomen Oostende betekende een ware gesel voor de omgeving. Ook het geuzengarnizoen van Sluis, dat Farnese pas op 5 augustus 1587 opnieuw veroverde, had lelijk huisgehouden in de buurt. Het hoge stedelijke verbruikscijfer in de jaren 1588-1590 is vooral op rekening te stellen van Oudenburg dat in die jaren uitgebouwd werd tot een vesting en garnizoenstad om Oostende in bedwang te houden^{26bis}.

De rangorde van de kleine steden is in de zestiende eeuw op diverse punten gewijzigd. Van de vijf kleinere steden waarvoor vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn was Sluis, de Zwinhaven, in het begin van de eeuw, naar het Transport te oordelen, de belangrijkste, maar de tanende scheepvaart naar het Zwin vooral na 1520 heeft het gewicht van Sluis erg aangetast. Het moest, teken aan de wand, de eerste plaats afstaan aan de zeehaven en vissersplaats Oostende, maar net als Blankenberge, dat in 1517 op een bescheiden derde plaats kwam en zich in de jaren 1540 flink ontwikkelde, moest Oostende omstreeks 1560 opnieuw inleveren. De onveiligheid ter zee heeft beide plaatsen vanaf 1581 zwaar getroffen²⁷. Aardenburg verwerd in deze eeuw tot een dwergstad, terwijl daarentegen het bescheiden Oudenburg groeide, tussen 1542 en 1562 zelfs op spectaculaire wijze, ook in absoluut verbruik gemeten (Tabel VII).

26bis. Over de bewogen geschiedenis van Sluis en Middelburg, cf. G. VAN VOOREN, Middelburg in Vlaanderen tijdens de woelige jaren en D. VAN DER BAUWHEDE, De reconquista van Sluis 12 juni-5 augustus 1587, *Opstand en Verval. Aspecten van het dagelijkse leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*, Brugge 1987, 55-66 en 85-139.

27. R. DEGRYSE, Brugge en de pilotage van de Spaanse vloot in het Zwin in de XVIde eeuw, *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis, Société d'Emulation te Brugge*, 117 (1980), 255; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Charters van Vlaanderen, eerste reeks, n° 2706 (29 apr. 1569); Cartons van de Rekenkamers, n° 259 (1576-1577); Brugge, Rijksarchief, Proosdij van Sint-Donaas n° 103; R. VAN UYTVEN, Visserij in de Zuidelijke Nederlanden, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem 1979, 138-144.

TABEL VII EVOLUTIE VAN ENKELE STEDEN UIT HET VRIJE

	Transport *		Bierverbruik (3 jaarlijks gemiddelde)			
	van 1517		1542/'44		1560/'63	
	in s.	pct.	in vaten	pct.	in vaten	pct.
Sluis	8	37,8	2495	29,2	1455 1/2	21,7
Oostende	6	27,6	2527 1/3	29,5	1540	23
Blankenberge	3 1/2	16,1	1779 2/3	20,8	1265	18,9
Aardenburg	2 1/4	10,2	676 2/3	7,9	321	4,8
Oudenburg	2	<u>9,2</u>	1072 1/2	<u>12,6</u>	2128 1/2	<u>31,6</u>
		100		100		100

*Bron : C. LAURENT, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas, 2e série*, I, Brussel 1893, 595.

In vergelijking met Brugge vielen de kleine steden als verbruikerscentra eigenlijk in het niet. Op zichzelf vertegenwoordigde de Zwinstad ongeveer 55 procent van alle bierconsumptie in het Vrije en dit overwicht nam in het laatste kwart van de eeuw nog toe, al was het maar omdat, zoals te Antwerpen en Gent²⁸, de bewoners van het platteland en zelfs van de kleine steden vanuit grote delen van Vlaanderen er wegens de heersende onveiligheid een toevlucht zochten, vooral sinds de late jaren zeventig (Tabel V).

De Brugse verbruikscijfers reageren opmerkelijk anders als deze van de Brugse 'omloop'. Blijkens de zestiende-eeuwse gruitrekeningen betrof het hier het verbruik 'in taveernen rond de stad'. Op oude kaarten en in de beschikbare monografieën hebben wij de term niet aangetroffen²⁹. Waarschijnlijk is het het gebied binnen één mijl rond de stad waarvoor de Brugse brouwers op 21 december 1500 hadden bekomen dat er geen brouwerijen of taveernen mochten functioneren; uitzondering werd alleen gemaakt voor de drankgelegenheden bij de kerken van Sint-Kruis, Sint-Katharine en Koolkerke (alle drie op het huidige grondgebied van de stad Brugge); zij mochten

28. P. DE COMMER, *De brouwindustrie*, 123.

29. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, passim; M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas van België : Brugge*, Brussel, 1991; J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt 1982 e.a.

aan reizigers en de plaatselijke bewoners bier leveren³⁰. Het vertier in die buitenwijken onder de rook van Brugge is niet te onderschatten. In de jaren 1542/1544 beliep het bijna het dubbele, en soms meer, van de consumptie in steden als Oostende, Blankenberge en Sluis : 4496 ton per jaar tegenover respectievelijk 2527, 1779 en 2495 ton. In de jaren zestig was de bieromzet rond Brugge nog ietwat toegenomen tot 4519 ton gemiddeld per jaar, te vergelijken met het gedaalde verbruik in de steden : 1540 ton in Oostende, 1455 1/2 ton in Sluis en 1265 ton in Blankenberge.

Door de specifieke structuur van de buitenwijken, waarin het interstedelijke verkeer en zijn toeleveringsbedrijven (smidsen, paarden- en veehandel, gasthuizen) een grote plaats innamen, is dit hoge verbruik te verklaren. Ook het erg conjunctuurgevoelige karakter van deze bedrijven en van de uitgebreide, maar sterk vlottende groep van marginalen die er zich ophielden, leggen de opvallende fluctuaties van het soms heel hoge bierverbruik uit (Tabel VIII)³¹.

Bierverbruik in crisistijd

Het is verleidelijk in de snelle toename van het bierverbruik in de jaren zestig en zeventig in de 'omloop' ook de weerslag te zien van

30. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, VI, 466. Het lijkt ons niet dat de 'omloop' te identificeren is met de zogenaamde 'paallanden', zoals die op de kaarten van Pieter Pourbus en anderen zijn aangegeven. Koolkerke valt daar immers buiten (M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas*, 46, 76-77 en 84-85). Een gruitrekening van 1492-1493 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, n°s 23117-23118) somt als verbruikspunten onder de 'omloop' op : Het Zwarte Huis, Drie Koningen (vermeld ten zuid-oosten van Brugge bij Erkegem (gem. Oostkamp) op de Ferrariskaart, cf. M. RYCKAERT, *Historische Stedenatlas*, 27), Zevekote (gem. Gistel), Assebroek (gem. Brugge), Daverlo (gem. Assebroek, nu Brugge), Steenbrugge (gem. Assebroek, nu Brugge), Sint-Michiels (gem. Brugge), Sint-Baafs (op Sint-Andries, nu gem. Brugge), Sint-Anna (gem. Sint-Andries, nu Brugge), Sint-Pieters (-op-den-Dijk, gem. Brugge), Oedelem (gem. Beernem), Beernem, Sint-Joris-ten-Distel (gem. Beernem), Meerbergen, Moerbrugge (gem. Oostkamp), Waardamme (gem. Oostkamp), Oostkamp, Ruddervoorde (gem. Oostkamp), Wingene, Lichtervelde, Beveren (gem. Roeselare), Koolskamp (gem. Ardooi), Ardooi. Met een jaarverbruik in 1492-1493 van 5814 ton in een crisisperiode lag de consumptie in dit gebied zo ver boven deze uit de jaren 1542-1543 (\pm 4700 ton) dat wij vrezen dat op het einde van de vijftiende eeuw een aantal lokaliteiten onder de 'omloop' zijn gerekend die in 1542 en volgende jaren bij de 'appendante' heerlijkheden zijn geteld.

31. Over de voorsteden en hun dynamiek in Engeland : cf. D.J. KEENE, *Suburban Growth*, R. HOLT-G. ROSSER (ed.), *The English Medieval Town. A Reader in English Urban History, 1200-1540*, Londen 1990, 97-119.

TABEL VIII : DE EVOLUTIE VAN HET BIERVERBRUIK IN DE BRUGSE OMLOOP (driejaarlijkse gemiddelden)

	Bruggge	Omloop	Totaal
1542/'44	100	100	100
1544/'46	97	80	84
1549/'51	90	181	94
1554/'56	85	104	86
1559/'61	86	105	87
1564/'66	88	132	90
1569/'71	96	192	93
1574/'76	96	299	107
1579/'81	125	28	120
1584/'86	58	1	55
1588/'90	[43]	[4]	[41]

[] met extrapolatie voor de maanden okt.-dec. 1590

de vele hagepreken en de massaal bijgewoonde protestantse samenkomsten die te Sint-Andries, Sint-Kruis en te Vossesteert bij Male in deze jaren werden gehouden³². De brutale instorting van de consumptie in de laatste maanden van 1578 is daarentegen het manifeste resultaat van de militaire maatregelen die de buitenwijken ont-ruimden en grotendeels plat legden om eventuele aanvallers geen schuilplaats te laten. De ontheemden gingen nu, samen met vele plattelanders die al van vóór 1570 de veiligheid van de stadsmuren hadden opgezocht, het bierverbruik in Brugge zelf opdrijven tot in het begin van de jaren tachtig.

De overgave van de stad aan Farnese in mei 1584 luidde een uit-tocht in, niet uitsluitend van enkele duizenden protestanten, maar ook van vele katholieken. Het leven in de ten dele afgesloten stad was wegens de rebelse garnizoenen van Sluis en Oostende nauwelijks houdbaar³³. Nog in 1598 was de crisis niet echt overwonnen. Het bierverbruik dat in Brugge in 1544 90.356 ton beliep, daalde tot ca.

32. J.A. VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, 355-357; J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel 1975, I, 348-349.

33. J.A. VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, 358 en 361-362.

28.062 ton in 1596, 32.609 3/4 ton in 1597 en ca. 36.641 3/4 ton in 1598³⁴.

Met andere woorden, in de laatste jaren van de zestiende eeuw was het Brugse bierverbruik dieper gevallen dan in het laatste decennium van de vijftiende eeuw, toen in de stad zo wat 44.009 ton werden gedronken blijkens de gruitrekening van 1492-1493. Zo men daarbij nog de 507 ton reket die in de baljuwschappen Syssele en het Houtse dat jaar werden verdrongen, moet het gruitgeld voor deze omschrijvingen samen, aan 1 s. parisis per ton, 2225 lb. 16 s. parisis hebben opgebracht. Volgens de verklaringen van aartshertog Maximiliaan in 1493 bracht het gruitgeld er in de jaren tachtig 4200 lb. parisis op³⁵, terwijl de pachtsom ervan in 1477 3200 lb. parisis beliep³⁶. Dit wil dus zeggen dat in die jaren het verbruik de 64.000, zelfs de 84.000 ton moet hebben overstegen en bij gevolg dat in de jaren veertig van de zestiende eeuw het bierverbruik in de stad er met moeite in slaagde het peil van de vorige eeuw te evenaren.

Bierverbruik en demografische evolutie

Hierboven hebben wij bij herhaling ontwikkelingen in de bierconsumptie in verband gebracht met de evolutie van de bevolking. De daarbij gehanteerde assumptie is natuurlijk dat bier een dagelijkse, haast onmisbare drank is. Het hoofdelijk bierverbruik moet inderdaad vrij hoog gelegen hebben. Het ongeluk wil echter dat voor de jaren die ons aanbelangen precieze bevolkingscijfers voor het Vrije ontbreken³⁷, een raming voor 1517/1527 niet te na gesproken³⁸. In deze

34. berekend op grond van Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, n° 23169. De cijfers van 1596 en 1598 zijn gesteund op onvolledige jaren.

35. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamers*, n° 23117.

36. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, IV, 144-145.

37. Voor recente ramingen voor Vlaanderen : P. KLEP, *Population Estimates of Belgium by Province (1375-1831)*, *Historiens et Populations. Liber amicorum E. Hélin*, Louvain-la-Neuve 1991, 485-507, speciaal 505 (met bibliografie); N. MADDENS, *Hoeveel inwoners telde het graafschap Vlaanderen op de vooravond van de Opstand tegen Spanje ?*, *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, 166-172.

38. J. MERTENS, *De bevolking van het Brugse Vrije rond 1520*, *Studia Historica Gandensia*, 200, Gent 1977, 145-166.

laatste raming werden ook bevolkingscijfers naar voor geschoven voor de steden in het Brugse Vrije, inclusief Brugge (35.000 inwoners). Op grond van de doop- en huwelijksregisters berekende A. Wijffels de Brugse populatie omstreeks 1620 op maximum 27.278 inwoners, een cijfer dat een bevestiging schijnt te bieden voor het aantal van 25.000 katholieken en 4.000 protestanten uit 1584, die de negentiende-eeuwse stadsarchivaris L. Gilliodts-Van Severen op grond van een niet verder bekend document vermeldde³⁹.

Zo wij ervan uitgaan dat Brugge in het midden van de zestiende eeuw inderdaad ca. 35.000 inwoners telde, dan komt dit neer op een hoofdelijk verbruik per jaar van 2 vaten bier of 262 1/2 l. Een bevolking van ca. 29.000 inwoners in de laatste jaren van de zestiende eeuw zou impliceren dat het hoofdelijk verbruik gevoelig moet zijn gedaald (tot ca. 158 l), zo we een verbruik van ca. 35.000 ton aannemen.

Een dergelijke daling van het hoofdelijk bierverbruik heeft men ook te Gent kunnen vaststellen : van mogelijk ca. 202 l omstreeks 1579 tot ca. 156 l omstreeks 1606⁴⁰. Een gemiddeld verbruik per kop van ca. 262 1/2 l te Brugge in het midden van de zestiende eeuw komt merkwaardig goed overeen met de hoofdelijke consumptiecijfers elders : Leuven 273 l (1524), Antwerpen 295 l (1567), Diest 253 l (1526)⁴¹.

De daling van het Brugse hoofdelijk verbruik nadien toont -ten overvloede- aan hoe onverantwoord het zou zijn de evolutie van het

39. A. WYFFELS, De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in de 17de en de 18de eeuw, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36 (1958), 1245-1246 en 1273.

Voor andere ramingen (in duizendtallen) :

<u>1300</u>	<u>1400</u>	<u>1500</u>	<u>1550</u>	<u>1600</u>	
40	125 (sic!)	35		27	(a)
		30	35	27	(b)

(a) P. BAIROCH, *La population des villes européennes de 800 à 1850*, Geneve 1988, 11; (b) J. DE VRIES, *European Urbanization 1500-1800*, Londen 1984, 272. Voor de veertiende eeuw (ca. 1338-1340) berekende als laatste in de reeks W. PREVENIER, Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw, *Album Charles Verlinden*, Gent 1975, 284, de Brugse bevolking op tussen de 36.738 en 45.921 zielen.

40. P. DE COMMER, De brouwindustrie, 143.

41. R. VAN UYTVEN, De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw, *Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 34; W. BRULEZ, De Handel, *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen 1975, 138 n. 7.

bierverbruik zonder meer te hanteren als een getrouwe indicator van het bevolkingsverloop. Het is de evidentie zelf dat de totale bierconsumptie zich situeert op het punt waar vraag en aanbod mekaar ontmoeten. Een gebrekkig aanbod - bij voorbeeld door een stokkende produktie, bij gebrek aan grondstoffen (de kortstondige crises van 1546 en 1557 als een gevolg van misoogsten) of door een wegvallen aanvoer wegens oorlogsomstandigheden - kan vanzelfsprekend de verbruikers beperkingen opleggen. Een deel van het verbruikte bier kwam in Vlaanderen inderdaad van overzee (Engeland en het Balticum) en vooral uit Holland (Goudse kuit) en ondervond op die manier ongetwijfeld hinder van de Watergeuzen die sinds 1568 actief waren en na 1572 de scheepvaart in de Scheldemonding en het Zwin als het ware verlamden. Toch menen wij dat de tekortkomingen vanwege het aanbod veeleer een in de tijd beperkt effect hadden, omdat imports substitutie en de inschakeling van nieuwe bevoorradingsgebieden de weerslag ervan konden ondervangen. Gent bij voorbeeld compenseerde het wegvallen van de import van overzeese en Hollandse bieren door de aanvoer van bier uit Vlaanderen en Antwerpen (na 1561)⁴². De uitvoer uit Antwerpen o.m. naar Vlaanderen steeg van ca. 5.000 ame (van ± 150 l) vóór 1565 tot omstreeks 85.000 ame rond 1580/1583⁴³!

Consumptiepatroon

Naar ons gevoel hebben vooral de componenten van de vraagzijde een uitgesproken impact op de globale bierconsumptie uitgeoefend. Onder de voornaamste daarbij moet men allicht het geldende consumptiepatroon, de kostprijs van het bier en van mogelijke substitutieprodukten, het aantal potentiële verbruikers en hun koopkracht rekenen.

Vreemde reizigers getuigden van de hoge dranklust van de Vlamingen, die zich daarbij vooral aan bier te goed deden. De Italiaanse kanunnik Antonio de Beatis die in 1517 deze gewesten bezocht

42. P. DE COMMER, De brouwindustrie, 133-135.

43. H. SOLY, De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke (1552-1562), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 46 (1968), 348, 1185-1187 en 1198; Antwerpen, Stadsarchief, IB, 2162, los stuk : *Staet int cortte*. 1580/1581 : 95991 amen; 1581/1582 : 75471 amen; 1582/1583 : 85544 amen; 1583/1584 , 90323 amen.

roemde én de fijne witte en rode wijnen die men in de Vlaamse herbergen schonk én de lekkere inlandse bieren, die beter van smaak en kwaliteit waren dan de Duitse. Hier en daar verkocht men ook cider en in de steden waren vele uitheemse bieren te krijgen. Het bierverbruik in Vlaanderen moet zo overweldigend geweest zijn dat de Italiaanse kanunnik daaraan het veelvuldig voorkomen van lelijke tanden bij de overigens pronte Vlaamse vrouwen meende te kunnen toeschrijven⁴⁴.

De Spaanse hoveling Vicente Alvarez die in 1548 de Nederlanden doortrok, onderscheidde eigenlijk nauwelijks Vlaanderen en Brabant. Het dagelijkse volksvoedsel was er overal nogal karig volgens hem : een gezouten soep met kaas en zwart brood en een hutsepot. De Zuidnederlanders dronken daarbij enorme hoeveelheden goedkoop bier, maar geen wijn, tenzij zij gasten hadden of tijdens hun veelvuldige banketten. "Zij drinken veel, voornamelijk bier; hun voornaamste voedsel is boter en kaas en ingezouten vlees ... Sommige werklui drinken zo veel bier dat zij niet eens recht kunnen om hun behoeften te gaan doen ... Een grote hebbelijkheid is daarenboven het elkaar 'gezondheid' toedrinken. Voor de volksmens is dronkenschap helemaal geen schande. Een huisvrouw zal u doodkalm antwoorden dat haar man voor het moment dronken is. ... Dus zij voeden zich met weinig vlees en slecht roggebrood en door bier te drinken, kunnen zij zich voldoende voeden. Door daarenboven weinig te besteden voor kleding en schoeisel, kunnen zij de eindjes aan mekaar knopen. In Duitsland daarentegen drinkt men veel wijn"⁴⁵. Het weze terloops opgemerkt dat deze Spanjaard niet erg onder de indruk kwam van de levensstandaard in de Nederlanden!

Afgezien van water, dat als het geschikt was om te drinken - en dat was lang niet altijd zo - smaak- en kleurloos was, had de zestiende-eeuwse Vlaming eigenlijk alleen maar bier om zijn dorst te lessen. Cider en mede, een uit honing gegiste drank, hadden sinds de late middeleeuwen erg aan populariteit ingeboet ten bate van het verbe-

44. A. DE BEATIS, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien (1517-1518)*, ed. L. PASTOR, Freiburg 1906, geciteerd door V. FRIS, *Vlaanderen omstreeks 1530*, Gent 1910, 26-27 en 30-31.

45. V. ALVAREZ, *Relation du Beau Voyage que fit aux Pays-Bas en 1548 le prince Philippe d'Espagne ...*, ed. en vert. M.-T. DOUILLEE, Brussel 1964, 124-126 en 129.

terde en gehopte bier⁴⁶. Wijn daarentegen kwam door zijn prijs nauwelijks als dagelijkse drank in aanmerking. In 1558 kostte een pot rijnwijn te Geraardsbergen 16 à 17 stuiver, terwijl een meesterleidekker en een meester-strodekker per dag respectievelijk 8 en 6 stuiver verdienden. Voor dergelijke geschoolde ambachtshui was een pot goed bier van 2 stuiver al een luxe, laat staan de beste vreemde bieren die tot 8 stuiver de pot kostten. Voor loontrekkenden was het gewone bier van 1 stuiver 1 denier de pot dan ook de enige gewone drank⁴⁷. Daarbij kwam nog dat de wijn in de zestiende eeuw in vergelijking met het bier en met de lonen duurder werd (Tabel IX).

TABEL IX PRIJZEN VAN WIJN, GRAAN EN LONEN (in Vlaamse groot)

	rijnwijn		metselaar-helper		tarwe	
	de stoop (=2,61 l)		per dag		(hoet = 166 l)	
	te Aalst tot 1568		te Brugge		te Brugge	
	de stoop (=2,30 l)					
	te Gent vanaf 1565					
1504/'07	8,1	(100)	6	(100)	66	(100)
1513/'16	8	(99)	6	(100)	72 1/2	(110)
1523/'26	9 1/4	(114)	6	(100)	70 2/3	(107)
1533/'36	8 1/2	(105)	6	(100)	95 1/2	(145)
1543/'46	16	(198)	6	(100)	146	(221)
1551/'53	12	(148)	6	(100)	137 1/2	(208)
1567/'68	14	(173)	10	(167)	173 1/2	(263)
1565/'70	13 1/3	[173]				
1573/'76	22 1/2	[292]	10 1/3	(172)	272	(412)
1583/'86	54 2/3	[709]	18	(300)	630	(954)
1593/'96	46	[597]	21 2/3	(361)	433 2/3	(657)

Bron : C. VERLINDEN e.a., *Documents pour l'histoire des prix et des salaires en Flandre et en Brabant*, III, Brugge 1972, 193; IV, Brugge 1973, 399-400; IIA, Brugge 1965, 36-38, 105-107; E. SCHOLLIERS, *Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, *Album C. Verlinden*, Gent 1975, 312-314.

46. R. VAN UYTVEN, *De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden, Drinken in het Verleden*, Leuven 1973, 17-18.

47. J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation : les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIe siècle)*, Parijs 1958, 42.

Bierprijzen

Te Gent althans zijn de kleinhandelsprijzen van het bier tussen 1522 en 1588 slechts wat meer dan verdubbeld. Daar, zoals te Brugge en elders, wensten de stedelijke autoriteiten de prijs van het bier, en die van het brood, zo weinig mogelijk te laten stijgen. Het gevolg was dat men het gehalte van het bier voortdurend aanpaste om de prijsstijgingen te compenseren. Vandaar dat telkens weer nieuwe, sterkere of beter gezegd 'gerevalueerde' biertypes verschenen⁴⁸.

Wie zich aan het goedkoopste bier hield, zag waarschijnlijk zijn koopkracht in bier uitgedrukt stijgen, maar de facto schakelden velen allicht toch over naar nieuwe betere bieren waarvan de prijs dan nauwer aansloot bij de evolutie van de graanprijs. Vele particulieren handelden allicht zoals de aalmoezeniers van de Sint-Pietersabdij te Gent die in de eerste jaren van de eeuw niet nader gespecificeerd bier van 18 Vlaamse groot het vat voor hun bedelingen aankochten; maar in de late jaren veertig voor het bier dat zij wegschonken al 32 Vlaamse groot per vat neertelden⁴⁹. Houdt men voor ogen dat het dagloon heel die tijd onveranderd bleef, dan is het duidelijk dat voor velen hun koopkracht in bier haast even gevoelig afnam als in graan (Tabel IX).

Overschakelen van bier op wijn was zeker geen oplossing. In 1597-'98 kostte één stoop (= 2,187 l) rijnwijn 30 Vlaamse groot, één stoop dubbelbier 10 Vlaamse groot. Een helper-metselaar verdiende per werkdag 20 tot 22 Vlaamse groot en daarvan moest hij een gezin voeden en onderhouden, terwijl zijn hele loon maar volstond om zo wat 7 kg roggebrood te betalen⁵⁰. In plaats van zich af te wenden van het bier waren vele zestiende-eeuwse verbruikers door de evolutie van prijzen en lonen integendeel verplicht af te zien van de teug wijn die zij zich bij gelegenheid misschien hadden veroorloofd.

48. P. DE COMMER, De brouwindustrie te Gent 1505-1622, *Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r. 35 (1981), 90-91; cf. R. VAN UYTVEN, De drankcultuur, 43-44; E. AERTS, La teneur en alcool de la bière dans les Pays-Bas 1400-1800, Th. RIIS (ed.), *A special Brew... Essays in Honour of K. Glamann*, Odense 1993, 109-140.

49. C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten*, IV, Brugge 1973, 396.

50. C. VERLINDEN e.a. (ed.), *Dokumenten*, IV, 395 en 397; E. SCHOLLIERS, Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle, *Album Ch. Verlinden*, Gent 1975, 314; E. SCHOLLIERS, De materiële verschijningsvormen van de armoede vóór de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), 451-467.

Daling van het bierverbruik

Toch is de stagnatie, om niet te zeggen de daling van het globale bierverbruik in het Brugse Vrije vanaf 1542 onmiskenbaar. Het lichte herstel dat zich tussen 1568 en 1580 aftekent, is eerder schijn dan werkelijkheid, vermits het zeker mede veroorzaakt is door de massale vlucht vanuit dorpen en kleine steden naar de relatief veilige muren van de grote steden Gent en in ons geval Brugge.

De vermindering van de bierconsumptie kon dus in feite alleen maar de resultante zijn van een daling van het aantal potentiële verbruikers, met andere woorden van de bevolking, en/of van een vermindering van de totale bestedingsmogelijkheden van de verbruikers. De demografische evolutie in het Vrije en in Vlaanderen is, wij zegden het al, in feite onbekend in deze tijd, hoewel de meeste specialisten een forse bevolkingsgroei aanvaardden. Onlangs raamde P. Klep de bevolking van de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen op 464.000 zielen in 1500, gaande naar 585.000 in 1525 (285.000 in West-Vlaanderen alleen), naar 642.000 in 1550, tot 700.000 in 1565 (340.000 in West-Vlaanderen) met een instorting nadien tot 446.000 in 1600 en een herstel dat in 1650 al 650.000 inwoners (290.000 in West-Vlaanderen) bereikte⁵¹. In het licht van de evolutie van het bierverbruik in het uitgestrekte Vrije van Brugge, kan men zich afvragen of een dergelijke demografische groei in Vlaanderen van 1525 tot 1565 niet wat al te hoog gegrepen is.

Vanzelfsprekend moet men voor de vermindering van de consumptie ook de dalende koopkracht van de potentiële verbruikers als verklaring invoeren. Men denke maar aan de spectaculaire instorting van de koopkracht van de lonen⁵². De loontrekkenden zijn echter maar één segment van de bevolking en hun inkomen is niet alleen functie van de koopkracht van hun loon, maar ook van hun tewerkstelling. Daarover, zoals trouwens over de algemene economische conjunctuur en het globale inkomen van de totale bevolking, ontbreken uiteraard alle gegevens.

51. P. KLEP, *Population Estimates*, 505. Op grond van extrapolaties op basis van communicantencijfers, weerbare mannen en fiscale gegevens raamde J. MERTENS, *Weerbare mannen en bevolking : het Brugse Vrije ca. 1640, Getuigen in Polderklei. Huldeboek G. Dalle*, Veurne 1990, 69-76, de demografische groei in het Vrije tussen 1520 en 1639 op 14,7 pct.

52. Cf. n. 50.

Zoveel is zeker : de globale bierconsumptie, in de zestiende eeuw ontegensprekelijk de resultante van deze laatste factoren, vertoont in het hele Brugse Vrije geen toename. Het is daardoor, naar ons gevoel, moeilijk te spreken van een stijgende welvaart in een groot deel van Vlaanderen (inbegrepen de visserssteden Oostende en Blankenberge) tijdens de 'mooie zestiende eeuw'. Verdedigers van de bevruuchtende rol van de Antwerpse metropool op de Nederlandse economie kunnen allicht aanvoeren dat juist in het Vrije, door zijn situatie bij het kwijnende Brugge, wel enige nadelige effecten van de Antwerpse groepool te verwachten waren.

Toch kan men niet over het hoofd zien dat andere regionen er al niet veel rooskleuriger voorstonden. Te Gent daalde de bierproductie van meer dan 120.000 ton per jaar in 1510/1511 tot 93.284 ton in 1541/1542 en ca. 81.000 ton in de jaren 1561 en volgende, terwijl de invoer aan bier in de zelfde tijd verminderde van maximum 21.000 ton in de eerste decennia van de eeuw tot een onbeduidende hoeveelheid na het midden van de eeuw. Over de hele periode beschouwd ging het bierverbruik te Gent dus onvermijdelijk achteruit. De jaren 1505-1520, die daarop een uitzondering vormden⁵³, waren ook daar natuurlijk een recuperatie na de inzinking van de laatste decennia van de vijftiende eeuw.

In de kasselrij Oudenaarde was de 'gouden zestiende eeuw' al vóór het midden van de eeuw voorbij. De bevolking was er sinds de crisis op het einde van de vorige eeuw met ongeveer één vijfde gestegen, maar stagneerde nadien en viel zelfs terug. Daarenboven daalden de 'reële' opbrengsten van de oogsttenden tussen het tweede decennium van de zestiende eeuw en de jaren rond 1570. Vergeleken met de hoogtepunten uit de vorige eeuw was de neergang bijzonder frappant. Daar de tiendheffing geacht wordt een vast aandeel van de oogstopbrengst te zijn, kan in de streek rond Oudenaarde van een ernstige agrarische groei in de zestiende eeuw nauwelijks sprake zijn. Dit lijkt zo in tegenspraak met de algemeen gangbare mening dat E. Thoen, die de gegevens aanbracht, hiervoor een uitleg meende te moeten zoeken in een vertekening en onderschatting van de tien-

53. P. DE COMMER, *De Brouwindustrie*, 113-118, 123-124, 129-131 en 134.

dopbrengsten (en dus van de agrarische produktie) door het verpachten van de inning ervan aan particulieren⁵⁴.

Nochtans hebben ook E. Van Cauwenberghe en H. van der Wee onlangs verwezen naar wat zij noemden 'de stagnatie van de Vlaamse reële grondrente per hectare én de daling van de totale renteninkomsten in de vorstelijke domeinen te Sluis en Dendermonde gedurende de zestiende eeuw'. Zij verkozen bij de interpretatie daarvan te gewagen van 'een verzwakte economische groei'⁵⁵, eerder dan ronduit te spreken van economische stilstand of achteruitgang.

Besluit

Zou men toch niet moeten besluiten dat de gouden glans van Antwerpen in heel wat meer streken dan alleen maar in het Brabantse Hageland donkere schaduwzijden heeft gelaten⁵⁶ ?

De hier verwerkte gruitrekeningen hebben ons daarenboven onder ogen gebracht hoe zwaar de stedelijke vraag in de economie van het Ancien Regime wel doorwoog en dit zelfs voor een haast alledaags produkt als bier. Zij weerspiegelen tevens de relatieve economische stabiliteit van grootsteden en middelmatige steden als Brugge, Oostende en Blankenberge tegenover de kwetsbaarheid van de kleine steden en de merkwaardige conjunctuurgevoeligheid van het platteland. Het voorbeeld van Brugge in verband met de relatieve resistentiekracht van grootsteden is des te overtuigender omdat Brugge toch veelal als de spreekwoordelijke verliezer in de zestiende eeuw wordt

54. E. TOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio : de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Gent 1988, 36-39, 161-164 en 1033; E. THOEN, Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Regime (14e-18e eeuw), in *Studia Historica Gandensia*, 223, Gent 1979, 143-145. Voor de latere afwijkende interpretatie van deze gegevens, cf. E. THOEN, *Landbouweconomie*, 823-834.

55. E. VAN CAUWENBERGHE-H. VAN DER WEE, Productivity, Evolution of Rents and Farm Size in the Southern Netherlands Agriculture from the Fourteenth to the Seventeenth Century, H. VAN DER WEE-E. VAN CAUWENBERGHE, ed., *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven 1978, 125-161, speciaal 141-146.

56. R. VAN UYTVEN, In de schaduwen van de Antwerpse groei : het Hageland in de zestiende eeuw, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 57 (1974), 171-188.

gedoodverfd. Als internationale markt en verdeelcentrum in de Nederlanden en als centrale plaats en administratieve hoofdstad bleef Brugge niettemin veel belangrijker dan de traditionele historiografie het heeft voorgesteld⁵⁷.

De relatief hoge weerstand van steden en hun grotere veiligheid in tijden van politieke en militaire onrust zijn sterke impulsen voor een groeiende verstedelijking (uitgedrukt in percentages van de totale bevolking) – ook al is de economische en politieke conjunctuur ongunstig omdat het platteland soms nog erger lijdt dan de steden. Afgaande op de verschuivingen in het bierverbruik in het Brugse Vrije moet men wel tot een toegenomen urbanisering besluiten tussen 1543 en 1590⁵⁸, zij het dat zij zich voordeed in een weinig dynamische regio en gedurende een periode van stagnatie.

57. W. BRULEZ, Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw : een tegenstelling ?, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83 (1970), 19-21.

58. P. KLEP, Population estimates, 498 raamde de verstedelijkingscoëfficiënt (voor agglomeraties van 5000 en meer inwoners) in Vlaanderen op 23,9 in 1525 en 25 in 1565. Men moet echter wel enige twijfel hebben over zijn coëfficiënten berekend op grond van de steden boven de 10000 zielen, die van 16 pct. in 1500 zou dalen tot 15 pct. in 1550 en 13 pct. in 1600 (*Ibidem*, 499).

OP ZOEK NAAR EEN VADER IN HET 16DE EEUWSE VLAANDEREN DE ZAAK BETKIN HEENE TEGEN JAN VAN DEN BRANDE (1532-1533)

J. MONBALLYU °

Door de tijden heen is het onderzoek naar het vaderschap één van de moeilijkste processen. Dit komt omdat elk vaderschap, of zijnde het feit dat een bepaalde man een bepaald kind heeft verwekt, een raadsel is¹ dat zo goed als niet rechtstreeks is te bewijzen². Voor het vaststellen van het vaderschap moet het recht zich sinds eeuwen met aanwijzingen of vermoedens behelpen. Wanneer het dan om het vaderschap van een buitenhuwelijks kind gaat, zijn deze aanwijzingen of vermoedens, ook nu nog, zeer betwist³.

Het onderzoek naar het vaderschap komt reeds van oudsher in ons recht voor⁴. Doel van deze vordering is aanvankelijk alleen het ver-

° Gewoon hoogleraar, Rechtsfaculteit K.U. Leuven en KULAK, K. Boudewijnstr. 156, 8520 Kuurne.

1. De 17de eeuwse Zuid-Franse advocaat H. Boniface drukte dit als volgt uit : *“la paternité est d'une preuve presque impossible; c'est une énigme dans le droit comme dans la nature : l'ouvrage est certain, mais l'artisan est inconnu”*, H. Boniface, *Arrêts du Parlement de Provence*, Lyon, 1689, 4, p. 654.

2. Zelfs de huidige geavanceerde fysiologische technieken zoals “genetic-fingerprinting” leveren geen 100% sluitend bewijs.

3. Een uitstekend overzicht van de evolutie van de bewijsvoering inzake vaderschap in de loop van de tijden is te vinden bij : V. Demars-Sion, *A la recherche d'un père... Action en recherche de paternité et action de la femme séduite dans l'ancien droit français à travers la pratique du Nord*, doctoraatsverhandeling Lille-II, Rijsel, 1986 (met veelvuldige verwijzingen naar de rechtsleer en de rechtspraak in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden). Een synthese van dit proefschrift vindt men in V. Demars-Sion, *Femmes séduites et abandonnées au 18e siècle. L'exemple du Cambrésis*, Rijsel, 1991.

4. U.J. Heerma van Voss, *Defloratie en onderzoek naar het vaderschap in het oud vaderlandsch recht*, Amsterdam, 1889, 1-25 en 102-161; A. Lefebvre-Teillard, *L'enfant naturel dans l'ancien droit français*, Recueil de la Société Jean Bodin, 36, 2, 1976, 251-269.

schaffen van levensonderhoud aan het buitenhuwelijks kind. Als dusdanig kan deze vordering ook lange tijd voor de wereldlijke rechtbank worden ingesteld.

Het 14de-eeuwse "*Bouc van Tale ende wedertale*" uit Aardenburg geeft ons hiervan reeds een vroeg voorbeeld. Een vrouw woont achttien weken bij een man en bevalt van een kind. Op aandringen van enkele familieleden doet die man het kind dopen, maar hij zegt er niet bij dat het om zijn kind gaat⁵. Van zodra de moeder van de bevalling is hersteld wijst zij een andere man aan als vader van het kind. Maar die andere man beweert dat hij reeds 42 weken met de moeder geen contact meer had. De moeder verschijnt met de twee mannen voor de Brugse schepenenbank. In een (ongedateerd) vonnis bepalen de schepenen dat de man die het kind deed dopen samen met de moeder moet instaan voor het onderhoud van het kind tot de ware vader is gevonden⁶.

De 15de-eeuwse rechtspraak van de Brugse stadsschepenen levert ons hiervan enkele andere fraaie voorbeelden :

- Op 14 maart 1409 veroordeelt de Brugse schepenenbank Joris Zuerinc tot het "*vaderne*" van een zevenjarige jongentje, Copkin genaamd, op voorwaarde dat zijn moeder Katheline Boudens, voor de schepenenbank de eed aflegt dat Joris Zuerinc Copkins "*vleeschelicke vader was ende es*"⁷.
- Twee jaar later (18 april 1411) verschijnt dezelfde Joris Zuerinc opnieuw voor de Brugse schepenen. Katelijne Smols vordert nu tegen hem dat hij haar drie en een half jaar oud zoontje Cornelis zou "*vaderne*". Joris geeft toe dat hij met met Katelijne geslachtsbetrekkingen had en verklaart dat hij bereid is om zich van zijn schuld te kwijten wanneer Katelijne "*daertoe dade dat zoe sculdich ware te doene*". Katelijne legt hierop voor de schepenenbank de eed af dat Joris "*es vleeschelicke vadre van haren voors. kinde ende gheen andre*"⁸.

5. "...maer hi en hielt over zyn niet. "

6. *Bouc van de tale ende wedertale*, 86, L.Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, I : Ardenbourg, Biervliet, Blankenberghe, Brussel, 1890, 320.

7. "...te vaderne een knechtken gheheeten Copkin...", Brugge, Stadsachief (=SAB), *Groenenboek A*, f°20v-21r. Het vonnis is uitgegeven in : L.Gilliodts-Van Severen, *Coutume de la ville de Bruges*, I, Brussel, 1874, 454-455.

8. SAB, *Groenenboek A*, f°21r.

- Op 27 januari 1414 vordert Barbe van Hesdin dat Hanneken van Viven haar pasgeboren zoontje Theenkin zou “*vaderne*”. Net zoals in het vorige geval legt zij voor de schepensbank de eed af dat Hanneken en geen ander man de “vleselijke” vader van haar kind is. Uit het vonnis blijkt ook dat Barbe haar kind reeds voordien te vondeling had gelegd op de stoep van Jan van Viven, Hannekens vader⁹. Jan had haar hiervoor vreselijk bedreigd. De Brugse schepenen bepalen in hun vonnis dat Jan zich voortaan van dergelijke bedreigingen moet onthouden¹⁰.
- Ernegaerd Clais uit ‘s-Hertogenbosch verschijnt op 20 mei 1421 samen met haar zoontje Roegekin en Clais Slabbaerd voor de Brugse schepenen. Zij zegt dat Clais de vader van haar kind is en vraagt hem het vaderschap over haar kind te aanvaarden¹¹. Clais weigert dit omdat zijn vaderschap volgens hem niet vaststaat. De schepenen beslissen op grond van de in een “*informatie*” ingewonnen inlichtingen dat Clais het vaderschap moet aanvaarden “...*ende den zelven kinde doen tgoend dat een vader sculdich es te doene.*”¹².
- Op verzoek van Gheraard de Joncheere legt Ysabelle Boudins op 2 april 1456 voor de schepensbank de eed af dat Michiel de Joncheere de vader is van haar dochter Baerblekin en “...*dat zoe van gheen en anderen vadre en wiste.*”¹³.
- Op 22 november 1457 beslissen de Brugse schepenen dat de erfgenamen van Pieter van Peilt diens bastaardkind verder moeten onderhouden¹⁴.
- Lijsbette van der Staye, echtgenote Adriaan Quispelbouts¹⁵, vordert in 1463 dat Baudechon Godave het vaderschap over haar

9. Over dit gebruik om een natuurlijk kind op de stoep van het vaderlijk huis te leggen zie Demars-Sion, *A la recherche d'un père...*, 77 (voorbeeld uit Atrecht, anno 1373).

10. SAB, *Groenenboek A*, f°21r-21v.

11. “...*begheerende de vors. Ernegaerd dat hijt als vader aenvaerden wilde ...*” In het vonnis is geen sprake van een eed van de moeder.

12. SAB, *Groenenboek A*, f°110r-110v.

13. SAB, 157, *Sententien civiele vierschaar 1453-1460*, f°122r.

14. SAB, *Groenenboek onghecotteert*, f°76r; SAB, 157, *Sententien civiele vierschaar 1453-1460*, f°205r.

15. “...*Lijsbette Hubrecht van der Staije dochtere, Adriaen Quispelbouts wijf...*”: SAB, *Groenenboek onghecotteert*, f°162r-162v. Opvallend is dat Adriaen zijn echtgenote niet in rechte vertegenwoordigt.

twee en een half jaar oud zoontje Triestram zou aanvaarden en voortaan voor diens levensonderhoud zou instaan. Baudechon betwist aanvankelijk dit vaderschap, maar na onderhandelingen tussen beide partijen legt Betkin in Baudechons aanwezigheid de eed af dat Baudechon en niemand anders de vader van het kind is. Op grond hiervan beslissen de schepenen op 30 december 1463 dat Baudechon het kind moet “*vaderne*” en voortaan voor zijn levensonderhoud moet instaan. Maar omdat het kind nog zo jong is mag het nog twee jaar bij zijn moeder blijven. In die periode moet Baudechon Lijsbette jaarlijks 16 schellingen groten betalen en het kind van klederen voorzien. In diezelfde periode moet Lijsbette als moeder voor de “*hemdekens ende lynwade*” van het kind zorgen¹⁶.

- In een vonnis van 6 april 1465 beslissen de Brugse schepenen over het verzoek van Tannekin Clays tegen Boudin de Grave. Tanneken vraagt dat zij voortaan, op kosten van Boudin, zelf mag zorgen voor hun gemeenschappelijk bastaardkind. Boudin verzet zich hiertegen. Hij stelt dat hij het kind op een goede plaats heeft uitbesteed en niet wenst dat Tanneken hiervan op de hoogte is daar hij vreest dat zij de min dagelijks zou lastig vallen. De schepenen beslissen in Boudins voordeel. Het kind mag onder zijn gezag (“*gouvernement*”) blijven en Tanneken heeft niet het recht te weten waar hij het heeft uitbesteed. Tanneken krijgt wel een bezoeksrecht. Eénmaal per kwartaal kan zij het kind zien bij Meester Willem Roegant, de peter van het kind¹⁷.
- Op 24 september 1470 stelt de Brugse schepenbank twee stadschepenen en een klerk aan om een aantal getuigen te verhoren in de zaak van een “*meyskinne*” contra Pieter Scuppelin “*...angaende den kinde dat zoe hem gheven wille.*”¹⁸.

16. “...als dat de voors. Baudechon aenvaerden zoude een kindekin gheheeten Triestram, oudt ontrent twee jaeren en half, twelcke zoe bij den voors. Baudechon ghehadt hadde also zoe zeijde, ende twelcke zoe toete nu toe ghehouden hadde, begheerende dat de vors. Baudechon als vadere van den voors. kinde, tvoors. kind voortan houden zoude ende hem bezoorghen zine bedorsten.”, SAB, Groenenboek onghecotteert, f°162r-162v.

17. SAB, Groenenboek onghecotteert, f°185r.

18. SAB, 157, Sententien civiele vierschaar 1469-1470, f°108r.

- Op 31 oktober 1470 beslissen de schepenen in de vierschaar dat een zeker Claerkin voortaan Franchoys Campaigne ongemoeid moet laten “...van den kinde dat zoe zeyde hem toebehorende.”¹⁹.
- En nog datzelfde jaar (10 december 1470), beslist de schepenbank dat Claeys Cant mag bewijzen dat Maeyken Durkins, die beweert van hem bevrucht te zijn, ten tijde dat hij met haar verkeerde als “openbaere vrouwe” in een bordeel woonde en met een andere man sliep²⁰.

Het 14de-15de eeuwse Brugse stadsrecht kent dus een vordering tot het aanvaarden van het vaderschap over een buitenhuwelijks kind. Die vordering wordt ingesteld door de moeder van het kind tegen diegene die met haar geslachtsbetrekkingen heeft gehad. Een gehuwde moeder kan deze vordering instellen tegen een ander man dan haar echtgenoot²¹.

De Brugse vordering tot het aanvaarden van het vaderschap heeft enkel het verschaffen van levensonderhoud aan een buitenhuwelijks kind op het oog²². De vader staat in beginsel alleen in voor dit levensonderhoud. Hij beslist ook autonoom over de wijze waarop dit levensonderhoud wordt verschaft. Zo kan hij het kind bij zijn moeder laten en haar een onderhoudsgeld betalen, maar hij kan het ook bij een ander uitbesteden. In dit laatste geval krijgt de moeder soms een (beperkt) bezoeksrecht. De verplichting tot het verschaffen van levensonderhoud gaat over op de erfgenamen van de vader.

De Brugse schepenen beslissen over het vaderschap na een tegensprekelijk debat tussen de moeder van het kind en de aangeklaagde man. Zij leggen het vaderschap op nadat de moeder-eiseres,

19. SAB, 157, *Sententien civiele vierschaar 1469-1470*, f°116v. De (familie)naam van het meisje is in het vonnis niet vermeld.

20. SAB, *Groenenboek onghecotteert*, f°291v-292r; SAB, 157, *Sententien civiele vierschaar 1469-1470*, f°128v.

21. Cfr. het geval van Lijsbette Hubrecht contra Baudechon Godave. Op dit vlak is de Brugse rechtspraak in overeenstemming met het 16de-eeuwse Mechelse gewoonterecht dat de vordering tot het aanvaarding van het vaderschap over een buitenhuwelijks kind eveneens aan een gehuwde vrouw toekende : *Ontwerpcostrumen Mechelen 1527*, 498; *Costrumen 1535*. XVIII, 4. Zoals Paul van Christijnen dit opmerkte was dit een afwijking van een geleerde recht : P.Christinaeus, *In leges municipales eiusdem civitatis ac provinciae commentaria ac notae*, Antwerpen, 1671, 579-581 (tit. 18, art. 4, 2-4).

22. De moeder put dus uit deze vordering geen rechten.

op voorstel en in aanwezigheid van de aangeklaagde man, voor de schepensbank²³ onder eed heeft verklaard dat de verweerder en geen andere man de vader van het kind is²⁴ of nadat zij op basis van een getuigenverhoor (“informatie”) van dit vaderschap overtuigd zijn. De vordering wordt ongegrond verklaard wanneer de aangeklaagde man bewijst dat de moeder een publieke vrouw is of tijdens de vermoedelijke verwekkingsperiode met meerdere mannen gemeenschap heeft gehad (de zogenaamde “*exceptio plurium concubentium*”).

Wegens zijn (vermeende) band met het huwelijk kan het onderzoek naar het vaderschap vanaf de 14de eeuw ook bij de kerkelijke rechtbank of officialiteit worden ingesteld. Hoofdbedoeling is ook hier het verschaffen van levensonderhoud aan een buitenhuwelijks kind. Maar de moeder kan terzelfdertijd betaling van haar zwangerschaps- en kraamkosten en een schadevergoeding wegens defloratie vorderen. Als gevoegde partij kan de promotor alsdan een boete wegens ongewenst seksueel verkeer vorderen²⁵.

In Vlaanderen wordt het onderzoek naar het vaderschap in de 16de eeuw min of meer een kerkelijk monopolie. De Vlaamse schepensbanken weigeren in die periode meestal om kennis te nemen van vorderingen tot het rechtstreeks aanvaarden van het vaderschap²⁶. Zij

23. In geen enkel van deze vonnissen is er sprake van een eed afgelegd tijdens de barensweeën.

24. Volgens een Kortrijks vonnis van 4 februari 1435 kon deze eed ook worden afgelegd door een gehuwde vrouw wanneer de afstamming wordt betwist van het kind waarvan zij zwanger is: “Item met dat hij ende zoe bi den hove man ende wiif bekent zijn, so es de vrucht die zoe draecht sculdich haer mans kindt bekent te zine. Vermet in scepenen. Item dat zoe bevrucht es. Vermet. Item dat de vrucht die zoe draecht ghewonnen es met Oliviers lechame ende zichtent de vors. vonnesse. Presenteert heedt als een goed wiif.”, Kortrijk, Rijksarchief (=RAK), Oud stadsarchief Kortrijk (=OSAK), 2012, f°188r.

25. A.Lefebvre-Teillard, *Les officialités à la vielle du Concile de Trente*, Parijs, 1973, 213-221; Lefebvre-Teillard, *L'enfant naturel ...*, 251-269; C.Vleeshouwers en M.Van Melkebeek, *Liber sententiarum van de officialiteit van Brussel, 1448-1459*, Brussel, 1982-1983, 1, 167-168 (nr. 139) en 2, 901 (nr. 1481); J.De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-1972, 1, 119-129, 2, 261-293. Het kerkelijk recht ging er oorspronkelijk van uit dat het meisje met een huwelijksbelofte tot geslachtsbetrokkingen was verleid: Demars-Sion, *A la recherche d'un père...*, 33-90.

26. Zo vordert Willem van der Haeghen in 1559 voor de Kortrijkse schepensbank dat Regyne Paige haar vordering voor de officialiteit van Doornik tot uitvoering van een overeenkomst inzake onderhoudsgeld voor een buitenhuwelijks kind terstond zou intrekken. Regyne Paige vordert op tegeneis dat Willem van der Haeghen eerst zou

spreken zich nog alleen uit over het levensonderhoud van buiten-huwelijkse kinderen wanneer de vader het kind als het ware eerst vrijwillig heeft erkend door het een onderhoudsgeld toe te kennen, en nadien dit onderhoudsgeld niet meer, of in mindere mate, betaalt²⁷. Zo laat Clare Barbans in 1524 te Brugge derdenbeslag leggen op een aantal balen Spaanse wol toebehorende aan Jeromme Daschenes teneinde hem de overeengekomen schadevergoeding wegens defloratie en onderhoudsgelden voor zijn kind te doen betalen. De Brugge schepenen verklaren dit beslag op 28 juni 1524 gegrond²⁸.

In het graafschap Vlaanderen waren er tijdens de 15de-16de eeuw meerdere officialiteiten actief : de officialiteiten van Doornik, Terwaan en Kamerijk vóór 1559, deze van Sint-Omaars, Ieper, Doornik, Brugge, Gent en Mechelen ná 1559²⁹. Hun 16de eeuwse rechtspraak is slechts fragmentarisch bewaard gebleven³⁰. Zo vonden wij omtrent

erkennen dat hij de vader is van haar kind : "...dat de heeschere verclaeren zoude of tkindt int appointment gheroert hem toebehoorde ofte niet.". Willem van der Haeghen antwoordt dat deze tegeneis onontvankelijk is. De Kortrijkse schepenbank geeft hem gelijk en beveelt Regyne Paige op Willems eis te antwoorden. Vonnis Kortrijkse schepenbank 9 december 1559, RAK, OSAK, 20, f°106r-106v.

In de 16de eeuwse registers met de civiele sententiën van de Brugge schepenen (SAB, 157 en 165) vonden wij geen enkele rechtstreekse vordering tot het aanvaarden van het vaderschap terug.

27. Vonnis Kortrijkse schepenbank van 3 maart 1549, RAK, OSAK, 2065, f°4v-5r; Vonnis Kortrijkse schepenbank van 27 juni 1550, RAK, OSAK, 71, f°140r; Vonnis Kortrijkse schepenbank van 12 september 1558, RAK, OSAK, 9, f°216r-216v, 22, f°88r; Vonnis Kortrijkse schepenbank van 31 maart 1567, RAK, OSAK, 11, f°223r-224r; Vonnis Kortrijkse schepenbank van 19 juni 1584, RAK, OSAK, 2062, f°271r-272v. Zie evenwel RAG, Stadsarchief, *Bouc van den crime 1538-1540*, f°178r (1539), waar een man wordt veroordeeld tot het betalen van de kraamkosten en het uitkeren van levensonderhoud voor een buitenechtelijk kind.

28. SAB, 157, *Sententien civiele vierschaar 1520-1528*, f°243v.

29. M.Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, Antwerpen-Utrecht, 1950.

30. De registers met de 16de eeuwse vonnissen van de officialiteiten van Doornik, Kamerijk, Terwaan, Sint-Omaars, Ieper en Mechelen zijn verloren gegaan. Van de officialiteit van Gent zijn er slechts twee registers met vonnissen uit de periode 1568-1572 (RAG, *Bisdome Gent*, B 363), 1572-1576 (RAG, *Bisdome Gent*, B 364) en enkele fragmentarische registers uit 1568-1569 (RAG, *Bisdome Gent*, B 3321), 1589-1592 (RAG, *Bisdome Gent*, K 9515) en 1591-1592 (RAG, *Bisdome Gent*, B 5689) bewaard gebleven : De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak...*, 1, XVI-XVII. Van de officialiteit van Brugge zijn uit deze periode slechts twee registers bewaard gebleven. Brugge, Bisschoppelijk Archief (=BAB), *Handelingen*, B 85 bevat vonnissen in civiele zaken, o.a. huwelijksdispensaties, uit de periode 1562-1566. BAB, *Handelingen*, B 86 bevat de vonnissen uit de periode tussen 1585 en 1610.

hun onderzoeken naar het vaderschap in het graafschap Vlaanderen slechts één procesdossier terug. Het betreft een proces uit 1532-1533 tussen Betkin Heene uit Sint-Niklaas tegen Jan van den Brande uit dezelfde parochie voor de afdeling Brugge³¹ van de officialiteit van Doornik³².

Omwille van zijn uitzonderlijk karakter gaan wij in dit artikel uitvoerig in op dit vaderschapsproces. Meteen kunnen wij het verloop volgen van een geding voor een 16de-eeuwse officialiteit. Van deze kerkelijke procesgang is dikwijls beweerd dat hij veel heeft bijgedragen tot de modernisering van de 15de- en 16de-eeuwse rechtspleging voor de Vlaamse schepenbanken en leenhoven³³. Helaas is deze procesgang in zijn 15de-16de eeuwse toepassing nog maar weinig bestudeerd³⁴.

De procesakten starten op 7 juni 1532. Op die dag verschijnen Diederik (*Theodericus*) de Winghe, procureur van eiseres Betkin (*Elisabeth*) Heene, en Frans (*Franciscus*) de Hert, procureur van verweerder Jan (*Johannes*) van den Brande, voor de Brugse officiaal, na dag-

31. Het betreft hier een zogenaamde externe afdeling van de officialiteit van Doornik die zeker vanaf de 15de eeuw in Brugge zetelde. Een zelfstandige officialiteit kreeg Brugge eerst na de oprichting van het bisdom Brugge in 1559. Meer over deze 15de-16de eeuwse afzonderlijke afdeling in M.Vleeschouwers-Van Melkebeek, *De officialiteit in het bisdom Doornik tijdens de Xlle eeuw*, doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 1974, 75; *Ordonnantie van Jan zonder Vrees van 20 september 1412*, J.J.E.Proost, *Les tribunaux ecclésiastiques en Belgique*, Brussel, 1872, 25, 76-787. Zie ook de processtukken van deze afdeling bewaard in Brugge, Archief Bisdom (=BAB), I, 151-155.

32. BAB, I, 155 (voortaan geciteerd als Pd). In dezelfde archiefnummer wordt een procesdossier bewaard uit 1545 tussen Gertrude van den Abeele en Joost Bultinc, beide uit Nevele, "*in causa deflorationis*".

33. Zie bijv. R.C.Van Caenegem, *History of European Civil Procedure*, Tübingen, Parijs, Ney-York, 1972, 45-47, 66-69 (International Encyclopedia of Comparative Law, 16 : Civil Procedure, Chap. 2).

34. Zie evenwel voor de vroegste periode van de officialiteit van Doornik, M.Vleeschouwers-Van Melkebeek, *De officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling 1192-1300*, Brussel, 1985, 139-170; M.Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Documenten uit de praktijk van de gedingbeslissende rechtspraak van de officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling, 1192-1300*, (Iuris scripta historica, 1), Brussel, 1985. Voor Brabant beschikken wij voor de 17de en 18de eeuw over de uitstekende studie van J.Simon, *Les actions du chef de séduction devant les juridictions ecclésiastiques du Brabant (XVIIe et XVIIIe siècles)*, Handelingen van de koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België, 11 (1925), 241-344.

vaarding uitgebracht op verzoek van eiseres en van de promotor aangeesteld door de bisschop-elect Karel van Croy (*Carolus de Croy*)³⁵.

De Brugse officiaal begint die dag zijn zitting met het vaststellen van een aantal precedenter. Die kunnen als volgt worden samengevat :

- Op een (niet nader bepaalde) dag verschijnt Diederik de Winghe, procureur van Betkin Heene, voor de officiaal van Brugge, waar hij samen met de promotor vordert dat Jan van den Brande, zoon van Michiel (*Michael*), zal worden veroordeeld tot schadevergoeding wegens verleiding en erkenning van haar kind (“... *in causa deflorationis et agnitionis cuiusdam prolis ...*”).
- Op verzoek van Diederik de Winghe staat de officiaal toe dat Betkin Heene door een commissaris nabij haar woonplaats wordt ondervraagd, en niet - zoals de normale procedure het voorschrijft³⁶ - door de officiaal zelf in het hof. De officiaal staat deze afwijking toe omdat Betkin een zwakzinnige is : “...*ob stoliditatem seu impotentiam mentis ...*”.
- De officiaal stelt Jan de Hondt (*Johannes Canis*) als commissaris aan. Het gaat hier zo goed als zeker om Jan de Hondt, kanunnik van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Kortrijk en van Sint-Salvator in Brugge, geboren in Sint-Pauwels (Waesland) in 1486, waar hij een tijdlang pastoor is, en gestorven in Kortrijk op 24 november 1571. Deze Jan de Hondt is dus geboren en getogen in het Waesland. Waarschijnlijk geniet hij hierdoor de voorkeur van de Brugse officiaal. Pittig detail hierbij is dat Jan de Hondt zelf een buitenhuwelijks kind is en uiteindelijk zelf een buitenhuwelijks kind heeft verwekt ! Hij is dus op meer dan één gebied vertrouwd met de problematiek³⁷.

35. Karel van Croy, abt van Affligem, Saint-Ghislain en Haumont, waarschijnlijk geboren in 1506 en overleden in Saint-Ghislain in 1564. Ofschoon benoemd tot bisschop van Doornik in 1525 nam hij zijn bisschopszetel slechts in op 25 juli 1539. M.Dierickx, *Croy, Karel van, abt en bisschop*, Nationaal biografisch woordenboek, 2 (1966), kol.148-158.

36. “*iuxta stilum eiusdem curie*, Pd, p.2-3.

37. Meer over deze Jan de Hondt bij G.Tournoy, *Jan de Hondt (1486-1571)*, De Leiegouw, 33 (1990), 313-320; G.Tournoy, *Hondt, Jan de (Latijnse naam : Canis Johannes), kanunnik en bibliofiel*, Nationaal biografisch woordenboek, 14 (1992), kol. 279-285; C.Coppens, *De boeken van de Kortrijkse Sint-Maartenskerk en de bibliotheek van Jan de Hondt (1486-1571)*, De Leiegouw, 29 (1987), 39-55. Negen jaar later (1541), in het proces van Gertrude van den Abeele tegen Judocus Bultinc, beiden uit Nevele, omwille van defloratie, wordt Jan de Hondt opnieuw als rechter-commissaris aangeesteld (BAB, I, 155).

Jan de Hondt ondervraagt Betkin Heene op 28 mei 1532 in Waasmunster³⁸. Hij maakt hiervan een schriftelijk verslag en brengt zijn bevindingen persoonlijk naar voor op de zitting van de officialiteit van 7 juni 1532. Op bevel van de officiaal wordt zijn proces-verbaal letterlijk in de procesakten overgeschreven³⁹. Het bevat volgende gegevens :

- Betkin, dochter van Joos (*Judocus*) Heene, ongeveer 30 jaar oud, wonende in Sint-Niklaas is persoonlijk voor Jan de Hondt verschenen samen met haar moeder Christine (*Christina*) van der Strate, op dat ogenblik weduwe.
- Jan de Hondt verhoort Betkin volgens de normale procesgang van het hof ("*iuxta stilum curie Tornacensis*") apart en achter gesloten deuren ("*in secreto*"). Hij vraagt haar waar en wanneer, en hoeveel keer zij met Jan van den Brande geslachtsbetrekkingen heeft gehad. Omwille van Betkins zwakzinningheid laat commissaris de Hondt haar bijstaan door haar moeder. Om dezelfde reden laat hij haar de eed "*de calumnia*"⁴⁰ niet afleggen.
- Betkin vertelt dat haar buurman Jan van den Brande haar op een namiddag meenam van een plaats "Ten Houcke", waar zij met andere meisjes aan het spelen was, naar zijn eigen huis. Op dat ogenblik waren Jans ouders en de rest van zijn familie afwezig wegens een bruiloftsfeest in Belsele. Jan leidde er Betkin naar een voutekamer ("*loove*"), waar hij haar op het bed wierp en haar meedeelde dat hij bij haar een kind wilde maken. Hij trok zijn klederen uit en ontblootte zich. Toen zij op zijn voorstel niet wou ingaan, dreigde hij haar te slaan. Hij bedekte haar gezicht - waarschijnlijk omdat hij haar sterk misvormd gezicht nogal walgelijk vond -, trok zijn mannelijk lid uit zijn broek en stak het in haar lichaam. Voor haar prijsgegeven maagdelijkheid beloofde hij haar een saaien kleed te geven.
- Betkin verklaart voorts dat zij met niemand anders dan met Jan van den Brande geslachtsbetrekkingen had en dat zij toen door

38. Pd, p.1-3.

39. Pd, p.4-13.

40. De "*juramentum de calumnia*", later met de "*juramentum de veritate*" vermengd, komt uit het Romeinse recht C.58.2 ("*de jurejurando propter calumniam dando*") en bestond erin dat men op straffe van wegens laster vervolgd te worden, verklaarde de waarheid te spreken. Meer hierover bij Simon, *Les actions...*, 71.

hem is ontmaagd. Ze zegt dat zij met Paul (*Paulus*) de Maere of de Mayere nooit geslachtsgemeenschap had⁴¹.

- Ondervraagd over het precieze tijdstip van de kwestieuze geslachtsbetrekkingen en wanneer zij was bevallen, antwoordt Betkin dat zij dit niet meer weet.
- Jan de Hondt roept vervolgens Betkins moeder bij zich. Deze stelt dat Betkin drie tot vier dagen vóór het feest van Onze-Lieve-Vrouw Lichtmis (2 februari) van datzelfde jaar 1532 van een dochter is bevallen. Tijdens haar barensweeën vroeg men Betkin herhaaldelijk: “Wie is de vader?”. Zij antwoordde toen voortdurend dat het Jan van den Brande was. De vroedvrouw en een andere vrouw bevestigden Betkins verklaring onder eed voor de plaatselijke pastoor.
- Ten slotte zegt Betkins moeder dat zij, in naam van haar zwakzinnige dochter, Diederik de Winghe als procureur in deze zaak heeft aangesteld en dat deze voor haar alle nodige procesakten mag stellen⁴².

Na deze verslaggeving verleent de officiaal nog tijdens dezelfde zitting van 7 juni 1532 het woord aan Diederik de Winghe, Betkins procureur. Die formuleert mondeling Betkins vordering en brengt haar argumenten naar voor. Frans de Hert, procureur van Jan van den Brande, antwoordt hierop eveneens mondeling. Tussen beide procureurs grijpt vervolgens een mondeling debat plaats. Beiden antwoorden ook kort op de vordering van de promotor die mondeling eist dat beide partijen volgens de kanoniekrechtelijke regels zullen worden beboet. Uiteindelijk beslist de officiaal dat ook Jan van den Brande persoonlijk achter gesloten deuren door een commissaris moet worden ondervraagd. Aan Betkins procureur en de promotor geeft hij opdracht om hun vorderingen artikelsgewijs op schrift te stellen zodat Jan van den Brande hierop schriftelijk kan antwoorden⁴³.

De officiaal stelt opnieuw Jan de Hondt als commissaris aan. Deze ondervraagt Jan van den Brande nog dezelfde dag (7 juni 1532) in

41. Verder is er sprake van die Paul de Maere.

42. De procuratie is zeer gedetailleerd opgesteld en bevat een delegatie om in deze zaak voor gelijk welke rechtbank in om het even welke procesakte op te treden. De mogelijke procesakten worden allemaal opgegeven.

43. Pd, p.13-15.

het gerechtshof in Brugge. Van deze ondervraging stelt hij een proces-verbaal op, dat in opdracht van de officiaal eveneens in de procesakten integraal wordt overgeschreven⁴⁴. Dit verslag bevat volgende gegevens :

- Jan van den Brande, zoon van Michiel, 20 tot 21 jaar oud, wonende te Sint-Niklaas, is persoonlijk voor Jan de Hondt verschenen en is door deze laatste apart verhoord zoals de procesgang van het hof dit voorschrijft.
- Jan van den Brande zegt vooreerst dat hij inderdaad buurman is van Betkin Heene en van beroep kuiper en vatenmaker. Hij ontkent ten stelligste ooit met Betkin geslachtsbetrekkingen te hebben gehad.
- Omtrent Betkins bewering dat er het jaar tevoren bij hem thuis geslachtsbetrekkingen plaatsvonden toen zijn ouders zich op een bruiloftsfeest in Belsele bevonden, verklaart Jan dat zijn ouders in die periode effectief het bruiloftsfeest van Bartholomeus van Buere en de dochter van Hendrik (*Henricus*) Vael (of Vale) bijwoonden. Jan ging evenwel zelf ook naar dit feest. Hij vertrok 's morgens omstreeks zeven uur en kwam slechts tegen tien uur 's avonds samen met Joos (*Judocus*) van Laere naar huis. Zijn ouders waren reeds veel vroeger vertrokken. Zijn ouders gingen het vorige jaar zonder hem naar nog een ander bruiloftsfeest in Belsele, maar dit feest vond lange tijd na de oogstperiode plaats en viel dus buiten de vermoedelijke verwekkingsperiode⁴⁵.
- Jan zegt ten derde dat hij ervan overtuigd is dat Betkin hem tijdens haar bevalling als vader vernoemde omdat haar moeder haar daartoe vooraf had opgestookt. Hij wijst er commissaris de Hondt bovendien op dat die aanwijzing niet onder eed is geschied.
- Verder verklaart hij dat ten tijde dat in het geboorte het gerucht liep dat Betkin zwanger was, Betkin eerst zei dat een andere buur, Paul de Maere, de vader van haar toekomstig kind was. Maar Paul de Maere, die gehuwd was, trok naar Betkins huis alwaar hij Betkin en haar moeder vreselijk bedreigde. Paul de Maere gaf Betkins

44. Pd, p.15-26.

45. Zoals in het huidige recht werd de vermoedelijke verwekkingsperiode in het toenmalige kanonieke recht bepaald op de periode tussen de 300ste en 180ste dag vóór de geboorte.

- moeder de raad om Jan als de vader aan te duiden. Betkin kwam immers evenveel bij Jan aan huis als bij Paul de Maere. “Waarom”, zei Paul de Maere, “zou jij mij als vader aanwijzen, ik die als gehuwd man reeds een nest vol kinderen heb, terwijl er bij de van den Brandes nog meerdere ongehuwde jonge mannen rondlopen?”
- Vervolgens zegt Jan dat hij Betkin eens botweg vroeg wie haar zwanger maakte. Zij antwoordde : “Ik weet het niet.” Hij vroeg haar dan waarom ze soms zei dat hij de vader was. Zij antwoordde : “Ik zeg dit niet, maar mijn moeder zegt dit. Ik weet helemaal van niets.” Haar moeder was hierbij aanwezig en riep haar toen dreigend toe: “Wat zeg jij dat jij over die zaak niets weet te zeggen?”. Betkin antwoordde daarop kordaat : “Ik weet van niets, maar jij zegt me dit.” Dit alles geschiedde in aanwezigheid van Jacob de Smet en Frans Raes.
 - Volgens Jan zou Paul de Maere reeds lang voor Betkins bevalling hebben voorspeld dat de geboorte van haar kind in de maand januari zou plaatsvinden.
 - Ook zou Paul de Maere eens aan Jan (*Johannes*) Vael hebben gevraagd om in zijn plaats een zak graan te halen uit het huis van Godfried (*Godefridus*) Braem. Paul zou daarbij hebben gezegd dat hij Godfrieds huis niet wenste binnen te gaan omdat men overal rondvertelde dat hij de vader was van Betkins kind en men hem daarom aldaar zou uitlachen.- Jan van den Brande zegt ook dat Betkins moeder Paul de Maere eens verweet de vader van Betkins kind te zijn. Opdat zij dit niet meer zou verkondigen gaf Paul de Maere haar toen een maat koren.
 - Ten slotte verklaart Jan van den Brande dat hij in deze zaak Frans de Hert als procureur heeft aangesteld en dat deze voor hem alle nodige procesakten mag stellen⁴⁶. Hij beëindigt zijn verhoor met het afleggen van de eed “*de calumnia*” waarin hij verklaart alles naar waarheid te hebben verteld.

Op 15 juli 1532 verschijnen de procureurs van beide partijen en de promotor opnieuw voor de officiaal. Diederik de Winghe legt er in naam van zijn cliënte een schriftelijke eis neer. Deze is opgesteld

46. De procuratie is zeer gedetailleerd opgesteld en bevat een delegatie om in deze zaak voor gelijk welke rechtbank in om het even welke procesakte op te treden. De mogelijke procesakten worden allemaal opgegeven.

en ondertekend door haar raadsman en advocaat Pieter (*Petrus*) de Potter uit Ronse. De inhoud is letterlijk in de procesakten overgeschreven⁴⁷ en heeft volgende inhoud :

- Uit de ondervraging van Betkin Heene is gebleken dat Jan van den Brande met haar geslachtsbetrekkingen heeft gehad en haar hierbij heeft ontmaagd. Daaruit sproot een kind van het vrouwelijk geslacht voort dat Jan van den Brande tot op heden niet wil erkennen en waarvoor hij aan eiseres ook weigert kraamkosten en een schadevergoeding wegens defloratie te betalen⁴⁸.
- Eiseres verzoekt de officiaal om Jan van den Brande te veroordelen tot betaling van drie ponden groten schadevergoeding voor haar defloratie ("*pro dote*"), zes ponden parisis voor kraamkosten ("*pro expensis puerperij*"), en twaalf schellingen groten voor het onderhoud van het kind tot dan toe ("*pro alimentacione dicte prolis*"). Voorts moet Jan haar kind erkennen en het in de toekomst van levensonderhoud voorzien ("*insuper ad dictum prolem agnoscendum et imposterum alimentandum*"). Ten slotte moet hij geheel of gedeeltelijk instaan voor de proceskosten.

Na het voorleggen van deze schriftelijke eis brengt de promotor nog op dezelfde zitting zijn schriftelijke eis naar voor. Kort en bondig vraagt hij de officiaal om beide partijen een passende kerkelijke straf op te leggen⁴⁹. In naam van zijn cliënt vraagt Frans de Hert hierop om binnen de acht dagen op beide vorderingen te mogen antwoorden. De officiaal staat hem dit toe⁵⁰.

Procureur Frans de Hert legt het antwoord van zijn klient neer op de zitting van 12 juli 1532. Dit antwoord is opgesteld en ondertekend door advocaat Jan (*Johannes*) van Rye. Het heeft volgende inhoud⁵¹ :

- Jan van den Brande zegt vooreerst te weten dat eiseres een kind van het vrouwelijk geslacht ter wereld heeft gebracht. Hij heeft

47. Pd, p.26-29.

48. "...ex illius operibus concepit et peperit prolem quamdam feminei sexus quam reus agnoscere necnon de expensis puerperij ac sua dote eandem contentare recusavit.", Pd, p.28.

49. Pd, p.29-31.

50. Pd, p.31-32.

51. Pd, p.32-36.

haar evenwel niet ontmaagd en heeft met haar nooit geslachtsbetrekkingen gehad. Hij verwijst hiervoor naar zijn ondervraging op 7 juni 1532.

- Bovendien wil Jan, voor zover dit mocht nodig zijn, bewijzen dat : 1° Betkin tijdens de vermoedelijke verwekkingsperiode dikwijls 's avonds en 's nachts van de ene parochie naar de andere dweilde en onder andere ooit opgemerkt werd in Beveren-Waas, zijnde meer dan twee mijl verwijderd van haar woonst; 2° dat in het huis van eiseres gedurende twee jaren een rebel en schurk, genaamd Willem (*Guilhelmus*) Strydonck, verbleef en sliep.
- Jan verzoekt het hof ten slotte om de vordering ongegrond te verklaren en eiseres tot de proceskosten te veroordelen.

Zodra dit antwoord is voorgelegd verzoekt Diederik de Winghe in naam van Betkin Heene om tegen de volgende zitting schriftelijk te mogen repliceren. De officiaal staat hem dit toe⁵².

Reeds de volgende dag (13 juli 1532) doet Diederik de Winghe, afstand van zijn aanbod om te repliceren teneinde het proces wat in te korten ("*causa litis abbreviandi*"). Samen met Frans de Hert vraagt hij de officiaal om bij wijze van tussenvonnis tegen de volgende zitting een besluit te treffen over het verder verloop van het geding. De officiaal verdaagt de zaak naar de volgende zitting⁵³.

Op 19 juli 1532 beslist de officiaal bij wijze van tussenvonnis dat Frans de Hert de feiten die Jan van den Brande in zijn verhoor en zijn antwoord naar voor bracht, mag bewijzen⁵⁴. Om de door Jan van den Brande aangeduide getuigen te verhoren stelt hij weerom Jan de Hondt als commissaris aan⁵⁵.

Met toestemming van Diederik de Winghe begeeft Jan de Hondt zich op 5, 6 en 12 augustus 1532 eerst naar Sint-Niklaas in de herberg van Jan (*Johannes*) van Exarde, en later naar Zele in de herberg van Jacob (*Jacobus*) Cesaris. Op verzoek van Frans de Hert laat hij er in totaal twaalf getuigen dagvaarden. Pastoor Michiel

52. Pd, p.36-37.

53. Pd, p.37-39.

54. Pd, p.39-42.

55. De aanstellingsoorkonde van 19 juli 1532, opgesteld door notaris Simon van de Kapelle (*Simon de Capella*), is in het procesdossier letterlijk overgenomen, Pd, p.51-53.

(*Michael*) Magherman en onderpastoor Daniel Coene uit Sint-Niklaas brengen de dagvaardingsexploten uit, maken hiervan een proces-verbaal op en brengen hiervan verslag uit. De aanstelling van commissaris de Hondt, de aanvragen tot dagvaarding door Frans de Hert, de bevelen tot dagvaarding en het verslag van de uitvoering van de dagvaardingen zijn integraal in de procesakten opgenomen⁵⁶. Jan de Hondt neemt het getuigenverhoor op bovengenoemde data en plaatsen af⁵⁷. De getuigen leggen allen eerst een eed af. Jan de Hondt maakt van hun verklaringen een proces-verbaal op dat eveneens in de procesakten letterlijk wordt overgeschreven⁵⁸. Het bevat volgende gegevens :

* Jacob (*Jacobus*) de Smet, zoon van Simon (*Symon*), gehuwd en landbouwer van beroep, woonachtig in Sint-Niklaas en ongeveer 34 jaar oud, is de eerste getuige. Hij is gehuwd met een nicht van Jan van den Brande, en is dus zijn aanverwant in de tweede (kanonieke) graad. Als buurman van de eiseres kent hij Betkin reeds meerdere jaren. Hij is met haar op geen enkele wijze verwant.

- Jacob sprak eens met Paul de Maere over Betkins zwangerschap. Paul de Maere zei hem toen: "Al kost het mij honderd kronen, ik zal ervoor zorgen dat het kind een vader heeft. Het is nergens elders gemaakt dan in dit huis !". Paul de Maere wees daarbij naar het huis van Michiel van den Brande, vader van Jan van den Brande. Paul de Maere vervolgde toen : "Als de moeder van het meisje niet wil gaan, zal ik zelf gaan, al moet ik wel twintig mijlen ver gaan !" ⁵⁹. Jacob weet niet of toen nog andere personen die woorden hoorden.
- Volgens Jacob zei Paul van de Maere hem tijdens Betkins zwangerschap ook eens dat hij niet graag had dat Betkin zoveel bij hem thuis aanliep. Dit voedde alleen maar het gerucht dat hij de vader van haar kind was.

56. Pd, p.42-58.

57. Elf getuigen worden verhoord op 5 en 6 augustus 1532.

58. Pd, p.58-114.

59. Waarschijnlijk bedoelde Paul de Maere hiermee dat hij naar de in Brugge zetelende kamer van de Doornikse officialiteit zou stappen.

- Toen Jacob voor het eerst over Betkins zwangerschap hoorde spreken, liep het gerucht dat Paul de Maere de vader was. Pas later circuleerde de naam van Jan van den Brande. De eerste keer hoorde hij diens naam door Paul de Maere vernoemen.
 - Jacob stond ook eens met Jan van den Brande voor het huis van diens vader Michiel te praten, Betkin en haar moeder kwamen toen aldaar voorbij. Hen ziende vroeg Jan van den Brande aan Betkin : “Betkin, gij draagt een kind, is het mijn kind?”. Betkin antwoordde : “Ik weet het niet”. De rest van de woorden herinnert Jacob zich niet meer. Hij stapte toen op omdat Jans en Betkins moeder met elkaar begonnen te kijken.
 - Jacob hoorde ook Paul de Maere een maand voor Nieuwjaar aan Jan (*Johannes*) Talboom vertellen dat Betkin Heene in de maand januari zou bevallen. Toen Jacob en Jan Talboom hem erop wezen dat men hieruit wel eens zou kunnen afleiden dat hij de vader van Betkins kind was, antwoordde Paul dat hij dat van Betkin of haar moeder had vernomen.
 - Als Betkins buurman weet Jacob heel goed dat Betkin tegen de zin van haar moeder vaak nachtelijke uitstapjes ondernam. Dit gebeurde onder meer het vorige jaar rond Sint-Jan-Baptist (24 juni) Haar moeder wist niet meer waar zij was. Uiteindelijk trof men Betkin aan in Beveren-Waas op twee mijl van haar huis.
 - Ten slotte zegt Jacob dat er in Betkins huis ten tijde van de vermoedelijke verwekkingsperiode van het kind een oude kleermaker, genaamd Willem Strydonc, woonde en sliep. Hij verbleef er drie jaar en verhuisde plotseling twee maanden geleden. Voordien had Willem Strydonc er ooit eens een buitenlandse concubine op na gehouden.
- * Clais (*Nicolaus*) de Smet, zoon van Jan (*Johannes*), gehuwd, landbouwer van beroep, wonende in Sint-Niklaas, ongeveer dertig jaar oud, is de tweede getuige. Hij kent Jan van den Brande omdat het zijn neef is. Hij kent ook reeds veertien of vijftien jaar Betkin Heene, maar is met haar niet verwant.
- Clais hoorde Paul de Maere eens ten tijde van Betkins zwangerschap verklaren : “Ik zal maken dat hij het kind zal hebben al kost het mij ... “, gevolgd door een geldsom die Clais is vergeten. Paul de Maere zei toen ook : “En zo de moeder zich schaamt om te gaan, dan zal ik zelf gaan, al is het veertig mijlen ver en al zou ik hiervoor al mijn vrienden moeten lastig vallen.”

- Volgens Clais bezorgde Paul de Maere tijdens Betkins zwangerschap een maat koren aan Betkins moeder. Hierover ondervraagd door de bureu bevestigde Betkin dat Paul de Maere hen inderdaad die maat koren had geschonken. Betkin stelde hen toen ook volgende wedervraag : “Waarom zou ik het kind aan Paul de Maere toewijzen, hij heeft reeds zo veel kinderen ?”
- Als buurman van Betkin weet Clais ook te vertellen dat Betkin nu en dan ‘s nachts alleen rondzwierf. Eens kwam zij zo bij hem ten huize. Zijn dienstmeisjes hebben haar toen in huis opgenomen waar zij tot de volgende morgen bleef overnachten. Vorig jaar nog liep Betkin weg uit haar moeders huis. Zij bleef ten minste één nacht weg. Haar moeder die niet wist waar zij was, vroeg toen overal of men haar niet had gezien. Uiteindelijk werd zij door Jacob (*Jacobus*) Vercoutere, één van hun bureu, in Beveren-Waas teruggevonden op ongeveer twee mijl van haar huis.
- Ten slotte zegt Clais dat eer bij Betkins moeder effectief vier jaar lang een arme bedelaar woonde, genaamd Willem Strycdonc. Twee maanden geleden is hij plotseling vertrokken.

* Jacob (*Jacobus*) de Smet, zoon van Jan (*Johannes*), gehuwd, wonende in Sint-Niklaas, kleermaker van beroep, ongeveer 32 jaar oud, is de derde getuige. Hij is eveneens een neef van Jan van den Brande en kent hem sinds hij een kind was. Ook Betkin kent hij al meer dan twintig jaar. Van haar is hij geen familie.

- Jacob bezocht eens samen met Paul de Maere en een aantal andere vrienden de herberg van Joos (*Judocus*) Vlaming in Belsele. Er werd gesproken over de zwangere Betkin en Paul de Maere heeft toen uitgeroepen : “Men zegt dat het mijn kind is, maar moest ik er schuld aan hebben zoals hij (Jan van den Brande) er schuld aan heeft, ik zou het niet ontkennen. Ik zal maken dat hij het kind zal hebben, al kost het mij veertig schilden of kronen en al moet ik er veertig mijl ver voor gaan.”
- Jacob zegt ook dat men Betkin tijdens haar zwangerschap herhaaldelijk vroeg van wie het kind was. Nu eens zei zij dat zij het niet wist, dan weer dat het van Jan van den Brande was en soms wees ze Jacob (*Jacobus*) de Baere, die haar moeder als geneesheer voor haar zwangerschap raadpleegde, als schuldige aan.

* Jan (*Johannes*) van Laere, schoenmaker van beroep, wonend in Belsele, ongeveer 64 jaar oud, kent Jan van den Brande sinds diens

jeugd daar hij met Jans tante is gehuwd. Betkin Heene kent hij reeds acht jaren of. Zij is geen familie van hem.

- Jan zegt dat hij aanwezig was op het bruiloftsfeest van Bartholomeus van Buere en de dochter van Hendrik Vael dat op zondag 3 juli 1531, niet in Belsele maar anderhalve mijl verder, in Sinaai plaatsvond. 's Morgens kwamen Michiel van den Brande en zijn zoon Jan bij hem langs om te vragen of hij met hen naar het feest wilde gaan. Jan zei dat hij eerst naar de mis in Belsele wou gaan. Michiel en zijn zoon Jan stapten toen op. Hij zag hen terug rond de middag en zat met hen aan de bruiloftstafel. Rond twee of drie uur in de namiddag is hij samen met Michiel van den Brande naar huis gegaan. Michiels zoon, Jan van den Brande, bleef achter met Joos van Laere, zijn eigen zoon en een aantal andere jongelui.
- Jan woonde ook het huwelijk bij van zijn petekind, de dochter van Pieter (*Petrus*) van Laere, met Pieter (*Petrus*) Westerlinc in Belsele. Dit feest vond plaats een eind na de oogstperiode, kort voor Sint-Baafs (1 oktober). Jan herinnert zich dit nog zeer goed omdat de bruidegom toen zijn bruidsboeket van "*heyecooren*" had gemaakt, kruid dat slechts lang na de graanoogst groeit. Op dit feest waren de ouders van Jan van den Brande aanwezig.

* Joos (*Judocus*) van Laere, zoon van Jan, vrijgezel, wonende in Belsele, schoenlapper van beroep, ongeveer dertig jaar, is de vijfde getuige. Hij is de neef van Jan van den Brande en kent hem dan ook sinds jaar en dag. Hij kent ook Betkin Heene sinds meerdere jaren, maar is geen familie van haar.

- Joos woonde op een zondag 3 juli 1531 in Sinaai het bruiloftsfeest bij van de dochter van Hendrik Vael en Bartholomeus van Buere. Joost kwam rond twee of drie uur in de namiddag op het feest aan. Hij trof er een reeks jongelingen waaronder Jan van den Brande. Diens vader Michiel was aldaar ook aanwezig. Na het feest ging hij samen met Jan van den Brande en Frans (*Franciscus*) Onderrogghe naar huis. Omstreeks acht uur 's avonds is Jan van den Brande bij hem thuis in Belsele vertrokken om naar huis te gaan. Jans vader was reeds lang tevoren vertrokken.
- Joos zegt ook dat hij het bruiloftsfeest van de dochter van Pieter van Laere, zijn nicht, en Pieter Westerlinc in Belsele bijwoonde. Dit feest vond plaats na de oogstperiode, kort voor Sint-Baafs.

* Janne (*Johanna*) Aelbrechts, echtgenote van Frans (*Franciscus*) de Sceppere, alias Raes, wonende in Sint-Niklaas, ongeveer 36 jaar oud, is de zesde getuige. Zij is een verre bloedverwante van Jan van den Brande en kent hem van kindsbeen af. Betkin Heene kent zij reeds elf of twaalf jaar. Betkin is geen familie van haar. Janne bevestigt het verhaal van de interpellatie van Jan van den Brande ten opzichte van de zwangere Betkin. Toen zij eens op een dag stond te praten voor de woning van Michiel van den Brande, kwamen Betkin Heene en haar moeder aldaar voorbij. Jan van den Brande vroeg Betkin : “Draag jij een kind ?” Waarop Betkin antwoordde : “Ik weet het niet, mijn moeder zegt het”. Vervolgens vroeg Jan van den Brande haar : “Waarom zeg jij dat ik de vader van het kind ben ?” Betkin antwoordde daarop : “Ik zeg dit niet, maar mijn moeder zegt dit. Ik weet helemaal van niets.” Toen Betkins moeder dit hoorde zei zij : “Wat zeg jij dat jij van niets weet”. Waarop Betkin herhaalde : “Ik weet van niets, maar jij zegt mij dit.” Bij deze gebeurtenissen waren ook haar echtgenoot Frans de Sceppere en Jacob de Smet aanwezig.

* Jan (*Johannes*) de Smet, zoon van Egied (*Egidius*), gehuwd, landbouwer van beroep, wonende in Sint-Niklaas en ongeveer 45 jaar oud, is de zevende getuige. Als neef van Michiel van den Brande kent hij diens zoon Jan reeds van kindsbeen af. Betkin Heene kent hij ongeveer tien tot twaalf jaar. Hij is geen familie van haar. Jan hoorde Paul de Maere eens ruzie maken met Michiel van den Brande aangaande Betkins kind. Paul de Maere riep daarbij uit : “De kuiper heeft het kind in de voutekamer gemaakt.” Jan voegt eraan toe dat Jan van den Brande een kuiper en vatenmaker is en dat Paul de Maere het dan ook zo goed als zeker over Jan had.

* Jan (*Johannes*) Vael, woonachtig in Sint-Niklaas, landbouwer van beroep en ongeveer 65 jaar oud is de achtste getuige. Hij kent zowel Jan van den Brande als Betkin Heene omdat het zijn burens zijn. Jan Vael zegt dat hij Paul de Maere eens ontmoette toen die op weg was naar het huis van Godfried Braem om er zaaigraan te kopen. Paul de Maere zei hem toen dat hij Godfrieds huis liever niet binnenging omdat men overal vertelde dat hij Betkin had zwanger gemaakt. Hij vreesde daarvoor bij Godfried te worden uitgelachen. Hij vroeg Jan of hij het graan niet voor hem wilde ophalen en beloofde hem hiervoor een denier of een ander geldstuk. Jan weigerde evenwel die opdracht.

* Jan (*Johannes*) Talboom, gehuwd, schrijnwerker van beroep, wonende in Sint-Niklaas en ongeveer 35 jaar oud is de negende getuige. Hij kent Jan van den Brande van kindsbeen af en Betkin Heene sinds ongeveer vijftien jaar. Jan verklaart dat hij Paul de Maere eens hoorde zeggen dat Betkin Heene in de maand januari zou bevallen. Toen Jacob de Smet, die eveneens aanwezig was, Paul erop wees dat hij dit beter niet zou zeggen, antwoordde Paul dat hij dit wist van zijn schoonbroer. Wat later had Jan Talboom dit eens nagevraagd bij die schoonbroer, maar deze zei dat Paul een leugenaar was en dat hij dit nooit aan Paul had gezegd.

* Simon Vael, wonende in Sint-Niklaas, ongeveer 70 jaar oud, is de tiende getuige. Ook hij kent Jan van den Brande sedertt diens jeugd en Betkin Heene reeds tien à twaalf jaar. Hij is noch met Jan, noch met Betkin verwant.

- Simon zegt dat hij weet dat Betkins moeder eens graan wegdroeg uit het huis van Paul de Maere onder het voorwendsel dat zij het graan had gekocht.
- Als buurman van Betkin heeft Simon ook gehoord dat Betkin van haar moeder slagen kreeg omdat zij soms wegliep. Of zij dan 's nachts in de nabije dorpen rondzwierf weet Simon niet. Wel weet hij dat zij vorig jaar rond Sint-Jan (24 juni) het ouderlijk huis heeft verlaten en dat zij slechts één dag later in Beveren-Waas, op twee mijlen van haar huis, is teruggevonden.
- Simon zegt ook dat er in het huis van Betkins moeder gedurende twee jaar een arme bedelaar, genaamd Willem Strydonc, woonde, die dan plotseling ongeveer één tot twee maanden geleden is vertrokken.

* Jan (*Johannus*) Vale junior, zoon van Jan, vrijgezel, wonende in Sint-Niklaas bij zijn ouders, ongeveer 22 jaar oud, is de elfde getuige. Hij kent Jan van den Brande en Betkin Heene van kindsbeen af, maar is van geen van beide familie. Jan zegt dat hij weet dat zijn vader tijdens Betkins zwangerschap eens met Paul de Maere heeft gesproken. Hij heeft echter niet gehoord wat zij gezden.

* Frans (*Franciscus*) Onderrogghe, zoon van Mathias (*Mattheus*), wonende in Belsele, vrijgezel en ongeveer 25 jaar oud is de laatste getuige. Hij is de enige die in Zele wordt verhoord. Hij kent Jan van den Brande reeds vier à vijf jaar. Betkin Heene kent hij nauwelijks.

- Frans zegt dat hij het huwelijk van de dochter van Hendrik Vael en Bartholomeus van Buere op zondag 3 juli 1531 in Sinaai bijwoonde. Hij zag die dag Jan van den Brande voor het eerst tijdens de mis in de kerk van Belsele. In de namiddag ontmoette hij Jan en zijn vader Michiel op het huwelijksfeest. Hij weet niet meer wanneer Michiel van den Brande toen is vertrokken. Zelf ging hij aldaar weg samen met Jan van den Brande. Die vergezelde hem tot aan zijn woning waar zij van elkaar afscheid namen. Frans kan zich niet meer herinneren hoe laat het toen was.
- Frans zegt ook dat hij in 1531 omstreeks Sint-Baafs het huwelijksfeest van de dochter van Pieter van Laere in Belsele bijwoonde. Hij weet nog dat het die dag zeer koud was maar herinnert zich geen andere feiten.

Op 17 augustus 1532 komt de zaak tussen Betkin Heene contra Jan van den Brande opnieuw op de zitting van de officialiteit. Commisaris Jan de Hondt brengt er verslag uit van de door hem afgenomen getuigenverhoren⁶⁰. Frans de Hert verklaart zich in naam van zijn cliënt akkoord met die verslaggeving en verzoekt de officiaal de zaak naar de volgende zitting te verdagen om dan de door Jan van den Brande naar voor gebrachte feiten te bewijzen. De officiaal staat dit toe⁶¹.

Op 6 september 1532 vraagt Frans de Hert twee weken uitstel. De officiaal staat dit toe⁶².

Ook op 20 september en 4 oktober 1532 is Frans de Hert blijkbaar niet klaar met zijn betoog. Hij vraagt en bekomt een derde en een vierde uitstel⁶³.

Intussen krijgt Frans de Hert het van de officiaal ook gedaan dat Jan de Hondt een dertiende getuige verhoort. Dit verhoor vindt plaats op 8 oktober 1532 in Waasmunster in de herberg van Rogier (*Rogerus*) Verbercmoest. Pastoor Adriaan (*Adrianus*) Tweescellinc uit Waasmunster brengt de dagvaarding uit⁶⁴. Jan de Hondt maakt hiervan volgend schriftelijk verslag :

60. Pd, p.100.

61. Pd, p.100-103.

62. Pd, p.103-104.

63. Pd, p.104-107.

64. Pd, p.107-114.

Frans (*Franciscus*) de Sceppere, wonende in Sint-Niklaas, gehuwd, landbouwer van beroep en ongeveer 29 jaar oud, verklaart onder eed dat hij zowel Jan van den Brande als Betkin Heene reeds enkele jaren kent. Hij is noch met Jan, noch met Betkin verwant.

- Frans weet te zeggen dat Simon de Smet eens bij hem thuis aan Betkin Heene vroeg of het waar was dat haar moeder een maat tarwe of tarwemeel als geschenk van Paul de Maere had bekommen opdat Betkin niet zou vertellen dat het kind in haar buik Pauls kind was. Betkin antwoordde hierop : “Ja, wij hebben een maat koren gehaald.” Waarop Simon de Smet zei : “*Daer was watere daer talf verdrunc*”.
- Frans bevestigt ook het verhaal van zijn echtgenote Janne Aelbrechts omtrent de interpellatie van Jan van den Brande ten opzichte van Betkin betreffende het vaderschap van het kind.

Jan de Hondt brengt van dit verhoor verslag uit op de zitting van 17 oktober 1532⁶⁵. Op diezelfde zitting verklaart Frans de Hert dat hij ook tegen dit verslag geen bezwaren heeft en dat hij geen verder getuigen meer wenst te laten verhoren. De officiaal beslist dan de namen van de getuigen en hun verklaringen (“*nomina, cognomina, dictaque seu dispositiones*”) integraal vrij te geven. Diederik de Winghe vraagt de zaak op 14 dagen te zetten om dan zijn bezwaren tegen de getuigen en hun verklaringen te formuleren. De officiaal staat dit toe⁶⁶.

Op verzoek van Diederik de Winghe wordt de zaak op 31 oktober naar de zitting van 12 november 1531 verschoven⁶⁷, maar door de fout van eiseres (“*ob defectum seu negligentiam ex parte dicte actricis*”) gebeurt er op die zitting niets.

Eerst op 10 februari 1533 komt de zaak opnieuw voor. Om het proces te bespoedigen brengt Diederik de Winghe zijn bezwaren tegen de getuigen en hun verklaringen mondeling in. Hij beperkt zich tot enkele algemene - in de procesakten niet opgenomen - opmerkingen. De officiaal verdaagt de zaak naar een volgende zitting teneinde partijen te laten concluderen⁶⁸.

65. Pd, p.114.

66. Pd, p.114-117.

67. Pd, p.117-119.

68. Pd, p.119-121.

Beide procureurs en de promotor verschijnen op 7 maart 1532 voor de officiaal. Ze verklaren alle drie dat zij in deze zaak niets meer te zeggen hebben. Zij verzoeken de officiaal zijn eindvonnis uit te spreken⁶⁹. Meteen hebben wij verslag uitgebracht van het laatste processtuk dat in het dossier steekt.

Het eindvonnis in deze zaak is niet bewaard gebleven. Het werd zo goed als zeker opgetekend in een vonnisregister van de officialiteit dat spijtig genoeg verloren is gegaan⁷⁰. Om een idee te hebben van de uitkomst van dit proces kunnen wij ons laten leiden door de eind 16de-begin 17de-eeuwse vonnissen van de officialiteiten van Brugge en van Gent⁷¹.

De officialiteit van Brugge spreekt tussen 1585 en 1610 zessen-twintig vonnissen uit inzake onderzoek naar het vaderschap, hetzij een gemiddelde van één per jaar⁷². Alle onderzoeken naar het vaderschap gaan uit van de moeder van het buitenhuwelijks kind. Behoudens de erkenning van hun kind en het voorzien in zijn levensonderhoud (“*in causa agnitionis et alimentacionis prolis*”), vorderen alle moeders terzelfdertijd betaling van de kraamkosten (“*ac puerperij expensarum*”). Acht van hen vorderen daarnaast een schadevergoeding hoofdens defloratie⁷³. Zeven van hen zijn weduwe⁷⁴.

69. Pd, p.121-123.

70. Te vergelijken met het 15de-eeuwse vonnissenregister van de Brusselse officialiteit, C.Vleeschouwers en M.Van Melkebeek, *Liber sentenciarum van de officialiteit van Brussel 1448-1459*, 2 dln., Brussel, 1982-1983 en met de 16de eeuwse registers van de Brugse officiaal : BAB, B 85 (1562-1566) en B 86 (1585-1610).

71. Zie hoger.

72. BAB, *Handelingen*, B 86, f°1 (6 september 1585), 11r (2 oktober 1587), 26r (27 oktober 1589), 32r (28 september 1590), 34r (26 oktober 1590), 36r (14 december 1590), 41r (4 oktober 1591) : het kind is kort na de geboorte gestorven waardoor de moeder geen onderhoudskosten eist, 50r (1593), 51v-52r (4 januari 1594), 54r (23 juli 1594), 57r-57v (24 november 1595), 57v (23 februari 1596), 58r (5 april 1596), 62r (2 juli 1597), 63r (12 september 1597), 67r (23 oktober 1598), 67r-67v (23 oktober 1598), 68r (23 april 1599), 69r (25 augustus 1600), 72r (28 januari 1602), 72v (12 juli 1602), 73r (14 februari 1603), 73r-73v (13 juni 1603), 74r (13 augustus 1604), 75r (23 september 1605), 88r (10 oktober 1609). Defloratie en kraamkosten : 31r (20 juli 1590).

73. BAB, *Handelingen*, B 86, f°1r, 34r, 50r, 57v, 72r, 73r en 74r.

74. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 26r, 36r, 41r, 62r, 72r, 75r en 88r.

De vordering wordt in 22 gevallen ingesteld tegen een ongehuwd man⁷⁵ en in 4 gevallen tegen een gehuwd man⁷⁶. Van een gehuwde vrouw die met een ongehuwde man overspel heeft gepleegd wordt op 22 september 1609 beslist dat zij zelf voor het levensonderhoud van haar overspelig kind moet instaan⁷⁷.

De Brugse officialiteit verklaart de vordering tot erkenning van het kind in 21 gevallen gegrond⁷⁸. In 5 gevallen wordt de vordering ongegrond verklaard, wat de officialiteit geenszins belet om de verweerder een boete te geven wegens ongeoorloofd geslachtsverkeer met de moeder-eiseres⁷⁹.

Voor het bewijs van het vaderschap baseert de Brugse officialiteit zich in 9 gevallen op de ondervraging van de partijen gevolgd door hun eed "de calumnia" aangevuld met gegevens uit andere processtukken⁸⁰. De bekentenis van de man⁸¹, een gedingbeslissende eed afgelegd door de moeder-eiseres op verzoek van de de man-verweerder⁸² en de overeenkomst die partijen omtrent die materie hebben opgesteld⁸³, vormen telkens één keer de grondslag van het officialiteitsvonnis. In de overige veertien gevallen verwijst de officialiteit in zijn vonnis eenvoudig naar de procesakten. Van een zuiveringseed door de man is nergens sprake.

Van de Gentse officialiteit zijn negen 16de eeuwse vonnissen inzake het onderzoek naar het vaderschap bewaard gebleven⁸⁴. Ook hier

75. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 11r, 26r, 32r, 41r, 50r, 51r, 54r, 57r, 57v, 58r, 62r, 63r, 67r, 68r, 69r, 72r, 72v, 73r, 74r en 75r.

76. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 1r, 34r en 73r-73v.

77. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 89v-90r.

78. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 1r, 26r, 32r, 34r, 36r, 41r, 50r, 54r, 57r, 57v, 62r, 63r, 67r, 67r-67v, 68r, 72v, 73r, 73r-73v, 74r en 75r.

79. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 11r, 51v, 58r, 72r en 88r.

80. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 26r, 34r, 41r, 50r, 54r, 57r, 57v, 69r en 73r.

81. BAB, *Handelingen*, B 86, 50r.

82. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 67r : "...et presertim juramento litis decisorio per rem acrici delato ac per eam in presentia nostra sole inter prestito...".

83. BAB, *Handelingen*, B 86, f° 68r.

84. Gent, Rijksarchief, (=RAG), *Bisdóm Gent*, 363, f° 47 (13 januari 1570), 84r-84v (12 januari 1571), 107v (19 oktober 1571); B 364, f° 2v (2 mei 1572), 19r (13 maart 1573), 43r (20 november 1573), 47r (15 januari 1574), 94r (4 november 1575) en 102r (10 februari 1576). Daarnaast wordt het verloop van de procedure geschetst in

wordt de vordering ingesteld door de moeder van het kind, die daarbij ook steeds de terugbetaling van de kraamkosten eist⁸⁵. Drie moeders eisen daarenboven schadevergoeding wegens defloratie⁸⁶. Alle moeders zijn ongehuwd. Eén van hen is een weduwe⁸⁷. In één geval wordt de vordering ingesteld tegen een ongehuwd man⁸⁸.

De Gentse officialiteit verklaart de vordering in 7 gevallen gegrond⁸⁹ en in één geval ongegrond⁹⁰. De eindbeslissing wordt in één geval verwezen naar een latere datum⁹¹. Op vordering van de promotor worden de partijen worden in één geval wegens ongeoorloofd geslachtsverkeer beboet⁹².

Voor het opleggen van het vaderschap baseert de Gentse officialiteit zich in drie gevallen op de gedingbeslissende eed van de moeder waarin zij verklaard dat de verweerder de vader van het kind is⁹³, in één geval op de bekentenis van de aangeklaagde man dat het om zijn kind gaat⁹⁴, in één geval op het verhoor van de partijen⁹⁵ en in één geval op de confrontatie van de partijen⁹⁶. In de andere gevallen is het niet duidelijk welke de grondslag van het vonnis is. Van een zuiveringseed door de man is ook hier geen sprake.

drie andere gevallen uit het jaar 1591 : RAG, *Bisdom Gent*, f°4r, 4v, 13v en 25r. In een ander geval eist de aanlegster schadevergoeding wegens defloratie en betaling van de kraamkosten : RAG, *Bisdom Gent*, 3331, f°30r (14 mei 1569). Het kind is blijkbaar overleden. Een regest van deze vonnissen is te vinden in : De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak ...*, II, 273-274 en 288.

85. In één geval stelt de verweerder dat het bepalen van de kraamkosten een wereldlijke aangelegenheid is : RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°107v.

86. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°47r; B 364, f°43r en 94r.

87. RAG, *Bisdom Gent*, B. 364, f°19r.

88. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°47r.

89. RAG, *Bisdom Gent*, B. 363, f°84r-84v en 107v; B 364, f°2v, 19r, 43r, 94r en 102r.

90. RAG, *Bisdom Gent*, B 364, f°47r.

91. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°47r.

92. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°84r-84v.

93. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°84r-84v; B 365, f°2v en 94r.

94. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°107v.

95. RAG, *Bisdom Gent*, B 363, f°47v

96. RAG, *Bisdom Gent*, B 364, f°47r

Op grond van deze rechtspraak kunnen wij redelijkerwijs stellen dat de Brugse afdeling van de officialiteit van Doornik in het proces tussen Betkin Heene en Jan van den Brande tussen volgende twee oplossingen zal hebben gekozen :

- Ofwel heeft zij Jan van den Brande veroordeeld tot het erkennen van Betkins kind en het verschaffen van zijn levensonderhoud. In dit geval zal Jan van den Brande ook wel zijn veroordeeld tot betaling van de kraamkosten, van de onderhoudskosten van het kind tot aan het vonnis, van een schadevergoeding voor defloratie en van het geheel of een deel van de proceskosten. Een gedingbeslissende eed vanwege Betkin Heene zal er, alleen al wegens haar zwakzinnigheid, niet bij te pas gekomen zijn.
- Ofwel heeft de Brugse afdeling Betkins vordering afgewezen en haar bijgevolg veroordeeld tot de proceskosten. Volgens de rechtspraak van de Brugse en Gentse officialiteit kon dit louter op basis van de voorliggende processtukken zoals het schriftelijk verslag van afgenomen getuigenverhoren ⁹⁷.
- Daarnaast is het mogelijk dat beide partijen op vordering van de promotor tot een geldboete zijn veroordeeld, welke ook de uitkomst van het onderzoek naar het vaderschap was.

Welke besluiten kunnen wij nu uit deze 15de en 16de eeuwse vaderschapsprocessen trekken ?

1° Vooreerst dat de 16de eeuwse kerkelijke procesgang zeer sterk, om niet te zeggen overdreven, verschriftelijkt was. Van alle procesakten werd een schriftelijk verslag opgemaakt. Meer nog, de processen-verbaal van de ondervraging van de partijen, van het verhoor van de getuigen en van de uitvoering van de dagvaardingsexploiten werden op bevel van de officiaal integraal in de procesakten overgeschreven en niet - zoals dit thans het geval is ⁹⁸ - als overtuigingsstukken aan het procesdossier toegevoegd.

97. Een aanvullende zuiveringseid uitgaande van Jan van den Brande waarin hij stelde dat hij met Betkin geen geslachtsbetrekkingen heeft gehad tijdens de vermoedelijke verwekkingsperiode, was geenszins nodig.

98. Zie bijv. de procesdossiers van de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad uit deze periode.

- 2° Ten tweede dat de 16de-eeuwse kerkelijke vaderschapsprocessen, in tegenstelling met de 15de eeuwse Brugse vaderschapsprocessen, deels van strafrechtelijke en deels van civielrechtelijke aard waren. Van strafrechtelijke aard was de persoonlijke ondervraging van beide in het geding betrokken partijen, het tussenkomen van de promotor die van beide partijen een geldboete vorderde en het tamelijk zelfstandig optreden van de officiaal die het proces in de richting kon duwen die hij wenste. Van civielrechtelijke aard was het feit dat beide partijen, zoals in een gewoon burgerlijk proces, hun eis, antwoord enz. op schrift moesten stellen, zij deze geschriften binnen normale termijnen van ongeveer veertien dagen konden voorleggen, zij beroep konden doen op procureurs en advocaten en zij uiteindelijk zelf met de bewijslast zaten opgezadeld. Deze gemengde procedure heeft invloed uitgeoefend op de Vlaamse schepenbanken, leenhoven en justitieraden. Zij werd er ondermeer gebruikt in de "civiele" strafprocessen en de criminele processen die "ordinairlijk" werden gevoerd⁹⁹.
- 3° Ten derde tonen deze verschillende vaderschapsprocessen aan dat de verklaring -al dan niet onder eed- door de moeder van het buitenhuwelijks kind omtrent het vaderschap van het kind een zeer verschillende bewijswaarde had naargelang de plaats en het tijdstip waarop die verklaring werd afgelegd¹⁰⁰.
- In tegenstelling met wat de rechtspreuk: "*Creditur virgini praegnanti*"¹⁰¹ doet veronderstellen, leverde de tijdens de barensweeën afgelegde vaderschapsverklaring geen volledig bewijs op. Met een dergelijke buitengerechtelijke verklaring wordt er noch in de 15de-eeuwse Brugse vonnissen noch in de 16de-eeuwse vonnissen van de Brugse en Gentse officialiteit rekening gehouden. In het proces van Betkin Heene tegen Jan van den

99. Meer over deze beide procedures in J.Monballyu, *Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16de eeuw*, in: ed. H.Diederiks, H.Roodenburg, *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 120-132.

100. Meer hierover bij Demars-Sion, *A la recherche d'un père...*, 438-478; Demars-Sion, *Femmes séduites ...*, 111-135.

101. Meer over het ontstaan van deze rechtspreuk, ook wel uitgedrukt als "*Virgo praegnans creditur de partu suo allegans*" bij Demars-Sion, *A la recherche d'un père...*, 153-176.

- Brande wordt er slechts terloops naar verwezen. De vaderschapsverklaring tijdens de barensweeën leverde derhalve in die tijd slechts een vermoeden van vaderschap op, vermoeden dat de kerkelijke rechtbank er welliswaar toe kon aanzetten om een vaderschapsproces op te starten, maar geenszins om iemand tot het vaderschap te veroordelen.
- Er was ten tweede er de vaderschapsverklaring van de moeder tijdens haar gerechtelijke verhoor, bij de officialiteiten gevolgd door de eed "*de calumnia*". Ook die verklaring had geen gedingbeslissend karakter. Uit de rechtspraak van de Brugse en Gentse officialiteit blijkt dat ook deze verklaring hoogstens een "vermoeden van vaderschap" deed ontstaan. Dit vermoeden kon de man-verweerder tijdens het vaderschapsproces met alle mogelijke middelen weerleggen, ondermeer door het bewijs te leveren dat de moeder gedurende de vermoedelijke verwekkingsperiode met andere mannen geslachtsbetrekkingen had gehad¹⁰². Vandaar de verwoede pogingen van Jan van den Brande om te bewijzen dat Betkin (ook) met anderen zoals Paul de Maere geslachtsgemeenschap had gehad.
 - Ten slotte was er de vaderschapsverklaring die op het einde van het vaderschapsproces onder eed voor de rechtbank werd afgelegd. Deze verklaring bezat wel degelijk een gedingbeslissend karakter, maar kon volgens de normale procesregels alleen op uitdrukkelijk verzoek van de verweerder-man of de rechtbank worden afgelegd. Indien de moeder-eiseres alsdan de eed aflegde, won zij het proces. De verweerder werd veroordeeld tot het opnemen van het buitenhuwelijks kind te onderhouden.

102. Demars-Sion, *Femmes séduites* ..., 15.

DE ARCHITECTURA (1599) VAN CHARLES DE BESTE EEN ONBEKEND ARCHITECTUURTRACTAAT VAN EEN BRUGSE BOUWMEESTER

CHARLES VAN DEN HEUVEL °

Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt zich een belangrijk, tot op heden onbekend gebleven, handschrift over architectuur met de titel: *Architectura. Dat is Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken Ende Modernen. Waer op dat wij desen Tegenwoordghen Boeck Decideren. Ende hebben dien ghedeelt in Acht Onderscheijden Boecken Naemelicken den Eersten van Arithmetica. Den Tweeden van Geometria. Den Derden van Astronomische Instrumenten. Den vierden van Horologiën ofte Zonnenwijzers. Den vijfften van Architectura. Den sesen van perspectiva. Den sevensten van fortificatien. Den Achtsten van Artillerie. Dem welchen Beschreibenn ist durch C.D. Beste, Steijnmetselrnn und Mauwrrer z.w. Bruck Liebhaber der Const. 1599*.¹ Het handschrift dat weliswaar enkele fragmenten

° Charles van den Heuvel (1956), kunsthistoricus, werkte van 1984-1989 aan het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence. Hij promoveerde in 1991 aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift: "Papiere Bolwercken" De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen". Thans bereidt hij als 'post-doc' onderzoeker in opdracht van de Rijksuniversiteit Groningen, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O./S.H.W.), een tekstuitgave voor van de geschriften over stedenbouw en architectuur van Simon Stevin. De auteur publiceert vooral over de geschiedenis van de theorie en praktijk van de stedenbouw en architectuur van de 16de en 17de eeuw en over de artistieke relaties tussen Italië en de Nederlanden.

1. Brussel, K.B. Albert I, manuscript II 7617. Het handschrift in folioformaat (31,5 cm. hoog/21 cm. breed) in een eigentijdse, zwart lederen band, oorspronkelijk voorzien van sloten. Oude nummering in inkt 582 folio's, nieuwe nummering in potlood, 633. Hier wordt de oude nummering gevolgd omdat de nieuwe niet consequent is aangehouden. Dit werk werd voor het eerst ter sprake gebracht in C. van den Heuvel, "Stevins 'Huysbou' en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat" *Bulletin K.N.O.B.*, Jaargang 93, 1994, nummer 1, pp. 1-18.

uit Nederlandstalige excerpten van de *De Architectura Libri Decem* van Vitruvius bevat, is geen vertaling maar in feite een compilatie van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur in het Nederlands.

Tot op heden was onze kennis van de receptie van de klassieke en Italiaanse bouwkunst in de Nederlandstalige zestiende-eeuwse architectuurtheorie hoofdzakelijk gebaseerd op een drietal gedrukte tractaatjes, twee van Pieter Coecke van Aelst en één van Hans Vredeman de Vries. De twee gedrukte excerpten van Pieter Coecke van Aelst, *Die Inventie der Colommen* en *Generale Reglen der Architecturen*, beiden van 1539, beperken zich hoofdzakelijk tot de passages over de zuilenorden uit de architectuurtractaten van Vitruvius en Sebastiano Serlio.² Het derde tractaatje, de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries van 1577 (gedrukt in 1581), bevat weliswaar summiere verwijzingen naar de fortificatiebouw en civiele techniek, maar ook hierin staan de zuilenorden centraal.³

Het gegeven dat eigenlijk alleen vertalingen en interpretaties van de uiteenzettingen over de zuilenorden van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie in druk verschenen, leidde tot een eenzijdige uitleg van het vitruvianisme en architectuurtheorie in Nederland. De zestiende-eeuwse auteurs zouden de klassieke en Italiaanse kennis van de bouwkunst hebben willen terugbrengen tot datgene waar-

2. P. Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen met haren coronementen en de maten. Uut Vitruvio ende andere diversche Auctoren optcortste vergadert voer Scilders, beeltsniders, steenhouders, &c Ende allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen*, Antwerpen 1539, idem, *Generale reglen der architecturen op de vyve manieren van edifiën, [...] die int meeste deel concorderen metde leeringhe van Vitruvio*, Antwerpen 1539, H. de la Fontaine Verwey 'Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur', *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (2e-druk), pp. 51-68, R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539. Met reprint van zijn 'Die Inventie der colommen' en 'Generale Reglen der Architecturen'*, Amsterdam 1978.

3. H. Vredeman de Vries, *Architectura oder Bauung der Antiquen auss dem Vitruvius, welches sein funff Colummen orden, daer auss mann alle Landts gebreuch vonn Bauuen zu accomodieren dienstlich fur alle Baumaystren, Maurrer, Stainmetzlen, Schreineren, Bildishneideren, und alle Liebhabernn der Architecturen ann dag gebracht durch Johannes vredeman vriesae Inventor*, Antwerpen 1577 (facs. uitgave Hildesheim/New York 1973), M. Van De Winkel, 'Hans Vredeman de Vries', *Les traités d'architecture de la Renaissance* (Actes du colloque tenu à Tours du 1er au 11 juillet 1981) Paris 1988, pp. 453-358 over de betekenis van het tractaat als zuilenboek. Voor de passages over fortificatiebouw en civiele techniek bij Vredeman de Vries: C. van den Heuvel o. c. [n.1] pp.11-14.

aan de handwerklieden in de praktijk van het bouwen in de Nederlanden in de zestiende eeuw de meeste behoefte zouden hebben gehad: de toepassing van zuilen en ornament.

De vondst van het uitgebreide handschrift, van maar liefst 578 folio's, dat zich qua inhoud en omvang van de korte excerpten over de zuilen in druk onderscheidt, vraagt om een herinterpretatie van dit eenzijdig beeld in de historiografie van de Nederlandse architectuurtheorie en het vitruvianisme van de zestiende eeuw.⁴ Behalve dat De Beste meer algemene thema's uit de tien boeken over architectuur van Vitruvius en uit commentaren daarop naar voren brengt, verwijst hij echter soms ook naar de bouwpraktijk in Brugge. Soms levert hij op zeer persoonlijke wijze kritiek op haar bouwwerken. Het handschrift is dan ook niet alleen van belang voor kwesties rondom de receptie van het vitruvianisme en de betekenis van het Nederlandstalige architectuurtractaat in de zestiende eeuw, maar tevens voor de kennis van de praktische werkzaamheden en artistieke pretenties van metselaars en steenhouwers in Brugge. Alvorens we de relatie met de opdrachten voor metselaars en steenhouwers te Brugge aan de orde te stellen volgen nu eerst enkele opmerkingen over de auteur, de opdracht en de inhoud van het handschrift.

De auteur

Uit de merkwaardige, gedeeltelijk in het Duits gestelde titelpagina, die herinnert aan die van Vredeman de Vries, kunnen we opmaken dat de "Architectura" in 1599 officieel werd gepresenteerd door een zekere "C.D. Beste, Steijnmetselrnn und Mauwrrer z.w. Bruck Liebhaber der Const".⁵ In de uitgebreide literatuur over opdrachten en betalingen aan leden van het ambacht van de "metsenaers" te Brugge, waarin tevens de steenhouwers waren verenigd, duikt een aantal keer de naam De Beste op.⁶ In het voorjaar van 1561 wordt in een

4. Deze kwestie is uitgewerkt in C. van den Heuvel, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw" *Bulletin K.N.O.B.* jaargang 94, 1995 nummer 1.

5. Het werk werd begonnen in januari 1596 en beëindigd in januari 1600 zie fol. 534v.

6. Het voormalig ambacht van de metselaars bestond uit drie letten of afdelingen: de eigenlijke metselaars, de steenhouwers en de kasseiers. Geciteerd bij R.A. Parmentier, *Documenten betreffende Brugsche Steenhouwers uit de 16e eeuw*, Brugge 1948, p. 1.

geschil tussen de deken en bestuursleden van het ambacht der metselaars enerzijds, en twee steenhouwers anderzijds o.a. verwezen naar Jacob De Beste, "ooc suppoost ende vry matsenare".⁷ In 1585 stond een zekere Aernoudt De Beste garant voor de levering van het materiaal en de uitvoering van het ontwerp van een sakramentshuis in de Sint-Salvatorokatedraal te Brugge, aangenomen door Mathijs vander Haghe.⁸ In 1629 tenslotte was een zekere Jacques De Beste aanwezig toen de steenhouwer Jan Aerts betaald werd voor het visiteren van de deur aan de noordzijde van het koor in dezelfde kerk.⁹ Aanvullend archiefonderzoek te Brugge leerde tenslotte dat een andere De Beste, wiens voornaam Charles in ieder geval beantwoordt aan het eerste initiaal van de auteur van ons handschrift, van 1585 tot 1600 een vooraanstaande positie innam binnen het gilde van de metselaars en steenhouwers. Jaarlijks wisselde het bestuurscollege (bestaande uit een voorzitter, de deken, en enkele leden of vinders) van het ambacht dat de eed van getrouwheid aan de stadsmagistraat moest afleggen en daarom ook wel de "eed" werd genoemd. De officiële registratie van de jaarlijks vernieuwde ambachtsseden gebeurde in de stedelijke registers van de wetsvernieuwingen die in principe op 2 september plaatsvonden; de deken mocht de twee volgende jaren niet meer in de eed zetelen, terwijl een vinder werd uitgesloten voor een jaar. Charles De Beste wordt respectievelijk op 2 september 1585, 1589, 1592 en 1600 als vinder genoemd en op 2 september 1587 zelfs als deken.¹⁰ Aangezien dezelfde stedelijke registers van de wetsvernieuwingen in de voorafgaande periode van 1560 tot 1579 de reeds genoemde Jacob De Beste, zowel in de positie van vinder als deken, vermelden en daarna op 2 september 1607 Jacques De Beste, lijkt het waarschijnlijk dat we met een telg van een vooraanstaande

7. R.A. Parmentier, o. c. [n. 6] doc. 30, p.39.

8. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorokatedraal te Brugge, Inventaris. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 8*, Tielt, Amsterdam, 1979, p. 21.

9. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorokatedraal te Brugge. Geschiedenis en Architectuur. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 7*, Tielt, Bussum, 1981, p. 30.

10. Brugge, Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1572-1605, 1585, fol. 126, 1587 fol. 146, 1589, fol. 168 verso, 1592, fol. 201, 1600, fol. 266 verso. Voor het functioneren van de "eed" van het ambacht en de registratie van de wetsvernieuwingen; zie: A. Vandewalle, *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)* [m.m.v. J. de Groote, J. d'Hondt, P. Vandermeersch], Brugge 1985.

familie binnen het gildewezen hebben te maken, die voor meer dan een halve eeuw een stempel wist te drukken op de opdrachten voor steenhouwers en metselaars in en rond Brugge.¹¹ De Beste stelde het werk samen, zo lezen we op een van de laatste folio's van het handschrift, tussen januari 1596 en januari 1600. Waarom schreef De Beste, die in deze jaren nog altijd een actieve rol binnen het gildewezen te Brugge vervulde, zo'n enorm architectuurtractaat samen ?

De eigenaar en "beminders der consten zoet"

In 1613, zo lezen we aan de binnenzijde van het schutblad, behoorde het handschrift aan Jan Aerts Pietersz. toe. Deze was lid van een andere vooraanstaande familie binnen het gilde van de metselaars en steenhouwers.¹² Waarschijnlijk was het werk later via een nazaat van Charles De Beste in zijn bezit gekomen.¹³ De titelpagina zelf vermeldt niet voor wie het werk was bedoeld, wel richtte Charles De Beste zijn werk in een speciale opdracht aan degenen, die willen weten waarop de kunst van de architectuur is gebaseerd. Vervolgens

11. Brugge, Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1535-1571, Jacob De Beste als vinder: 1560, fol. 191verso, 1563, fol. 212, 1568 fol. 249verso, fol.277, 1572-1605, 1574, fol. 20, 1576 fol. 36 verso, 1579, fol. 64 (deken), 1606-1634, Jacques De Beste als vinder, 1607 fol. 15verso. Dat Jacob en Charles De Beste vermoedelijk bloedverwanten waren lijkt te worden bevestigd door kadastrale gegevens: Op de "Nieuwe Ghentwech" in Onze Vrouwe Zestendeel te Brugge (noordzijde, in westelijke richting) behoorde de naast elkaar liggende nummers 1485 en 1487 respectievelijk aan Charles en Jacob De Beste toe. Aan de andere "zuydzyde gaende oostwaerts" was nummer 1117 nog in het bezit van Charles De Beste. zie L. Gilliodts- van Severen, 'Les registres des "Zestendeelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580', *Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire des Antiquités de la Flandre*, 5e serie, 43 Année 1893, Brugge 1894 pp. 174 en 184.

12. Voor de familie Aerts zie o.a. K. Verschelde, 'Les anciens architectes de Bruges', *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire & des antiquités de la Flandre*, 3eme série, VI, pp.104-107. en R.A. Parmentier o.c. [n. 6] diverse documenten.

13. In 1629 trad Jacques De Beste als getuige op van Jan Aerts zie noot 9 . Deze Jan Aerts was niet de zeer actieve steenhouwer Jan Aerts, zoon van Joost Aerts en broer van Pieter Aerts die reeds op 29 juni 1620 was overleden en in de O.L. Vrouwekerk werd begraven, J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, ...Bruges (1861) I, p. 93. Waarschijnlijk was de Jan Aerts waarvoor Jacques De Beste getuigde, Jan Aerts Pietersz., de eigenaar van het handschrift. Mogelijk kwam laatstgenoemde via Jacques De Beste in bezit van het tractaat.

ligt hij de kennis toe waarover de architect dient te beschikken. De ontwikkeling van deze kennis correspondeert met de volgorde van de acht hoofdstukken, die volgens De Beste in elkaars verlengde liggen. Geometrie is op arithmetica gebaseerd; beiden dienen op hun beurt weer als uitgangspunt voor berekeningen der hemellichamen, die tenslotte hun weerslag vinden in astronomische instrumenten en zonnewijzers. *“Deze Vier consten hem dan bekend sijnde goet soo mag hij [de architect red.] dan die Conste der Architectura duergonden. Waertoe dat hij moet weten die perspectiva [...] Nu hem allen dese consten wesende bekendt soo mag hy bequame sijn om te wesene een fortressaseur ofte Architect”*. Tenslotte dient hij *“Om alsoo goede ordinantie te gevene tot allen fortressen present”* bekend te zijn met de artillerie. Het is opvallend dat De Beste de “fortressaseur en architect” min of meer gelijkschakelt. Mogelijk is dit een aanwijzing dat de term architect die door Pieter Coecke van Aelst opnieuw in de Nederlanden was geïntroduceerd in de bouwpraktijk vooral in verband werd gebracht met de Italiaanse ingenieurs in de Nederlanden, die vrij van de gilden meerdere onderdelen van de civiele en militaire architectuur konden beoefenen zonder met de bepalingen in het geding te komen.¹⁴ Veel wijzer worden we echter niet van De Beste’s opdracht. De omschrijving van de kennis waarover de architect moet beschikken lijkt eerder een wat gekunstelde afspiegeling van de opbouw van zijn tractaat dan een inhoudelijke definitie van het beroep. We zullen ons dan ook verder op de inhoud moeten richten om De Beste’s bedoelingen met zijn tractaat te kunnen doorgronden.

“Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken ende Modernen”

De inhoud van het lijvige handschrift bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur, vertaald in het Nederlands, waaraan echter enkele originele, soms zelfs persoonlijke, beschouwingen zijn toegevoegd. Ook de afbeeldingen zijn over het algemeen aan bekende architectuurtractaten ontleend, maar worden hier en daar afgewisseld met voorstellingen

14. Deze veronderstelling is verder uitgewerkt in C. van den Heuvel, *‘Papiere Bolwercken’*. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden 1540-1609 en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991, p. 48.

die De Beste zelf had bedacht en waaraan hij in een enkel geval een kleine woordspeling op zijn naam toevoegde.¹⁵ Meestal zijn het tekeningen, hoewel we in het hoofdstuk “architectura” ook diverse ingeplakte prenten aantreffen.

De eerste twee boeken gewijd aan de rekenkunde en geometrie gaan in belangrijke mate terug op de *Underweysung der Messung* van Albrecht Dürer en het eerste boek van Serlio.¹⁶ Niettemin bevat deze laatste verhandeling ook een zeer originele reeks van voorbeelden hoe men met de hulp van geometrische figuren verschillende soorten van indelingen van borstweringen en vensters (driepassen, vierpassen etc.) kan construeren. De afbeeldingen zijn daarom zo interessant omdat ze de mathematische grondslag van gotische stijlvormen tonen welke in de literatuur nog altijd het anachronistische stigma van “organische”, (in de zin van niet ontworpen) architectuur hebben. Het derde en vierde boek respectievelijk over astronomische instrumenten en zonnewijzers, ook bij Vitruvius een apart onderdeel, gaan in belangrijke mate terug op het werk van Sebastiaan Münster¹⁷. Dan volgt de eigenlijke verhandeling over “architectura” dat behalve elementen over het beroep van architect uit de korte vertaling door Coecke van Aelst in de *Die Inventie der Columnen* ook nog andere andere elementen uit Vitruvius bevat, zoals het gebruik van verschillende

15. Zie hieronder, noot 19

16. A. Dürer, *Underweysung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheyt in Linien, Ebenen und gantzen Corporen*, Nürnberg 1525 (tweede uitgebreide druk Nürnberg 1538). In 1553 verscheen posthuum, gedrukt door de weduwe Mayken Verhulst, de vertaling van Pieter Coecke van Aelst van het eerste boek van Serlio over geometrie, het tweede boek over perspectief en het vijfde boek over kerken. Het derde boek van Serlio over antieke gebouwen was inmiddels in 1546 in het Nederlands uitgegekommen. Terwijl van de vertaling van het vierde boek over de zuilen van 1539, in 1549 een gewijzigde herdruk verscheen met de titel: *Reglen van Metselrijen*. Een gedeelte over rekenkunde heb ik niet kunnen reconstrueren en is of door De Beste bedacht, dan wel van een andere auteur; mogelijk M. Coignet aan wie De Beste meerdere gegevens over rekenkunde ontleende; zie hieronder noot 22.

17. S. Münster, *Compositio Horologiorum in plano, muro, truncis, anulo, con concavo, cylindro & varijs quadrantibus, cum signorum zodiaci & diversorum horarum inscriptionibus: autore Sebast. Munstero*, Basileae 1531. Hiervan bestond ook een Duitse vertaling gecombineerd met een tekst van Albrecht Dürer: *Beschreibungh von 't maecken der Horologien. Durch Sebastian Münster. Sampt ein onderweysung om mit den Cirkel und richtscheit in linien ebenen und gantzen Corporen zu messen, Durch Albert Dürer*, zu Basel 1538. Mogelijk werd deze laatste editie door De Beste gebruikt.

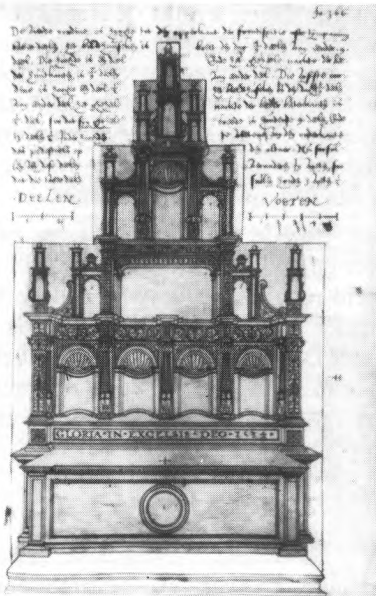
bouwmaterialen, de locatiekeuze voor een geschikte woning en het vinden van water. Verder bestaat dit hoofdstuk zowel uit fragmenten van bekende eigentijdse werken: zoals van Coecke van Aelst's vertaling *Generale Reglen der Architecturen* uit Serlio en van de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries, als uit enkele opmerkingen over bouwwerken in Brugge. Tenslotte bevat het een, op het eerste gezicht, zeer originele bespreking van een reeks prenten van altaren, bidstoelen, sacramentshuizen, reliekhouders. (afb. 1) Voor het zesde boek over perspectief stonden voornamelijk afbeeldingen model uit het tweede boek over architectuur van Serlio, bekend via Coecke van Aelst, en veel ingewikkelder figuren uit het *Livre de perspective* (1560) van Jean Cousin.¹⁸ (afb. 2) Op een enkele plaats vult De Beste deze aan met voorstellingen van eigen hand en voorzien van zijn naam, die niettemin nauw met de eerder genoemde voorbeelden samenhangen. De twee laatste boeken hebben betrekking op militaire onderwerpen. Het boek over vestingbouw bevat afbeeldingen van poortgebouwen naar Serlio, bekend via Coecke van Aelst, en van Vredeman de Vries, die beide auteurs overigens op een geheel andere plaats als onderdeel van de zuilenorden hadden gepresenteerd.¹⁹ Daarnaast nam De Beste echter ook een voorstelling van een bestaand poortgebouw in de Italiaanse stijl op, de Keizerspoort te Antwerpen.²⁰ (afb. 3) Behalve dit "moderne" werk bevat het boek over architectuur ook een uitzonderlijke plattegrond van het middeleeuwse kasteel van Sluis.²¹ Het is opvallend dat de meeste afbeeldingen en teksten betrekking hebben op de vestingbouw in het noorden. Zo herkennen we de voorstellingen uit de *Ettliche underricht, zu befestigung der*

18. Voor het tweede boek over perspectief van Serlio zie noot 16. Jean Cousin, *Livre de perspective*, Paris 1560. Het figuur fol. 431v behoort niet aan bovengenoemde werken toe. Stilistisch vertoont het overeenkomsten met de bramanteske architectuur die we ook wel in voorstellingen van Francesco Colonna's, *Hypnerotomachia Poliphili*, Venezia 1499 tegenkomen, die De Beste mogelijk via één van de zeer populaire Franse edities, *Le Songe de Poliphile* gekend kan hebben. Ik heb niet alle edities kunnen raadplegen.

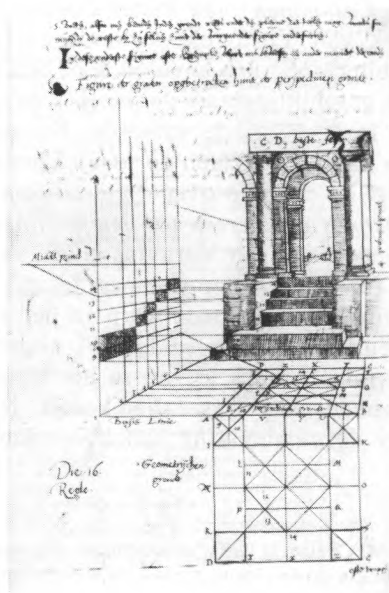
19. De Beste, fol. 450r toont een poort met het opschrift "Godt raedt de beste" 1598 die in feite een samentrekking is van twee poorten van Serlio afgebeeld bij P. Coecke van Aelst, *Reglen van Metselrijen*, Antwerpen 1549 Tuschana fol. v(verso) en fol. vi. De poort op fol.451v is ontleend aan Vredeman de Vries', *Architectura*, Tuscana fol 2.

20. De Beste, fol. 450v.

21. De Beste, fol. 487r.

afb. 1 ontwerp voor altaarretabel, gravure Ducerceau, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms II 7617, fol. 366r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 2 perspectiefvoorstelling van de Beste naar Serlio, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms II 7617, fol. 417v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

Stett, Schloss, und flecken (1527) van Dürer en uit de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries. Voor zover er voorstellingen aan de meest moderne, Italiaanse theorieën over vestingbouw werden ontleend, gebeurde dit aan de hand van de *Discours sur plusieurs points de l'architecture de guerre* (Antwerpen 1579). De auteur, Marco Aurelio de Pasino, was een Italiaanse ingenieur in Nederlandse dienst, die zijn werk bovendien aan Willem van Oranje had opgedragen.

Ook het achtste, en laatste boek, gewijd aan de artillerie, grijpt gedeeltelijk op dit werk terug. Het geheel wordt afgesloten met een eeuwig durende kalender en enkele reacties op de wiskundige verhandelingen van Michel Coignet²². Opvallend is dat binnen dit omvattende architectuurtractaat van De Beste nog eens een speciaal boek aan architectuur gewijd is. Om de betekenis van het tractaat van De Beste beter te kunnen vaststellen verdient dit boek wat extra aandacht.

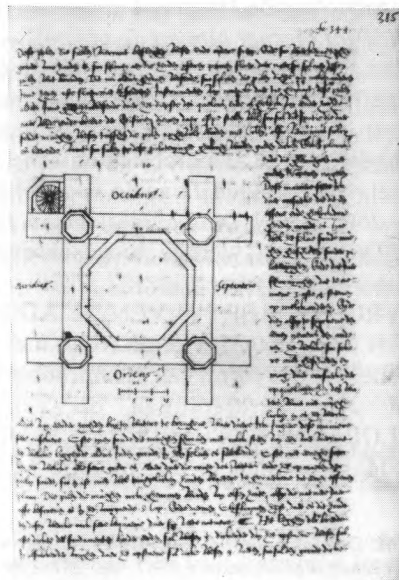
Het vijfde boek “Architectura”

Het vijfde boek opent met een verhandeling over “wat dat architectura is, en de van die institutie der architecten” ontleend aan de *Die Inventie der Colummen* van Pieter Coecke van Aelst. Overeenkomstig het werk van Vitruvius wordt deze algemene uiteenzetting over het architectenberoep gevolgd door een verhandeling over de keuze van een geschikte plaats voor een woning en over bouwmaterialen, zij het in omgekeerde volgorde. Na een bespreking van het bereiden van kalk, breeksteen en tegels (pozzolana) en het vellen van hout, volgt de passage over “hoe datmen bekomen en verkiesen sal die ghesondste plaetsen tot den woninghen”. Na deze teksten uit het tweede boek van Vitruvius is een verhandeling over het leggen van het fundamenten opgenomen dat qua opbouw de tekst van de uiteenzetting over dit onderwerp in het vierde boek van deze klassieke auteur volgt, maar verder ook uitgebreide verwijzingen naar de eigentijdse situatie bevat, in het bijzonder naar Brugge, waarop we hieronder nog terug zullen komen. Na een aantal korte opmerkingen over de versterking van bolwerken en stadsmuren, waarvoor hij

22. M. Coignet, *Livre d'arithmetique contenant plusieurs belles questions...*, Anvers 1573. Zie verder, idem, *Nieuwe Onderwysinghe op de principaelsten puncten der Zeevaert*, Antwerpen 1580.

afb. 3 opstand Keizerspoort Antwerpen, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms. II 7617, fol. 450v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 4 plattegrond toren O.L. Vrouwekerk Brugge, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms. II 7617, fol. 344r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

verder naar het boek over de fortificaties verwijst, betreft De Beste zijn adviezen wederom in meer algemene zin op de situatie in het noorden, wanneer hij pleit voor het uitdrogen van bouwmaterialen voor de winter tijdens de lage waterstand en het rustig kwelm. De passages over het funderen van hoofden en bekisten van brugpijlers lijken voor een deel te zijn gebaseerd op de teksten van Hans Vredeman de Vries. Het daaropvolgende hoofdstuk “*hoe datmen die watere soecken sal ende oock vijnden*” is geïnspireerd op het achtste boek van Vitruvius en teksten van Plinius’ *Naturalis Historia* alhoewel in de verschillende opmerkingen over bornputten, riet en houtsoorten wel degelijk ook verwijzingen naar de situatie in het noorden zijn te herkennen. Na deze civiel-technische aspecten van de architectuur komen de verschillende zuilenordes “*met haeren cieraeten*” aan de orde. De teksten zijn, met uitzondering van enkele korte tussenvoegingen, die vooral dienen om enige wijzigingen in de volgorde der hoofdstukken toe te lichten, letterlijk overgenomen uit *Die Inventie der Colummen* en uit de *Generale Reglen*. De passages worden gevolgd door teksten en getekende opstanden en plattegronden van “tempelen” naar de vertaling van Serlio’s vijfde boek die de weduwe van Pieter Coecke van Aelst, Mayken Verhulst, in 1553 uitgaf. Niet direct te herleiden op dergelijke bekende teksten en voorstellingen is het daaropvolgende fragment met de titel: “*Van diversche figueren dienende tot cieraet binnen de tempel*”. Wat het eerst in het oog springt is dat de tekst op deze plaats niet met tekeningen maar met prenten is geïllustreerd. Het betreft gravures van een grafmonument, van een troon met drie zetels, van sacramentshuizen, van een altaar met opbouw en van een architectonische wandversiering voor een grote kapel. Het merendeel van de voorstellingen correspondeert met prenten die door Henry De Geymüller aan Jacques Androuet, beter bekend als Ducerceau, werden toegeschreven. De voorstellingen van de tombe met het opschrift “SVRGITE. MORTVI. VENITE. AD. IVDICIIUM. SALVATORIS (fol. 363r) (zie, afb. 5), van de troon met drie zetels (fol. 364r) van het retabel in de vorm van triomfboog (fol. 365v) en van het retabel van drie verdiepingen op een altaar met het opschrift “GLORIA. IN. EXCELSIS. DEO. 1534.” (fol. 366r) komen allen voor als losse prenten in de collectie M. Foulc te Parijs.²³ Tenslotte is

23. H. De Geymüller, *Les Du Cerceau, leur vie et leur oeuvre d'après de nouvelles recherches*, Paris/Londres 1887, pp. 288-290: “tombeau, retable d'autel a trois étages, retable en forme d'arc triomphe, stalle ou trone a trois sièges”.

nog een voorstelling van een sacramentshuis (fol 364v) van Ducerceau.

Ook lijken twee andere prenten, één wederom van een sacramentshuis, de ander van een architectonische kapelversiering op basis van stilistische overeenkomsten aan dezelfde graveur toegeschreven te kunnen worden²⁴.

Na deze afbeeldingen die betrekking hebben op de architectonische aankleding en ornamentiek van verschillende onderdelen van het kerkinterieur, volgen een aantal lege bladen, waar blijkens de beschrijvingen voorstellingen hadden moeten verschijnen van "*portaelen ofte poorten der Inganghen der tempelen*". De beschrijvingen van het ornament op deze portalen van versierde, gecanneleerde zuilen, pedestallen met koppen, antieke vazen en kruiken op de hoeken etc. doen vermoeden dat ook hier prenten van Ducerceau gedacht waren.²⁵ Na de korte passages over "*Vanden Dueren der tempelen*" en "*Vande Simmetrie der columnen*", beiden overgenomen uit Coecke's *Die Inventie der Columnen*, volgt een bespreking "*Van diversche edificien der groote Heeren ofte princen*". De enige voorstelling van een rijk versierde gevel in dit hoofdstuk, waarin blijkens de verschillende omkaderde lege bladen andere afbeeldingen hadden moeten verschijnen, is wederom een prent van Ducerceau.²⁶ Na de hoogwaardige ornamenten en architectuur verlicht met prenten van Ducerceau keren we weer terug naar de constructieve en civiel-technische aspecten van de architectuur. Er volgt een hoofdstuk met de titel: "*Hoe datmen het Orduijn bereijden sal om een steenen Brugghe Inde middele open te maekene*". Het betreft een verhandeling over de samenstelling van het gewelf van een brug waarvan het midden een opening heeft om schepen met rechte mast door heen te laten varen. De beschrijving is gebaseerd op *De Architectura* van Vredeman de Vries en verlicht met tekeningen naar prenten uit hetzelfde werk.²⁷ Charles De Beste lijkt hier aanvankelijk het hoofdstuk te hebben willen

24. Vergelijk H. de Geymüller, o. c. [n.23], fig 77. en voor fol 364v no. 40. Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes, Androuet du Cerceau mobilier 8 E 04024 f. 66.. Zie ook *Inventaire du Fonds français, graveurs du seizième siècle* Tome I, p. 66: "compositions architecturales en forme de reliquaire".

25. H. Geymüller o.c. [n. 23] p. 288: "portes monumentales". Vergelijk ook fig. 19.

26. H. Geymüller o.c. [n. 23] p. 287-288: "riches façades de maisons, style François Ier. nr. b"

27. H. Vredeman de Vries, o.c. [n. 3] "*Das Vierte Stuck Tuschna, welches bewyst fullerlay gattungen von Stainnen bruggen. am 3 blatt*" De tekst daarentegen is gebaseerd op de beschrijving van het "4 blatt".

afsluiten met de korte opmerking dat de plattegronden en opstanden reeds zijn getoond om het volgende boek over perspectief of "opticum" aan te kondigen. Niettemin volgt nog een korte beschrijving en afbeelding van een ronde put waarmee De Beste vervolg geeft aan een uiteenzetting over de cisternen naar de "antiquen" en "moderne Manieren" die hij eerder in het hoofdstuk naar voren had gebracht.²⁸ De beschrijving is vooral interessant aangezien De Beste opmerkt zelf deze put gerestaureerd te hebben. Waarschijnlijk voegde hij deze beschrijving niet bij de eerdere uiteenzetting over watertoevoer en putten, omdat hij de toepassing van ordijn (=arduin) beter vond aansluiten bij de opmerkingen over de bekleding van bruggen met dit materiaal.

Voorlopig kunnen we concluderen dat het vijfde boek over architectuur voor het grootste deel op bestaande tractaten is gebaseerd.

Niettemin bevat het ook verwijzingen naar de bouwpraktijk in het noorden in het algemeen en Brugge in het bijzonder. In een enkel geval refereert de auteur zelfs aan zijn eigen werkzaamheden.

Brugse torens

Wanneer De Beste de fundamenten behandelt, volstaat hij niet met vergelijkingen met de antieken, maar levert hij oplossingen voor het bouwen op lage gronden. In het noorden en zeker in Brugge hadden de bouwmeesters hier ongetwijfeld uitgebreid ervaring mee opgedaan. Gedetailleerd geeft De Beste in zijn beschrijvingen de verhoudingen weer tussen de lengte en diameter van de eikehouten heipalen en de maten van de fundamenten en het metselwerk daarop. De Beste beveelt vervolgens het gebruik van een model aan, waarmee hij vermoedelijk een tekening bedoelt, om dit tenslotte aan de hand van een interessante plattegrond toe te lichten. Het betreft "*den grondt ofte Ichnographie van onser vrouwen torre binnen der stadt van Brugghe, te wetene boven der eerden*". (afb. 4) Nauwkeurig geeft De Beste aan hoe de verschillende onderdelen van de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk zijn gemeten en vermeldt hiervan de maten:

28. De Beste verwijst op deze plaats naar de folio's 347 -348.

“alwaer dat sij tusschen haeren mueren van binnen es ontrent 31. voeten, ende die mueren dicke 8. voeten, die pilaeren huutstaende buiten mueren 12. voeten, sij heeft 377.trappen, tot die cleene torrekens, ofte tot het viercante vanden torre, die mueren der naelde sijn een weijnig dickender dan 2. voeten, elcke breedte des achtkants van binnen es 13. voeten, die cleene torrekens sijn inder dickten die buijtekanten der mueren ontrent 10. voeten, die gheheele hoochde es [...] voeten”²⁹.

Zeer interessant is de daaropvolgende passage waarin De Beste kritiek levert op een van de bekendste bouwwerken in Brugge, het belfort: *“Daer staet oock te noterene hoe dat den architect goeden toesicht sal hebben die aldusdaeneghen ordonantie es gevende, dat men op eenen viercanten opstaende grondt gheen 8. canten ofte 6. canten torre op en trecken, alsoo men mag sien aen den torre tot brugge aen het beelfroot gheseijt die halle, waer af dat den grondt toe hooghe viercant es, ende van daeren voorts soo is de reste des opstaens een achtkanteghe matselrie opgetrocken, hetwelck een groote foute es inde architectura”*

Tenslotte geeft De Beste aan hoe een dergelijke toren wel gebouwd had moeten worden en levert hij suggesties voor de beste verdeling van de trappen en bruikbare metselverbanden.³⁰

De Beste richt zich vervolgens op voorbeelden buiten zijn woonplaats. Hij levert kritiek op de indeling van de trappen van de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen maar eindigt met een lofzang op de toren te Straatsburg en een korte opmerking over de toren der winden te Athene.

Na deze korte excursie keert De Beste weer terug naar Brugge wanneer hij het probleem van het leggen van fundamenteen nabij een rivier naar voren brengt.³¹ Behalve deze werkzaamheden die zeker tot het werkterrein van de metsers behoren, behandelt De Beste wat verder in het vijfde boek diverse ontwerpen voor grafmonumenten, sacramentshuizen, reliekhouders en ander kerkmeubilair waarmee over het algemeen steenhouders waren belast.

29. De Beste fol. 344v. De passage tussen [...] is een ommissie van De Beste.

30. De Beste fol. 345r afbeelding van metselverbanden.

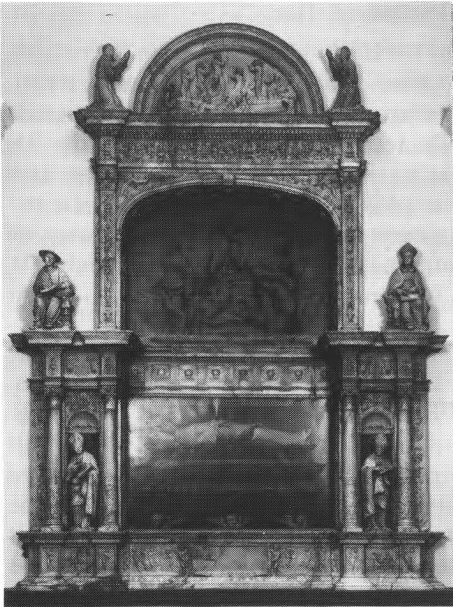
31. De Beste pleit op folios 345v-346r voor het funderen van bouwwerken aan het water voor een houten “kastode”, een soort caisson of zinkstuk.

afb. 5 ontwerp voor grafmonument, gravure Ducerceau, C.D. Beste, Architectura, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 363r.
(foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 6 tekening van het grafmonument van aartsbisschop Johannes Carondelet, De Molo, hs. 595, deel I, p. 98. (Stadsbibliotheek Brugge) (foto Stadsbibliotheek Brugge)

afb. 7 grafmonument van kardinaal
Guillaume De Croy, St. Pieters-
kerk Edingen (foto copyright
IRPA-KIK, Brussel)

afb. 8 grafmonument van Gerrit
van Assendelft en Beatrix van
Dalem, Grote Kerk 's-Gravenhage
(foto, Rijksdienst Monumenten-
zorg Zeist)

Brugse grafmonumenten en kerkmeubiliar

De expliciete verwijzingen van De Beste naar Brugge in de verhandeling over funderingen van torens en bouwwerken aan de rivier, treffen we niet aan diens exposé over “diversche figueren dienende to cieraet bin.den Temple”. De term “temple” voor kerk, die De Beste waarschijnlijk aan Serlio's vijfde boek had ontleend, verraadt reeds een veel afstandelijker, antikiserende benadering van dit onderwerp. Toch zijn er aanwijzingen dat De Beste's keuze voor de prenten van Ducerceau van grafmonumenten en ander kerkmeubiliar, niet geheel los gezien moeten worden van de opdrachten van steenhouwers in Brugge.

* het grafmonument van Ducerceau

Het grafmonument op de prent van Ducerceau (afb. 5) bestaat uit een triomfboogmotief, waarbij een centrale nis met een gedrukte boog, wordt geflankeerd door twee smalle nissen met een halfronde schelpvormige afsluiting. Boven de centrale nis, die ruimte biedt aan een beeld voor de overledene, bevindt zich een gedenkplaat die wordt bekroond door een half rond fronton. Tussen de nissen dragen gecanneleerde zuilen, met bases van acanthusbladeren en bekroond met composietkapitelen, een rijk versierd fries. De plaket wordt geflankeerd door pilasters met arabesken.

De Beste's toelichting bij de prent is voornamelijk descriptief en op het eerste gezicht betrekkelijk neutraal. Niettemin beschrijft hij een aantal details die niet op de prent zijn af te lezen.

Zo geeft De Beste aanwijzingen hoe de overleden figuur op de tombe, die in de fraai omlijste nis wordt geplaatst, uitgebeeld zou moeten worden: “*Ende ist dat aldusdaenighe tomme ghemaect wordt voor een geestelijk persoon als Abt, Biscop, Cardinael, ofte andere, soo sal die figure verheven worden ghemact rustende op sijn sijde met sijn hant onder sijn hoofd. Ist een Baroen heere, Hertoghe, Grave, ofte dierghelijcke, soo sal die figure gemact worden liggende op sijn rugghe*”³². Ook doet De Beste een suggestie voor de invulling van het halfronde fronton dat het monument bekroond: “*Ende hier inne soudemen mueghe schilderen het oordeel, ofte wierden gesneden*

32. De Beste fol. 363v.

werck, so soudemen boven op het alfront onsen lieve heeren stellen, het welcke alf ront beteekenen soude den reghenboghe” .

Deze toevoegingen zijn allereerst in iconografisch opzicht interessant. De vanzelfsprekendheid waarmee De Beste met name de eerste opmerking presenteert, veronderstelt een algemeen aanvaarde beeldtraditie in de uitbeelding van overleden geestelijke en wereldlijke heren; de tweede opmerking wijst op een verband tussen de vorm van de architectonische omlijsting en het iconografisch programma.

* iconografie

De uitbeelding van wereldlijke figuren liggend op tomben is sedert de oudheid altijd blijven voortbestaan. De half opgerichte figuur of demi-gisant, eveneens in de oudheid bekend, zou zowel in Italië als in Frankrijk vanaf het begin van de zestiende eeuw weer met een zekere regelmaat worden toegepast.³³ Hoewel de op deze wijze voorgestelde overledenen zeker niet altijd geestelijken waren, is dat vaak het geval. Niet verwonderlijk treffen we vooral in Rome veel voorbeelden van dit beeldtype aan. In de Santa Maria del Popolo gaf Andrea Sansovino de kardinalen Ascanio Sforza en Girolamo Basso delle Rovere, halfslappend met het hoofd steunend op een elleboog en een boek in de hand weer. In grafmonumenten in de San Marcello, waarin Andrea Sansovino eveneens een aandeel had, zien we kardinaal Giovanni Michiel en bisschop Antonio Orso min of meer in eenzelfde houding. Tenslotte ligt ook de sluimerende Nederlandse paus, Hadrianus de VI, in de Santa Maria dell' Anima, halfopgericht, terwijl hij met één hand zijn hoofd met de zware tiara ondersteunt.

Ook het thema van het Laatste Oordeel is niet ongebruikelijk in een grafmonument dat het beeld herbergt van de dode die wacht om in de hemel opgenomen te worden.³⁴ Het grafmonument van een andere paus, dat van Paulus II, die eens in de Oude St. Pieter stond opgesteld, toonde een scene van het Laatste Oordeel in het halfronde lunet, zij het zonder tronende Christus.

33. H.E. s'Jacob, *Beschouwingen over christelijke grafkunst voornamelijk in Frankrijk en Italië*, Leeuwarden 1950 pp. 138-140.

34. H.E. s'Jacob, o.c. [n. 33] p. 93 e.v.

In de Nederlanden kwamen monumenten met grafbeelden van half-opgerichte geestelijken in de zestiende eeuw niet of nauwelijks voor.³⁵ Ook in de bekende reeksen van gravures, zoals de *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepulturen* (1557) naar ontwerp van Cornelis Floris of uit de *Pictores, statuarii, architecti latomi* (1563) van Hans Vredeman de Vries, die in Antwerpen waren uitgegeven, ontbreken dergelijke voorstellingen.³⁶

Mogelijk had De Beste van deze voorbeelden gehoord of had hij ze zelf in Rome bezocht, ook al zou hij van een verblijf in de Eeuwige Stad vermoedelijk melding in zijn handschrift hebben gemaakt. Waar De Beste zijn wijsheid rondom deze beeldtradities ook vandaan haalde, veel dichter bij huis, in Brugge, bevond zich in ieder geval een prachtig voorbeeld van een graftombe met een aanliggende geestelijke, dat waarschijnlijk de aanleiding heeft gegeven tot zijn iconografische uitspraken.

* het grafmonument van Carondelet

In de Sint-Salvatorskathedraal bevindt zich nu op een onopvallende plaats in de kooromgang de bekende tombe van de aartsbisschop van Palermo, Johannes Carondelet, die ten tijde van De Beste in een indrukwekkende architectonische ombouw in de Sint Donaaskerk stond opgesteld. Op de sarcofaag is de aartsbisschop slimerend met geopende ogen, half op zijn zij, weergegeven, terwijl hij

35. Vanaf het begin de zeventiende komt dit beeldtype wel veel vaker voor in de Nederlanden. Zie C. Miller Lawrence, *Flemish Baroque Commemorative Monuments 1566-1725*, New York/London 1981. Dergelijke iconologische kwesties zullen, naast typologische en cultuurhistorische aspecten worden uitgewerkt door Frits Scholten, conservator sculptuur Rijksmuseum Amsterdam, in het proefschrift dat hij voorbereidt over zeventiende-eeuwse grafmonumenten in Nederland.

36. Hoewel C. Floris het werk van Sansevino in Rome kende, bevat zijn *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepulturen*, Antwerpen 1557 geen grafvoorstellingen van geestelijken of van figuren in halfopgerichte houding. Wel is er een schets aan hem toegeschreven waarop een demi-gisant herkenbaar is. Afgezien van de vraag of dit ontwerp voor een monument van een geestelijke was bestemd (de figuur draagt in ieder geval geen mijter), is het nimmer uitgevoerd en derhalve binnen het atelier gebleven. A. Huysmans, 'De grafmonumenten van Cornelis Floris', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* LVI (1987) pp.91-122, in het bijzonder afb. 5c en p. 104-105. H. Vredeman de Vries, *Pictores, statuarii, architecti latomi* [...] Antwerpen 1563 bevat wel een voorstelling van een geestelijke met een mijter (pl. 19). deze is echter niet half opgericht weergegeven.

met de linkerhand zijn gemijterde hoofd ondersteunt en in de rechter een boek houdt. Helaas is de architectonische omlijsting rondom het beeld, evenals een altaar en een driedelig gestoelte met zwart marmeren praalzetels die deel uitmaakten van het Carondelet-ensemble, tijdens de afbraak van de Sint-Donaaskerk in 1799 verloren gegaan.³⁷ Gelukkig is er een tweetal achttiende-eeuwse tekeningen, respectievelijk in de handschriften van de Hooghe en De Molo (afb. 6) in de Stadsbibliotheek van Brugge bewaard gebleven die ons, ondanks enkele onderlinge verschillen, een indruk geven van de oorspronkelijke opbouw van het grafmonument.³⁸

De opbouw van het grafmonument van Carondelet bestond uit een triomfboog met één nis overwelfd door een gedrongen boog. De nis werd geflankeerd door twee gecanneleerde zuilen, met versierde bases, steunend op rechthoekige sokkels, en met komposietkapitelen. Deze droegen een hoofdgestel waarop een half rond fronton stond. In het halfronde fronton bevond zich een scene van de opstanding der doden op de dag van het Laatste Oordeel, terwijl hierop een beeld van een zittende Christus was geplaatst. Volgens de reconstructie van De Molo werd het fronton gescheiden van het fries door een bandvormig plaket. Al deze elementen komen we ook in De Beste's beschrijving bij Ducerceau's prent van het grafmonument tegen.

Bovendien is er, naast de twee voorstellingen van het grafmonument zelf, nog een tekening van een onderdeel van het Carondelet-ensemble bekend, die verwantschap vertoont met De Beste's toelichtingen. Het betreft een tekening van een schermachtige altaaropbouw, die of als achterkant van het monument diende, dan wel op een andere plaats in de grafkapel stond opgesteld³⁹. Op het scherm zijn twee beelden van Petrus en Paulus geplaatst. De Beste lijkt in een beschrijving van een prent van een altaarretabel ook naar dit onderdeel van het Carondelet-ensemble te verwijzen, wanneer hij juist deze apostelen noemt als onderwerp van de beelden die aan weerszijden

37. Voor de meest volledige beschrijving van het grafmonument. V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578* deel 3, catalogus pp. 603-613.

38. Brugge, Stadsbibliotheek hs. 449, de Hooghe, I, fol. 11 en hs. 595, De Molo, I, fol. 98. Voor een beschrijving van de onderlinge verschillen, Vermeersch o.c. [n. 37] p. 609.

39. V. Vermeersch, o. c. [n. 37] pl. 302.

van een centraal tafereel kunnen worden geplaatst. Kortom alle iconografische elementen van de beschrijving van De Beste bij Ducerceau's prenten: de op op zijn zijde rustende geestelijke met de hand onder het hoofd in de centrale nis van het monument, de plaketaal, de scene van het Laatste Oordeel en de Christusfiguur in en op het halfronde fronton en tenslotte de Petrus en Paulusbeelden op het altaarretabel komen we ook in het Carondelet-ensemble tegen.⁴⁰ Met de toevoeging van iconografische gegevens die niet op de prenten van Ducerceau afleesbaar waren, bracht De Beste deze dichter bij wellicht het beroemdste grafmonument uit zijn woonplaats.

Samenvattend kan men stellen dat De Beste in zijn verhandeling over het 'cieraet binnen de temple' verband wilde leggen met een van de belangrijkste opdrachten voor steenhouders die in Brugge in de zestiende eeuw werd gerealiseerd, het monument van Carondelet. De prenten van Ducerceau voldeden maar gedeeltelijk aan dit doel en alleen maar door extra opmerkingen over de iconografie van de beelden, die op de voorstelling ontbraken, toe te voegen kon de lezer mogelijk een verband leggen met het beroemde monument. Daarmee weten we nog niet waarom De Beste juist voor deze prenten van Ducerceau had gekozen. Een beschouwing van de prenten van Ducerceau in relatie tot eigentijdse grafmonumenten kan mogelijk een antwoord op deze vraag bieden.

* typologie

Ducerceau, die de grafmonumenten uit Rome ongetwijfeld heeft gekend, liet zich in zijn prenten door Italiaanse voorbeelden inspireren en werkte deze in een elegante "Franse" stijl uit, gekenmerkt door fijne gecanneleerde zuilen, acanthusranken en ranke arabesken. Hoewel diverse auteurs reeds het belang hebben onderkend van de grafiek voor de introductie van de renaissance-ornamentiek uit Italië en Frankrijk voor de grafmonumenten in de Nederlanden, bleef de be-

40. Mogelijk baseerde De Beste zijn associatie van de halfronde vorm van het fronton met de regenboog op geschilderde voorstellingen van het Laatste Oordeel waarbij een tronende Christus op een regenboog is gezeten. Bekend zijn dergelijke voorstellingen van Rogier van der Weyden (Beaune-altaarstuk) en Hans Memling (Dantzigaltaarstuk). Van de laatste schilder kende De Beste waarschijnlijk het Johannesaltaarstuk in het St. Janshospitaal waarvan op het rechterpaneel een op in een regenboog tronende Christus in een Laatste Oordeelscene is voorgesteld.

tekenis van prenten voor de verspreiding van verschillende typen van architectonische ensembles die de tombes omgeven in hun beschouwingen achterwege.

Het grafmonument op de prent van Ducerceau in het tractaat van De Beste toont zowel overeenkomsten als verschillen met de opbouw die zich aan de hand van de achttiende-eeuwse tekeningen van het grafmonument van Carondelet lieten onderscheiden.⁴¹ Min of meer gelijk is de rijk versierde diepe nis met de altaarachtige sarcofaag waarop de beeltenis van de overledene moest komen en verder het halfronde fronton.⁴² Verschillend zijn echter de twee zijnissen die in het Carondeletmonument vermoedelijk ontbraken. De opbouw inclusief de zijnissen beantwoordt echter wel aan een ander monument, eveneens voor een geestelijke, dat vaak met het ontwerp voor het praalgraf voor Carondelet in verband is gebracht.

Archiefbronnen hebben uitgewezen dat de Brugse kunstenaar Michiel Scherier het grafmonument, de gestoelten en het altaar van het Carondelet-ensemble heeft vervaardigd.⁴³ Niettemin wordt het nog altijd voor mogelijk gehouden dat Jan Monet de ontwerper is geweest en dat de Brugse beeldhouwer, geassisteerd door een aantal steenhouwersgezellen, naar zijn patroon werkte. Dit vermoeden werd gebaseerd op stilistische vergelijkingen met beeldhouwwerken die door de bekende Lotharingse kunstenaar zijn gemaakt of aan hem werden toegeschreven.⁴⁴ Een cruciale rol speelt in deze vergelijkingen het praalgraf voor kardinaal Guillaume De Croy, thans in de Kapucijnen- of St. Pieterskerk in Edingen, maar oorspronkelijk af-

41. Men kan stellen dat in typologisch opzicht het grafmonument op de prent een zekere verwantschap vertoont met de complexere architectonische omlijstingen van de hierboven genoemde Romeinse wandgraven. Ook deze waren opgebouwd in de vorm van een triomfboog waarin nissen met beelden de beeltenis van de overledene flankeerden. Het halfronde fronton maakte in deze Romeinse voorbeelden echter deel uit van de centrale nis.

42. Bovendien wordt op de tekening van De Molo zie noot 38, evenals op de prent van Ducerceau het fries en het halfronde fronton gescheiden door een plakaat met tekst

43. Parmentier o.c. [n.6] p. XXIV e.v. en documenten 29, 30 (sub 19-22), 31(sub 7) en 36.

44. D. Roggen, 'De Beeldhouwer Jan Mone, zijn werk en zijn invloed', *De kunst der Nederlanden*, 1931 pp. 372-425.

komstig uit het Celestijnenklooster te Heverlee. (afb. 7) Dit wandgraf vertoont in de ornamenten nauwe verwantschappen met het door Monet gesigioneerde retabel in de Sint-Martinus kerk te Halle en wordt door kunsthistorici algemeen gehouden voor een werk van de Lotharingse kunstenaar. Een groepje kunsthistorici Duverger, Onghena en van Daalen plaatste in een belangrijk artikel, kritische kanttekeningen bij deze stilistische toeschrijvingen en wees op onderlingen verschillen in de opbouw van de grafmonumenten van De Croy en Carondelet, zonder overigens de mogelijkheid van een gemeenschappelijke ontwerper volledig uit te sluiten.⁴⁵ Zij onderstreepten het onderscheid in het aantal nissen van de onderbouw en de verhouding tussen de architectonische delen tussen beide monumenten, maar erkenden de gelijkenis in de halfronde bekroning met de scene van het Laatste Oordeel.

Wanneer de prent van Ducerceau, waarin we eerder overeenkomsten constateerden met het grafmonument voor Carondelet, vergelijken met het praalgraf van De Croy valt ons niet alleen in het ornament, maar ook in de opbouw, een treffende gelijkenis op. In beide gevallen bevindt zich aan weerszijden van de centrale ruimte, met de tombe van de overleden geestelijke, een nis voor een beeld. Deze nissen worden afgesloten met een schelpvormige ronding en geflankeerd door gecanneleerde zuilen met composietkapitelen. De gedrukte boog van de centrale nis is in het monument van De Croy weliswaar verder opgelicht, maar wordt ook in dit geval bekroond met een rijk versierd fries en een halffrond fronton.

We kunnen dus constateren dat de prent van Ducerceau in zekere zin de beide monumenten voor Carondelet en De Croy dichter bij elkaar brengt. Hetzelfde geldt voor de relatie van deze beide praalgraven tezamen met een minder bekend monument, dat niet door Duverger, Onghena en van Daalen in hun kritische beschouwingen werd meegenomen, maar wel aan Jan Monet is toegeschreven. Het betreft het grafmonument van Gerrit van Assendelft en Beatrix van Dalem dat

45. J. Duverger, M.J. Onghena en P.K. van Daalen, 'Nieuwe gegevens aangaande XVIde eeuwse beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen', *Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, Klasse der Schone kunsten*. Jaargang XV, nr 2 Brussel 1952, pp. 3-95, in het bijzonder p. 41. Ik houd hun spelling van de naam van de Lotharingse artiest aan.

waarschijnlijk kort na de brand in 1539, in de Grote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage werd opgericht.⁴⁶ (afb. 8)

Het monument van Assendelft is veel eenvoudiger in materiaalgebruik en opzet dan de prachtige praalgraven waarmee Carondelet en De Croy zijn vereerd en bevat nauwelijks ruimte om de liggende beelden van de overledenen te herbergen. Niettemin herkennen we wederom dezelfde nis met gedrukte boog, de gecanneleerde zuilen met composietkapitelen, de hoge sokkels met bladermotieven, het rijk gedecoreerde fries en het halfronde fronton. Evenals op de achttiende-eeuwse tekening van het monument van Carondelet door De Molo, waarmee het wandgraf in Den Haag nog de meeste overeenkomsten vertoont, wordt het halfronde fronton van het fries gescheiden door een plakiet. Deze plakiet is in verhouding echter hoger dan op deze reconstructietekening en wordt geflankeerd door voluten. Deze elementen, die op beide grafmonumenten van De Croy en Carondelet ontbraken, treffen we daarentegen wel aan op de prent van Ducerceau. In deze zin vormt Ducerceau's gravure wederom een aanvulling op onze kennis van de verschillende grafmonumenten die allen aan Jan Monet zijn toegeschreven. De hierboven beschreven monumenten lijken te beantwoorden aan typen die uit min of meer vastterugkerende elementen zijn opgebouwd.

Uit de kritische studie van Duverger, Onghena en van Daalen konden we reeds de beperkingen aflezen van het gangbare onderzoek naar de "Jan Monetstijl" aan de hand van ornamentprenten die voordurend aan buitenlandse invloeden onderhevig waren.⁴⁷ Men zou hieraan kunnen toevoegen dat de studie van de diverse voorbeelden van ornamentiek sowieso maar een beperkte relevantie heeft voor het vaststellen van de auteur van een bepaalde monumentale opdracht aangezien de beoordeling van het ontwerp voornamelijk werd gebaseerd op het materiaalgebruik, de architectonische opbouw en de iconografie van het kunstwerk, en niet zozeer afhankelijk was van de daaraan toegevoegde versieringen. Niettemin zou de grafiek wel kunnen worden gebruikt, zoals we hierboven op hypothetische wijze

46. Het monument is op basis van overeenkomsten met het monument van Frederik van Renesse en Anna van Hamale van Elderen (ca. 1545) in de Grote Kerk te Breda aan Jan Monet toegeschreven.

47. Duverger o.c. [n. 45] pp. 6, 25, 38 en 59.

hebben beproefd, om de herkomst van bepaalde monumenttypen te traceren. Prenten zoals die van Ducerceau hebben mogelijk als voorbeeld gediend voor de ontwerpen van grote architectonische omlijstingen die door de Lotharingse kunstenaar, maar ook door andere beeld- en steenhouwers werden gemaakt, om de beelden van belangrijke overledenen in onder te brengen. Dergelijke prenten zouden tenslotte geleid kunnen hebben tot de verspreiding, niet zozeer van een "Monetstijl" maar van een "Monettype".

De Beste's keuze voor de voorstelling van het grafmonument op de prent van Ducerceau lijkt niet willekeurig. Voor voorstellingen van grafmonumenten had De Beste immers ook gebruik kunnen maken van de veel bekendere, recentere prentenreeksen uit de *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepultueren* naar ontwerp van Cornelis Floris of uit de *Pictores, statuarii, architecti latomi* van Hans Vredeman de Vries, die respectievelijk in 1557 en 1563 waren uitgegeven. De prenten van Ducerceau stonden echter veel dichterbij de grote kunstwerken die in Brugge waren gerealiseerd dan deze Antwerpse voorbeelden.

Met de keuze voor de voorstelling van Ducerceau en zijn iconografische opmerkingen wist De Beste, zeker bij Bruggelingen, associaties op te roepen met het indrukwekkende grafmonument van Carondelet, zonder zich echter verdacht te maken aan een slaafse navolging van dit voorbeeld. De Beste koos niet voor een reproductie van het monument van Carondelet maar voor het type van het praalgraf en de daarbij horende iconografie, die ook ver buiten de stadsmuren van Brugge toepassing had gevonden.

Epiloog. De Beste tussen praktijk en theorie

Uit de schaarse opmerkingen die De Beste over zijn eigen bouwactiviteiten in Brugge naar voren brengt, kunnen we in ieder geval opmaken dat hij een waterput in arduin had gemaakt. Ook de bijzondere belangstelling die hij voor de fundering van grote constructies in of rondom zijn woonplaats aan de dag legt, doet een vertrouwdheid met de bouwwerken van Brugge vermoeden. Waarschijnlijk is De Beste èn als metselaar èn als steenhouwer werkzaam geweest. We weten niet of De Beste reeds het steenhoudersvak beoefende toen het monument van Carondelet in de veertiger jaren van de zestiende eeuw tot stand kwam. Hij kreeg immers pas in 1585 een bestuurlijk

aandeel in het gilde. Hoewel De Beste in ieder geval in zijn jeugd vertrouwd moet zijn geweest met het praalgraf van Carondelet en vermoedelijk hiervoor een grote bewondering heeft gehad, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij in praktisch of bestuurlijk opzicht een aandeel heeft gehad in de totstandkoming daarvan. Wel lijkt het aannemelijk dat De Beste later in zijn leidinggevende positie binnen het gilde de verschillende steenhoudersopdrachten, van het soort die we ook in de prenten van Ducerceau weerspiegeld zagen, ontwierp, uitvoerde dan wel beoordeelde.

De praktische ervaring van De Beste komt in zijn verwijzingen naar Brugge op verschillende wijzen tot uitdrukking. Wanneer De Beste de uitleg van de fundamenteen behandelt komt hij met zeer concrete, praktische oplossingen. In andere gevallen echter, wanneer men op grond van zijn vooraanstaande rol binnen het gilde van de metselaars en steenhouders juist een meer originele inbreng zou verwachten, verwijst De Beste weliswaar naar Brugge, maar presenteert zijn opvattingen toch op meer afstandelijke wijze aan de hand van de prenten van Ducerceau.

Het onderscheid tussen soms zeer praktische, inventieve oplossingen en dan weer betrekkelijk fantasieloze, slaafse presentaties aan de hand van afbeeldingen en uitspraken van andere schrijvers is in feite kenmerkend voor alle acht boeken over architectuur van De Beste. Het is niet moeilijk om ons het nut van de arithmetica en geometrie uit het eerste en tweede boek in de dagelijkse praktijk van de verschillende ambachtlieden voor te stellen. Voor de inkoop van materialen, de indeling van kavels of de vorming van bogen is immers een elementaire kennis van de rekenkunde en geometrie noodzakelijk. De kennis van de astronomische instrumenten of zonnewijzers in de twee daaropvolgende tekstdelen daarentegen, stond ongetwijfeld verder van het bed van de meeste bouwvakkers. De behandeling van de zeer praktische kwesties van de bouwkunde en civiele techniek in het vijfde boek staat in schril contrast met de letterlijke citaten uit de bekende architectuurtraten van Coecke van Aelst en Vredeman de Vries wanneer De Beste algemeen esthetische vraagstukken betreffende de correcte toepassing van zuilenordes aan de orde stelt. Ook in de verhandeling over het perspectief is de houding van De Beste ten opzichte van de praktijk zeker niet eenduidig. Zo kan men zich afvragen waarom hij aan de bruikbare voorbeelden van Serlio, bekend via de latere uitgave van Coecke van Aelst, de veel ingewikkelder figuren van Jean Cousin toevoegde.

In het boek over militaire architectuur tenslotte, is de tekst van De Pasino uit 1579, op het moment dat De Beste zijn werk schreef, nog altijd "up-to-date" voor de praktijk van de vestingbouw in het noorden, maar is de informatie uit Dürer, van het begin van de zestiende eeuw, door snel op elkaar volgende modernisering van Italië, volkomen achterhaald.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de inhoud van de acht boeken in het algemeen en van het vijfde boek over architectuur in het bijzonder, soms heel dichtbij, dan weer betrekkelijk veraf, van de eigentijdse bouwpraktijk staat. Dit maakt het niet eenvoudig de preciese beweegredenen vast te stellen waarom Charles De Beste zo'n uitvoerig architectuurtractaat schreef.

Het is echter niet onwaarschijnlijk dat De Beste, nadat hij na enkele decennia het hoogste binnen het gilde had bereikt, via zijn theoretische beschouwingen zijn status ten op zichte van de overige metselaars en steenhouders wilde onderstrepen en mogelijk ook die van zijn gilde ten opzichte van andere, soms concurrerende ambachten binnen de stad. Hij moest aantonen kennis te hebben van de praktijk, maar zich er tevens boven verheffen. De talloze verwijzingen naar klassieke en moderne auteurs spelen hierin een belangrijke rol. Ze geven een historische legitimatie aan de artistieke pretenties van De Beste die boven de alledaagse bouwpraktijk uitstijgen.

Kort nadat De Beste de laatste punt achter zijn omvangrijke handschrift zette, zou een andere Bruggeling zijn eerste aantekeningen over architectuur maken.⁴⁸ Deze auteur haalde fel uit naar het soort theorieën waarop De Beste zijn wijsheden had gebaseerd. In plaats van verder onderzoek naar de universele maten en verhoudingen van de zuilenorden, als onomstotelijke wetten waarop de bouwkunst volgens tractaatschrijvers als De Beste was gebaseerd, zocht de kritische auteur de waarheid juist in een terugkeer naar de ambachte-

48. In 1605, zo lezen we in de *Wisconstighe Ghedachtenissen* had Stevin reeds een begin gemaakt met een tractaat over architectuur. Dit werk met de titel *Huysbou* was in 1620, toen Stevin overleed nog onvoltooid. Zijn zoon Hendrik publiceerde fragmenten hieruit in zijn *Materiae Politicae* van 1649. De auteur van dit artikel probeert aan de hand van deze fragmenten en van ongepubliceerde afschriften van Isaac Beeckman en Constantijn Huygens, de inhoud van de *Huysbou* te reconstrueren. Dit onderzoek met de titel: "De Huysbou. De geschriften van Stevin over architectuur en stede-bouw" zal naar verwachting in 1995 worden gepubliceerd.

lijke kennis van de handwerkslieden als uitgangspunt van een zuivere, meer wetenschappelijke architectuurtheorie.⁴⁹ Wie weet discussieerde de pretentieuze De Beste eens over dergelijke kwesties met de nuchtere, toen nog jonge maar briljante kantoorklerk van het Brugse Vrije, Simon Stevin.

Met dank aan Drs. Marc Ryckaert, wetenschappelijk medewerker bij de Provinciale Dienst voor Cultuur van West-Vlaanderen en Drs. Frits Scholten, conservator sculptuur aan het Rijksmuseum te Amsterdam voor hun assistentie en deskundige adviezen. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Stichting Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

49. Voor deze kwestie zie C. van den Heuvel o.c. [n. 1] p. 4.

OMTRENT DE DOOD VAN EEN BASTAARD. BELANGENCONFLICTEN BIJ DE ERFENIS VAN GERARD SPLINTER. BRUGGE 1422

M. CARLIER en A. GREVE *

In het begin van de jaren 1420 stierf er in de stad Brugge een rijke vreemdeling, Gerard Splinter, de Grote Gerard genoemd. Omwille van de rijke nalatenschap (zie bijlage) was een aantal personen er erg op uit om zijn goederen in de wacht te slepen. De nodige argumentatie werd aangebracht om ieders recht op de erfenis te staven. Het leek ons interessant om aan de hand van deze casus de manier waarop een aantal belanghebbenden hun machtspositie verdedigden of versterkten en pogen materiële goederen te verwerven, te analyseren.

Het verhaal begint met de dood van Gerard Splinter, waarschijnlijk begin 1422¹. Zijn goederen, bewaard in het huis van Joris vanden Caeshuuse, werden door de schepenen verzegeld, in afwachting van de beslissing van de schepenenbank aan wie deze bezittingen zouden toegewezen worden. Op 5 maart 1422 (n.s.) werd een inventaris gemaakt en werden de juwelen op hun waarde geschat. Naar aanleiding van het conflict tussen de vermeende wettige erfgenamen enerzijds en Wouter Merciaen, de Brugse schout, als vertegenwoordiger van de hertog anderzijds, stuurde deze laatste een bode, Bernard Uten Inghene, naar Utrecht om het bewijs te leveren dat Splinter

* M. Carlier en A. Greve zijn beiden werkzaam in het IUAP-project nr. 33 over "Stedelijke samenleving in de late middeleeuwen" o.l.v. Prof. dr. W. Prevenier aan de Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

1. De exacte datum van het overlijden van Gerard Splinter kon niet worden teruggevonden. In 1410 wordt er 'ung appellé Grant Gierart' neergestoken door Andries de Grave. Vijf weken nadien sterft Gerard. Hij was echter zo dronken op het ogenblik van de misdaad dat hij de naam van zijn aanvaller niet meer kon zeggen. De schout van Brugge composeert. Waarschijnlijk betreft het hier niet onze Gerard Splinter 'dit le grand Gerard'. Meer dan tien jaar tussen zijn overlijden en de gehele zaak rond zijn erfenis lijkt ons onwaarschijnlijk.

Algemeen Rijksarchief Brussel(ARA), Rekenkamer(Rek.), nr.13686, fol.68; rek. schout Brugge 5/5/1410-22/9/1410.

van onwettige origine was. Dit bewijsstuk moest dienen om de aanspraak van de vorst op de erfenis als bastaardgoed hard te maken. De meegebrachte notariële oorkonde en de brief met het zegel van vier notabelen volstonden echter niet voor de Brugse schepenen. In opdracht van de hertogin stuurde de schout Bernard opnieuw naar Utrecht 'pour avoir millieure et plus vray informacion de la bastardie dudit Gerard veu que ceulx de la loy de Bruges, ne vouloient estre contens desdites lettres et instrument'. Voor de schepenen van de stad werd blijkaar een procedure opgestart want Bernard keerde terug met een officieel document, gezegeld door 2 ambtenaren ('officiaulx'), waarin verklaard werd dat Gerard van onwettige afkomst was. Er werden hiervoor getuigen gedagvaard in Utrecht. Dit bleek uit de dagvergoeding die zij en de ambtenaren gekregen hebben. Deze kosten werden natuurlijk door de Brugse schout betaald in ruil voor het document.

Ook deze akte overtuigde de schepenen niet volledig. In een vonnis van 8 augustus 1422 immers stelde men de erfgenamen weliswaar in het ongelijk daar zij onvoldoende de wettige afkomst van Splinter hadden kunnen aantonen, maar men sprak zich niet uit over de al dan niet wettige afkomst van Splinter. Aangezien de erfgenamen ondertussen de hulp ingeroepen hadden van de ouderlieden (Älterleute) van de Duitse Hanze, stelde de stad voorzichtigheidshalve wel dat de schout de hand kon leggen op de bezittingen maar de hertog zelf diende zich borg te stellen. Filips de Goede deed dit op 22 september 1422. Opnieuw rekte de schepenbank de zaak: op 7 november eisten ze dat ook de schout de verantwoordelijkheid op zich nam ex officio, wat hij prompt deed. Op 19 november kreeg de schout eindelijk de goederen in zijn bezit. Op 4 januari meldde Jehan de Chesnel dit Boulogne, de 'Garde des Joyaulx' van de hertog, de ontvangst van de juwelen, wat door de hertog op 6 januari bevestigd werd. De "buit" was aanzienlijk: de juwelen werden op 2999,5 schilden geschat, omgerekend bijna 6300 lb. par. Daar kwam nog een obligatie voor 75 lb. par. bij. Wanneer van dit bedrag de onkosten voor boden, beloning voor de schout en dergelijke afgetrokken worden, blijft er nog meer dan 6000 lb. par. over².

2. De omrekening naar pond parisis is een probleem. De inventaris vermeldt enkel de munt 'escu' zonder specificering (zie bijlage). We hebben geopteerd voor een schild aan 42 gr. Vlaams, omdat deze koers in een voorgaande rekening door Wouter Merciaen gebruikt werd (ARA - RK - 13770 - f.47v - 5/12/1421). In E.AERTS en H.VAN DER WEE, *Vlaams-Brabantse muntstatistieken*, K.U.Leuven, Centrum voor

Wie was Gerard Splinter nu? Ondanks intensief onderzoek in het gemeente- en rijksarchief in Utrecht, hebben we weinig gegevens over de persoon gevonden³. Wat we weten is af te leiden uit de Brugse gegevens⁴. De schout zond een bode naar Kleef, Gelre, Holland, Utrecht en omgeving 'dont l'en disoit ledit feu estre natif'. Uiteindelijk bleek Utrecht zijn geboortestad te zijn. Aangezien zijn erfenis voornamelijk bestond uit juwelen en obligaties, lijkt het ons waarschijnlijk dat Splinter kan beschouwd worden als één van de talrijke vreemde kooplui die in de handelsstad Brugge verbleven. Hij had de juwelen en bezittingen in bewaring gegeven bij Joris vanden Caeshuuse. Deze man was edelsmid en had voor de kerk-fabriek van St-Donaas gewerkt⁵. Hij was dan ook heel goed geplaatst

Economische Studiën, 1985, p.48, wordt voor 1407 een schild van 48 gr. Vlaams en voor de periode 1410-1415 een johannesschild van 36 gr. Vlaams vermeld. Gezien de chaotische muntsituatie in die periode leek het ons raadzaam de koers te gebruiken die in de bron zelf gebruikt wordt en die het dichtst de datum van de inventaris benadert.

Een meester-timmerman verdient in Brugge in die periode 10 gr. Vl. per dag. De som van 6000 lb. par. komt overeen met ongeveer 12000 daglonen. Normaal wordt er 240 dagen per jaar gewerkt. Dit betekent dat de nalatenschap van Splinter ongeveer 50 jaarlonen van een meester-timmerman vertegenwoordigt.

3. Ons onderzoek heeft niets opgeleverd. Bovendien was de heer L.J.Malherbe zo vriendelijk een aantal stukken na te kijken, maar ook hij vindt onze Gerard Splinter niet terug. Zijn onderzoek naar de familie Splinter leert ons wel dat de naam Splinter in Utrecht in de 15de eeuw voorkomt, zowel als voornaam als als vadersnaam (Splintersz.). We danken de heer Malherbe hartelijk voor de moeite die hij zich voor ons getroost heeft.

4. Enerzijds vonden we gegevens in de schoutr rekening van Wouter Merciaen: ARA, RK, 13770: f.47v (rek.5/12/1421 - 11/5/1422), f.59-60 (rek.21/9/1422 - 11/1/1423 n.s.), f.63v e.v. (idem)

Anderzijds is er de akte van de Brugse schepenen, opgetekend in een cartularium: Stadsarchief Brugge(SAB), Groenenboek A, f. 128v-130.

Zie ook verwijzingen in:

L.GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première: Inventaire des Chartes*, Brugge, 1875, IV, pp.377.

Hansisches Urkundenbuch (HUB), ed. K. KUNZE, Leipzig, 1905, dl. 6, nr. 456, p. 254.

5. A. DEWITTE, Goud-en zilversmeden in de kerkrekeningen van Sint-Donaas te Brugge 1251-1587, in: *Biekerf*, 76, 1975-76, pp. 240-241: Georgius de Casehuse 1400-1408.

Een Jan vanden Caeshuse wordt in 1399 vermeld als zilversmid. Mogelijk is dit de vader (of een andere verwant) van Joris.

I.DE MEYER en W.VANDERPIJPEN, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw*, dl.II, (Standen en Landen, 57), Heule, 1972, p.73.

om naderhand, samen met Jean Puetin (Jan Poytin) en Lauwereins den Wachtre, de waarde van de juwelen te schatten. Jean Puetin was een zeer belangrijke edelsmid van Parijse afkomst in het 15de eeuwse Brugge⁶. Dit doet ons vermoeden dat Splinter, zoals vanden Caeshuuse, Puetin en den Wachtre, te vinden moet zijn in de kring van edelsmeden en handelaars in juwelen. Daar hij echter niet in de bronnen opduikt als edelsmid, is het waarschijnlijker dat hij de juwelen enkel verhandelde. Verder is er over de persoon van Splinter niets bekend.

Interessanter dan de figuur Splinter is het machtsspel dat na zijn dood gespeeld wordt. De tegenspelers in het conflict zijn de volgende : Wouter Merciaen, schout van de stad Brugge en dus verdediger van de belangen van de hertog, eiste de goederen op omdat volgens hem Gerard Splinter van onwettige afkomst was en zijn erfenis dus als bastaardgoed aan de hertog toebehoorde. Zijn acties werden van dichtbij gevolgd door de hertogin, Michèle de France. De onwettige geboorte werd betwist door Diederik van Herwen als gemachtigde van de wettige erfgenamen van Splinter⁷. Deze erfgenamen werden gesteund door de ouderlieden van het Brugse Kantoor van de Duitse Hanze.

De hamvraag is of Gerard al dan niet van wettige afkomst was. Immers, in Brugge geldt de rechtsregel dat indien een bastaard sterft zonder wettige kinderen, zijn bezittingen naar de heer van het land gaan, in casu de hertog⁸. In Brugge heeft graaf Gwijde van Dampierre

6. Zie: L.VANDAMME en J.A.ROSENHØJ, *Brugge diamantstad. Diamanthatel en diamantnijverheid in Brugge in de 15de en de 20ste eeuw*, Brugge, 1993, p.13.

A.VIAENE, Goud- en zilversmeden in Brugge gedurende de periode 1320-1520, in: *Biekorf*, 70, 1969, pp.65-70.

J.M.E. FEYS, *Documents concernant le métier des orfèvres à Bruges*, Brugge, 1880.

A.VANDEWALLE, De besturen van het ambacht van de goud- en zilversmeden, 1363-1794, in: D.MARECHAL, *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst. Catalogus*, Brugge, 1993, p.417, dd.1440.

7. De erfgenamen waren Herman Guetghesel en Elisabeth, zijn vrouw, Gheraerd de Boet en Luijgaert, zijn vrouw, Jehan de Masheze en Yde, zijn vrouw, en tenslotte Guillaume Janszone de Willaer.

8. Dat werd bepaald in het "primitief cahier" van de Brugse costuimen in de 16de eeuw. In de gehomologeerde costuimen van 1619 verschijnt er echter een andere tekst. Enkel de verwanten van vaderszijde erven niets, de verwanten van moederszijde kunnen echter de helft erven. De andere helft komt toe aan de hertog. We weten niet tot hoever dit principe teruggaat: gaat het hier om een ontwikkeling in de 16de eeuw of was deze regel al in de middeleeuwen van kracht?

reeds in mei 1289 afstand gedaan van het bastaardijrecht ten voordele van de stad wanneer het ging om bastaarden die poorters van de stad waren. Dit voorrecht werd door Lodewijk van Nevers bevestigd in februari 1332⁹. In vele gevallen stond de stad deze erfenis af aan de verwanten van moederszijde. Dit blijkt namelijk uit het advies dat de Brugse schepenen gaven aan die van St-Omaars (3/9/1333): in Brugge is het zo dat de stad de bastaardgoederen van haar poorters in handen krijgt 'mais se il leur sambloit mieus estre en aucune selonc la cause que tousjours en pooient (sic) faire et ordonner selonc leur bon plaisir et ainsi que plus raisonnable leur semblera et que lis plus prochains desdis bastars de par leur mère avoient le succession desdis biens'¹⁰. Waarschijnlijk heeft deze gewoonte de gehomologeerde costuimen beïnvloed.

In het geval van Splinter was echter de algemene regel van het bastaardijrecht geldig: de hertog erft de goederen van een bastaard gestorven zonder wettige nakomelingen¹¹. In de praktijk waren er veel betwistingen omtrent bastaardgoederen. Essentieel kunnen we ze onderbrengen in twee categorieën. Enerzijds de processen gevoerd tussen twee gezagspersonen die elk aanspraak maken op het bastaardijrecht, en anderzijds geschillen tussen vermeende erfgenamen van de bastaard en de heer. In het tweede geval valt het op dat zelden het bastaardijrecht zelf betwist wordt, maar wel de omstandigheden waarin het voorkomt, het deel van de goederen dat de heer aanslaat, enz. De erfgenamen van Splinter bestreden evenmin het bastaardijrecht, maar beweerden wel dat Splinter helemaal geen bastaard was maar geboren uit een wettig huwelijk¹². Indien dit het geval zou zijn, dan erfden zijn verwanten natuurlijk wel. De heer heeft wel recht

L.GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1874, 2 dln., p.168.

L.GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, p.40.

Als deze rechtsregel al in 1422 van kracht was, zouden we zeker zijn dat de erfgenamen van Gerard Splinter familie van vaderszijde waren. Anders zouden ze later toch tenminste aanspraak maken op de helft van de nalatenschap.

9. L.GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, pp.256-257 en pp.403-404.

10. E.M.MEIJERS, *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden. II. Het West-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem, 1932, bijl. pp.13-14.

11. Zie over de rechtsregels i.v.m. bastaardijrecht: Ph.GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, nr.140.

12. SAB, Groenenboek A, f.118v-119v: 'le dit Thierry (in naam van de erfgenamen) disant le contraire, c'est assavoir que le dit feu estoit legitime et de loyal mariage'.

op het goed van vreemdelingen, maar enkel wanneer er geen verwanten zijn die het goed opeisen. Het grote verschil tussen het feit of Gerard bastaard dan wel enkel vreemdeling is ligt in de juridische interpretatie van wie zijn verwanten zijn¹³. Een bastaard heeft buiten zijn rechtstreekse wettige afstammelingen geen verwanten. Hij is buiten de familie gesloten door zijn onwettige afkomst¹⁴.

De schout trachtte dus in dit geval het bewijs te leveren dat Gerard een bastaard was. In de middeleeuwen was dit niet zo eenvoudig. Parochieregisters bestonden immers nog niet en men moest dus steunen op mondelinge getuigenissen of certificaties van schepenen of een kerkelijke rechtbank¹⁵. De vraag is wie bevoegd is om over de wettigheid van een persoon te oordelen. In eerste instantie lijkt het ons logisch dat dit moet gebeuren door de officialiteit, de kerkelijke rechtbank. De kerk was immers bevoegd voor alle huwelijksmateries, en bepaalde ook in hoeverre een verbintenis tussen man en vrouw een wettig, een geldig of een ongeldig huwelijk was¹⁶. Nochtans zien we hoe ook de wereldlijke overheid belangstelling had voor de al

13. Over de erfenis van vreemdelingen in Brugge zie: L.GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, pp.429-430. Ph.GODDING, *o.c.*, nr.39.

14. Hierbij moet wel genuanceerd worden. In Vlaanderen geldt immers de regel 'Moeder maakt geen bastaard'. Een bastaard erft dus wel van zijn moeder en behoort juridisch tot haar familie. De discussie omtrent de overige verwanten van moederszijde werd reeds vroeger gevoerd. Zie: M.CARLIER, De sociale positie van de bastaard in het laat middeleeuwse Vlaanderen, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 13(2), 1987, pp.173-197.

15. In het Groenenboek A, een van de stadscartularia van Brugge, vinden we nog een aantal gevallen waar de wettige afkomst van een persoon betwist wordt.

SAB, Groenenboek A, f.300v-301: Cornelis van Scelle (7/10/1446) moest bewijs van wettigheid leveren en daarvoor naar Mechelen gaan.

SAB, Groenenboek A, f.238-238v: In 1435 beweerde men dat Jan van Viven de jonge geboren was uit overspel, terwijl hij verklaarde dat zijn vader de tweede man van zijn moeder was. Hij toonde hiervoor brieven uit Zeeland. Deze bewijzen werden door de schepenbank niet aanvaard, maar hij moest zijn wettige afkomst laten verklaren door het Geestelijk Hof. In 1438 was dit bewijs blijkbaar geleverd daar hij kon erven van zijn vader als wettig kind 'presenterende dat wel ende souffisantelike bij goeden warachtighen persoonen'.

16. Over wettige en clandestiene huwelijken, zie M.VLEESCHOUWERS - VAN MELKEBEEK, Aspects du lien matrimonial dans le Liber Sentenciarum de Bruxelles, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53 (1985), pp. 43-98. Zie ook: W.PREVENIER en Th.DE HEMPTINNE, Ehe in der Gesellschaft des Mittelalters, in: *Lexicon des Mittelalters*, III, 51, München, 1986, pp. 1635 - 1640.

Over de bevoegdheid van de Kerk om iemand wettig te verklaren, zie: Ph.GODDING, *o.c.*, nr.128.

dan niet wettige afkomst van personen, omdat dit gepaard ging met aanspraken op erfenis en dergelijke. Het is daarom niet duidelijk bij wie een persoon van wie de wettige afkomst betwijfeld werd, moest aankloppen om zijn wettige afkomst te bewijzen¹⁷. Het is opvallend dat de Brugse schepenbank zich niet uitsprak over de wettige afkomst van Splinter¹⁸. Daarbij komt nog dat de schepenbank zelfs de geschreven bewijzen die de bode in opdracht van de schout uit Utrecht meebracht niet expliciet aanvaardde. De beslissing was dubbelzinnig: de schout kreeg de goederen in handen mits de hertog borg wilde staan. Vreemd is dit niet daar uit de meeste voorbeelden blijkt dat niet de aanklager moest bewijzen dat een bepaalde persoon van onwettige afkomst was, maar dat daarentegen de vermeende bastaard (of in ons geval zijn erfgenamen) het tegendeel moest kunnen aantonen. Het waren dan ook niet de bewijzen van onwettigheid, uit Utrecht meegebracht, die voor de schepenbank van doorslaggevend belang waren, maar wel het feit dat Diederik van Herwen in naam van de erfgenamen niet had kunnen aantonen dat Splinter een wettig kind was¹⁹.

Het is duidelijk dat de zaak Splinter voor de schout geen routinezaak was. Hij spaarde kosten noch moeite om de zaak tot een goed einde te brengen. Hij werd hier trouwens om beloond door de hertog met 165 lb. par²⁰. De Bourgondische hertogen waren gewoonlijk niet zo vrijgevig. Ze wisten echter de verdiensten van hun vertegenwoordigers naar waarde te schatten, wat in sommige gevallen in een bijzondere beloning resulteerde²¹.

17. Over de bevoegdheidsconflicten tussen kerkelijke en wereldlijke instanties in verband met deze materie, zie voor Engeland : R.HELMHOLTZ, *Bastard Litigation in Medieval England*, in: *American Journal of Legal History*, 13 (1969), pp.360-383.

18. Ook in verband met Jan van Viven is dit het geval.

19. SAB, Groenenboek A, f.128v-130: "dat de voorseide Diederic niet zo wel, noch vulcommelike zijn vermet en heift ghedaen staen."

SAB, 157, Civiele Sententiën, reg.1453-61, f.182v-183: In een gelijkaardig geschil tussen de erfgenaam van een Schotse koopman en de ontvanger van de extra-ordinariën i.v.m. de al dan niet wettige afkomst van die koopman, gestorven in Brugge, was de situatie anders: de schepenbank gaf elk van de partijen zes maanden om te bewijzen 'te wetene de voors. Andries van den voors. bastardie ende de voors. Jan Demister dat Jan Poorter ghetrauwet kint was'. Het vervolg van deze zaak is niet bekend.

20. ARA, Rek., 13770, f.63v en volgende (rekening Wouter Merciaen, schout Brugge, 21/9/1422 - 11/1/1423).

21. Zie J.VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, p.179.

Wouter Merciaen was echter niet de eerste de beste. Voor zijn ambtsperiode als schout in Brugge was hij reeds baljuw van de Zale van Ieper, waarnemend baljuw van de stad Ieper en baljuw van Sint-Winoksbergen geweest. Daarenboven was hij vanaf mei 1418 procureur-generaal van Vlaanderen, een functie die hij tot zijn aanstelling als Brugse schout op 5 december 1421 bekleedde. Hij was dus duidelijk een vertrouwensfiguur van Filips de Goede. De zaak Splinter was één van de eerste problemen in zijn functie als Brugse schout. Het is niet verwonderlijk dat hij zich ten volle inspande, te meer daar hij hogere ambities koesterde. Blijkbaar lukte het hem deze te verwezenlijken want reeds op 30 januari 1423 (n.s.) werd hij baljuw van de stad Gent, één van de belangrijkste ambten na dat van souvereinbaljuw van Vlaanderen²².

De omvang en de aard (juwelen) van Gerard Splinter's erfenis verklaart waarschijnlijk de interesse die de hertog en vooral de hertogin persoonlijk in deze zaak betoonden. Voortdurend werd de hertogin, Michèle de France, door de schout op de hoogte gehouden van de stand van zaken. Boden werden van Brugge naar Gent gestuurd om de hertogin en de Raad te informeren en om instructies te krijgen. In het voorjaar van 1422 verbleef de hertogin immers te Gent terwijl Filips de Goede op campagne was in Frankrijk²³. Na de dood van de hertogin werden de boden naar Filips de Goede in Rijsel gestuurd. Het was de hertog zelf die op 22 september 1422 een borgbrief uitvaardigde waarin de schepenen van Brugge ontlast werden van hun verantwoordelijkheid voor de erfenis van Gerard Splinter. Indien de Duitse Hanze of andere personen nog verder wilden gaan, moesten ze procederen tegen de hertog²⁴.

22. Over Wouter Merciaen: zie J.VAN ROMPAEY, *o.c.*, pp.226-227. Over zijn carrière als baljuw van Gent: zie M.BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, pp.184-186.

23. H.VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, K.C.G., Brussel, 1940. Michèle de France stierf in Gent op 8 juli 1422. De hertog was niet aanwezig en kwam ook niet terug voor de begrafenis. Pas vanaf 27 oktober 1422 was hij terug in onze contreien (Rijsel en Kortrijk).

24. SAB, Groenenboek A, f.129: 'nous ce considere avons promis et promettons par ces presentes aux diz eschvins pour et ou nom de nostre dicte ville de Bruges de les garandir et deffendre de la dicte sentence envers et contre les diz oudermans et tous autres, qui ce peut ou pourra toucher, ores et pour le temps avenir'.

De vermelding van de Duitse Hanze in de borgbrief van de hertog is merkwaardig. De erfgenamen van Splinter riepen wellicht de hulp van de ouderlieden (Älterleute) van het Kantoor (Kontor) van de Duitse Hanze in Brugge in, toen ze beseften dat de wettelijkheid van Splinter niet duidelijk kon worden bewezen. Waarschijnlijk wisten ze zelfs dat Splinter een bastaard was. Dus moesten zij nu met een nieuw plan voor de dag komen om de erfenis te behouden: ze beweerden dat Splinter een hanzekoopman geweest was. Voor de kooplieden van de Duitse Hanze gold namelijk vanaf 1360 volgend besluit: “Voort waert dat yemen van den vorseiden coopmannen, die bastard ware, int land van Vlaendren iof in onsen ghebode verstorve, siin goed zullen sine naeste hebben ende anders niemen²⁵.” Volgens deze regel zouden de goederen het bezit van de erfgenamen moeten worden.

Was het lidmaatschap van de Duitse Hanze vroeger eerder vaag gedefinieerd²⁶, dan gold dit niet meer voor de hier besproken periode. Een uitspraak op een vergadering van de Hanze (Hansetag) in Lübeck in het jaar 1366 maakte duidelijk wie er tot de Hanze behoorde. Enkel de burgers van een hanzestad werden door de privileges en vrijheden van de Hanze beschermd²⁷. Volgens deze regel konden de erfgenamen van Splinter bijgevolg geen aanspraak op diens goed maken aangezien hij burger van Utrecht was en deze stad geen lid van de Duitse Hanze was. Utrecht had merkwaardig genoeg in 1422 het lidmaatschap aangevraagd maar het werd geweigerd. Bovendien zijn er geen aanwijzingen dat Splinter burger van een andere hanzestad was.

Gezien deze feiten is het optreden van de ouderlieden van het hanzekantoor enigszins merkwaardig. Er moeten redenen geweest zijn om de ouderlieden erbij te betrekken, maar vermits het bronnenmateriaal er niets over zegt, kan men enkel hypothesen voorstellen. Een persoonlijke relatie tussen Splinter of iemand van zijn erfgenamen enerzijds en een aantal hanzekooplui anderzijds lijkt niet onmogelijk. Trouwens kooplieden uit Hamburg vormden sinds 1292 een eigen “Hanse”

25. *Hansisches Urkundenbuch (HUB)* ed. K.HÖHLBAUM, Halle, 1882-86, dl.3, nr. 497:49, p. 265.

26. PH. DOLLINGER, *Die Hanse*, 3e herw. ed., Stuttgart, 1981, p.116.

27. *Hanserezesse (HR)*, *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, ed. Historische Commission bei der königl. Academie der Wissenschaften, Leipzig, 1870, dl. I, 1 nr. 376:11.

d.w.z. nederzetting in Utrecht²⁸ en Splinter was zeker een bekende koopman in Brugge. Anderzijds is het ook mogelijk dat Splinter de een of andere hanzekoopman iets verschuldigd was en de ouderlieden dus in eigen belang handelden. Maar de bronnen geven daar geen inlichtingen over. Kunze karakteriseerde het geval op de volgende wijze, nl. dat het hier om een mislukte poging van de ouderlieden zou gaan om het recht van de Duitse Koopman uit te breiden tot de inwoners van Utrecht²⁹.

Maar was dat ook zo? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig om zich de positie van het hanzekantoor in Brugge binnen de Duitse Hanze voor de geest te roepen. Naast Brugge waren Novgorod, Bergen en Londen de belangrijkste handelsnederzettingen van de Duitse kooplieden in het buitenland. Deze vanaf de 16de eeuw "Kontor" genoemde plaatsen waren de steunpilaren van de Duitse Hanze. Daarnaast bestonden er nog talrijke kleinere faktorijen, die hier niet ter sprake komen³⁰. De "Kontore" ontvingen privileges van de stedelijke en vorstelijke overheden van de plaats waar zij gevestigd waren. Via eigen statuten probeerden de leden van het Kantoor zowel de interne als de externe organisatie van de handel als het samenleven met de inheemse bevolking een juridische grondslag te geven³¹. De ouderlieden werden in het begin door de kooplui gekozen, later door de afgevaardigden van de "Hansetag" aangeduid. Ze waren de bestuurders van het Kantoor en zij waren bevoegd inzake interne juridische geschillen en financiële belangen. In de loop van de 14de eeuw werden de Kantoren formeel aan de besluiten van de "Hansetag" ondergeschikt gemaakt. De positie van het Kantoor tegenover het Brugse stadsbestuur bleef onveranderd. Het was nog altijd de onderhandelingspartner voor de stedelijke autoriteiten. Het kon verder ook "intern Recht setten"³². Omdat de ouderlieden de naleving van de reglementen moesten controleren, hadden zij bij overtreding

28. V. HENN, Über die Anfänge des Brügger Hansekontors, in: *Hansische Geschichtsblätter*, 107, 1989, pp. 43-66, p. 59. Wij danken dr. Henn hartelijk voor de aanvullende informatie die hij ons verschaft heeft.

29. HUB 6, nr. 456, p. 254 noot 2.

30. Zie DOLLINGER, *o.c.*, p. 140 e.v.

31. Zie de statuten bij R. SPRANDEL (ed.), *Quellen zur Hansegeschichte*, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe XXXVI, Darmstadt, 1982.

32. SPRANDEL, *o.c.*, p. 323.

de mogelijkheid om straffen en boeten tegenover de beklagde uit te spreken. Zij konden dus ook iemand uit de Hanze uitsluiten, indien de overtreding te zwaar was. Daarnaast konden zij ook iemand opnemen, ook al bestond er toen juridisch nog geen opnameprocedure. Volgens Henn blijkt hieruit duidelijk, dat uiteindelijk de Kantoor-gemeenschap zelf de beslissing nam wie kon genieten van de privileges van de Duitse Hanze³³.

Men kan dus niet spreken van een mislukte poging om het recht van de Duitse Hanze uit te breiden tot alle Utrechtse kooplieden, zoals Kunze beweert. Het gaat duidelijk om een individueel geval. Of hier op de achtergrond het streven naar een onafhankelijke koers van het Kantoor tegenover de Hansetag meegespeeld heeft, is niet meer na te gaan³⁴. Een rechtstreekse confrontatie met de hertog durfden de ouderlieden kennelijk niet aan.

De rol van de stad in deze zaak is niet zo duidelijk. De schepenen traden duidelijk op de voorgrond in het arrest van 7 november 1422. Aangezien zij geen belanghebbende partij waren - Gerard Splinter was geen poorter van de stad - , vervulden ze de functie van scheids-rechter tussen de vermeende erfgenamen enerzijds en de hertog anderzijds. Daarbij kwam het er voor hen op aan buiten schot te blijven. Vermits beide partijen in gebreke bleven uitsluitel te geven omtrent het bastaardschap van Splinter, beslisten de schepenen dat de schout voorlopig de goederen van de man in handen zou krijgen. Ze velden echter geen vonnis over zijn al dan niet wettige afstamming. Integendeel, ze stelden uitdrukkelijk dat indien iemand de erfenis kwam opeisen, de schout zelf verantwoording zou moeten afleggen³⁵. Alle percelen werden in het stedeboek opgetekend en de schout was verplicht om aan de schuldeisers van Gerard te voldoen. De behoedzaamheid van de schepenen is enigzins te begrijpen uit het

33. HENN, *o.c.*, p. 58: "im hansischen Alltag die letzte Entscheidung darüber, wer zum 'Deutschen Recht', d.h. zur Hanse, gehört, bei der Kontorgemeinschaft lag!"

34. Zie V. HENN, *Das Brügger Kontor*, in: *Die Hanse, Lebenswirklichkeit und Mythos*, Ausstellungskatalog dl. 2, Hamburg, 1989, pp. 160-164, en Id., *Was war die Hanse?*, in: *o.c.*, pp. 15-21.

35. SAB, Groenenboek A, f.118v-119v: 'dat bij also, dat omme tijden toe te commene yemant quaeme diesrecht eeschen wilde an svoors. Gheeraerds goed, dat de voors. scoutete daerop altoos voor heml. wien daeraf de kennesse toe behoorde verantwoor-den zoude zonderlinghe aenghezien dat bij den voors. vonnesse niet uuterl.verclaerst en was, of de voors. Gheeraerd bastaerd was of ghetrauwet kind.'

voorgaande: de erfgenamen hadden immers in de Duitse Hanze een sterke en voor de stad belangrijke bondgenoot. Aan de andere kant kon de stad de hertog niet te veel voor het hoofd stoten. Met dit Pilatusoordeel poogde de stad handig tussen de twee partijen door te laveren.

Gedurende een jaar hebben de verschillende partijen hun spel gespeeld, vanuit verschillende standpunten en met verschillende doelstellingen. Voor de erfgenamen was in de eerste plaats van belang een rijke erfenis in de wacht te slepen. De hertog, via zijn ambtenaar de Brugse schout, heeft hen dit met succes belet. Daarnaast was het voor de hertog eveneens van belang zijn rechten als landsheer tegenover de stad te doen gelden: de greep op de niet-poorters van de stad moest gevrijwaard blijven. Dit verklaart tendele ook de geringe medewerking die hij van de schepenen kreeg: zonder veel kans op eigen voordeel kon men het de hertog toch moeilijk maken, en op die manier toch de eigen autonomie benadrukken.

Daarnaast speelde ook de persoonlijke ambitie van Wouter Merciaen een rol. Ook in andere gevallen zien we dat hij gedreven de belangen van zijn heer dient en daar wel bij vaart.

Het feit dat de hertog aan het langste eind trekt, is echter niet het resultaat van het feit dat hij de meeste macht had: iedereen heeft - binnen het rechtskader van die tijd - de kans gekregen zijn belangen te verdedigen. Uiteindelijk bleek de hertog terecht de erfenis van Gerard Splinter op te eisen.

BIJLAGEN

1.

Bastaardgoed van Gerard Splinter, opgetekend in de schoutrkening van Wouter Merciaen. De bezittingen zijn overgedragen aan Jehan de Chesnel, dit Boulogne, de hofambtenaar die de juwelen van de hertog beheert.

- ARA, RK, 13770, f° 59r-60r (rek.schout Brugge 21/9/1422 - 11/1/1423 n.s.)

“de feu Girard Splinter dit le grand Girard, forain et bastart nagaires trespasse en la ville de Bruges apres les trespaz du quel sont demourez certains biens et cateulx et joyaulx prises chi apres declairés. Cest assavoir en ung petit drapelet en quel sont XXXVI cristaulx extimez a II escuz. Item un petit papier a tout des perles et petiz balaiz XVI escuz. Item ung petit papier ou quel fuz VIII saphirs IIII perles II camahieux et un deamant en or XII escuz. Item petit draplet plain de diverses histoires deux escu Item ung petit draplet a tout LXXVIII perles X escuz. Item ung petit draplet a tout un saphir et une prouve VIII escuz. Item ung petit draplet a tout II toppases IIII escuz. Item petit draplet a tout X meraudes II escuz. Item petit draplet a tout grenaces et vermeilles II escuz. Item ung petit draplet a tout VIII saphirs II escuz. Item petit draplet a tout menues choses et une petite coquille de IIII escu. Item une poupee a tout II saphirs et une meraude XV escu. Item ung aultre poupee a tout II saphirs et une meraude X escuz. Item une aultre poupee a tout ung saphir et II perles plattes VI escuz. Item V poupees a tout anneaux esquelz sont aucunes pieres montans a XXIX pieces XXVII escuz. Item IX poupees a tout anneaux en aucun desquelz a pierrerie et as aultre non montans IIIIxxIIpieces [= 82] XXIIII escuz. Item une bourse vermaille en laquelle a ung petit papier point de diverses manieres dimagnes II escuz. Item une chainette dor IIII escuz. Item XIIII burlettes XI escuz. Item III plaz vermeilles a facion de boucles III escuz. Item XI fermeilles garniz de perles et de pierrerie XIX escuz. Item VI fremeilles en ung draplet VIII escuz. Item III fermeilles ung pau pluz grans VIII escuz. Item encore un pau pluz grans III escuz. Item un fermellet garni de perle une meraude et un petit balaiz XII escuz. Item II autres fermeilles VIII escuz. Item VI burlettes XX escuz. Item une burlette a tout une crois de garnade IIII escuz. Item II verges dor III escuz. Item IIII fermeilles XVI escuz. Item V fermeilles X escuz. Item V fermeilles XXI escuz. Item petit saquelt de cuir ou quel sont une couronne III granade¹ et ung pau dor brisie VIII escuz et demi. Item II amaux et III cristaux VII escuz. Item une plume dargent de IIII escu. Item II cordelettes de perles pesans XIII onces a VI escuz lonce valent LXXVIII escuz. Item tne aultre cordelette de perles pesans VI onces a V escu lons a

1. [granade] g afgekort.

III escu valent XVIII escuz. Item une cordelette pesans VI onces et demi X escuz. Item ung groz deamand a ung clou dor IIm [= 2000] escuz. Item une poupee a tout V plaz deamans petiz VI escuz. Item une poupee a tout VI deamans pointuz et ung petit rubi XXIII escuz. Item une poupee a tout VIII plaz deamans XXXII escuz. Item une poupee a tout VI deamans pointuz XX escus. Item une poupee a tout VI aultres deamans pointuz XXX escuz. Item une poupee a tout IIII saphirs et une meraude XIII escuz. Item une poupee a tout VI deamans pointuz XXIII escuz. Item un drapelet a tout II anneaulez garniz de saphirs VIII escuz. Item un petit drapelet a tout VIII rubiz en cire XXXII escuz. Item une petite boistelette a tout VIII deamans en cire XXIII escuz. Item un tableau a tout VII camahieu et XII grosses perles L escuz. Item un fremelles garniz de perles et dautres pierreries en chacun desquels a ung deamant IIIIxIII escuz [= 84]. Item ung grand fremail a tout un saphir II balaiz et III perles LXX escuz. Item un fremail garni de un saphirs et VI perles XVI escuz. Item ung fremeillet garni dun deamant un balaiz et V perles XXX escuz. Item un fremeillet garni dun saphir un balaiz et V perles XII escuz. Item un fremeillet garni de III saphirs III plattes perles et ung balaiz XV escuz. Item I grand fremail garni dun saphir III balaiz et III perles plattes XX escuz. Item un fremail garni dun saphir un balaiz et V perles X escuz. Item un fremeillet garni dun deamant et V perles sans pierre ou milieu X escus. Item un fremeillet garniz de III perles III meraudes et I petit rubi XII escuz. Item un fremeillet garni dune meraude un deamant un rubi et une perle XIII escuz. Item un fremellet garni dun balaiz et VI perles XV escuz. Item une chainture claeue dargent III escuz comme il appert par une rolle de mondit seigneur que le dit escoutete de Bruges a devans lui pour sa seurte avecq la quittance de Jehan de la Chesnel dit Bouloengne garde des joyaulx de mondit seigneur contenans de mot a mot cy apres ensievant

Je Jehan de Chesnel, dit Bouloigne, garde des joyaulx de monseigneur le duc de Bourgoigne, cognois et confesse, avoir eu et receu de Gautier Mersiaen, conseiller de mondit seigneur et son escoutete de Bruges les parties des biens et joyaulx cy dessus speciffiez lesquelz par lordonnance de mondit seigneur le dit escoutete ma baillie et delivre pour mettre en ma garde avecq les aultres biens et joyaulx dicellui seigneur

Tiesmoing mon saing manuel cy miz le IIIIe jour de janvier lan mil IIIIc vint et deux.

Cy apres sensuit la lettre de mondit seigneur en fin de la dicte rolle des lettres de la recepcion dudit garde desdits joyaulx receues dudit escoutete, contenans de mot en mot cy apres ensievant: Phelippe duc de Bourgoigne conte de Flandres d'Artois et de Bourgoigne, palatin, seigneur de Salins et Malines, Savoir faisons a toux que par notre bien ame garde de noz joyaulx Jehan dela Chesnel dit Bouloigne Nous avons fait recevoir de notre ame et feal consellier et escoutete de Bruges Gautier Mersiaen les biens et joyaulx declaires en ce present rolle demoure dudit feu de Grand Girard desquelz nous moyennant les lettres de recepisse diceulx dudit Bouloigne au bout dudit rolle dont il nous est apparu, voulons notre dit escoutete estre demourer

quite et deschargie par devans nous et par tout aillieurs ou il appartendra et l'en quittons et deschargons par ces mesmes presentes donnees en notre ville de Lille le VIe jour de janvier lan de grace mil IIIc XXII, ainsi signe par monseigneur le duc. J.de Gand.”

2.

Som betaald door Gerard de Zule aan de Brugse schout, afkomstig van schulden die G. de Zule aan Gerard Splinter had. Die som komt de hertog toe als bastaardgoed.

- ARA, RK, 13770, f° 60r-60v

“de messire Gherard de Zule chevalier natif de Hollande lequel devoit audit feu Gherard Splenter dit le Grant Gherard la somme de chincquante mailles dor, monnoie d’Utrecht de bonne debte et loyale a lui preste, selonc le contenu dune obligacion laquelle ledit escoutete a devans lui laquelle somme lescoutete dessusdit aresta soulz ledit chevalier, et ce fait le chevalier dessusdit absent a la ville de Bruges pour doubte de la mortalite, entretant ledit messire Gherard fist traittier audit escoutete, quil lui vouldist donner respit jusques a la foire de Bruges prochain venant, lequel ledit escoutete fist pour mieulx faire que laissier parmi bonne seurte de pleges que ledit chevalier fist dung nomme Ewout vanden Velde, bourgeois de Bruges, lequel sobliga envers ledit escoutete de satifyer de la somme dessusdite audit jour, et pour ce cy pour monseigneur L maillez dor comme dit est qui valent a XXX gr. la piece

LXXV lb [par]”

DE TOERISTISCHE PERS TE BLANKENBERGE VOOR DE EERSTE WERELDOORLOG

J. VERMEERSCH °

1. Inleiding.

Het ontstaan en de groei van een seizoenpers in het negentiende-eeuwse Blankenberge valt pas goed te begrijpen wanneer we hierbij het toerisme als grote economische omwentelling in de kuststreek voor ogen hebben.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw verving het toerisme de visserij als dominerende economische activiteit te Blankenberge. Deze evolutie drukte haar stempel op alle facetten van het leven. De Engelsen introduceerden ook aan onze kust de bij de Britse elite reeds ingeburgerde gewoonte van het zeebaden. De koninklijke belangstelling, samen met de uitstekende bootverbindingen met Engeland, droegen er toe bij dat Oostende als eerste kustplaats door het toerisme tot bloei kwam¹.

Blankenberge ontwikkelde zich pas tenvolle vanaf 1863 toen het, 25 jaar na Oostende, aansluiting kreeg op het spoorwegnet. Hoewel het publiek iets minder uitgesproken mondain was dan te Oostende, was het ook hier ontegensprekelijk de maatschappelijke elite uit binnen- en buitenland die tijd en geld had om zich aan het zeebaden en het kusttoerisme over te geven.

In de jaren veertig en vijftig werd een begin gemaakt met de aanleg van de noodzakelijke toeristische infrastructuur : de eerste hotels verrezen, de dijk werd aangelegd, een kursaal opende de deuren in 1859². Het verblijfstoerisme kwam nu definitief van de grond. Waar

° Lic. Geschiedenis ; Vredelaan 86, 8370 Blankenberge.

1. R. GOBYN, *Kuuroorden en badplaatsen in België 16de-20ste eeuw*, pp. 29-33. In : R. GOBYN [Red.], *Te Kust en Te Kuur, Badplaatsen en kuuroorden in België, 16de-20ste eeuw*, Brussel, ASLK, 1987, pp. 9-67.

M. CONSTANDT, *Een eeuw vakantie in West-Vlaanderen*, Tielt, Lannoo, 1986, pp. 14-15.

2. R. BOTERBERGE, *Casinoconstructies te Blankenberge*, Blankenberge, Kring voor Heemkunde Dr. Van Damme, 1990, pp. 13-23.

vroeger het aantal ingeschreven vreemdelingen, die dus ter plaatse logeerden, nooit meer dan enkele honderden bedroeg, werd in 1853 de kaap van de 1000 overschreden, en het jaar daarop waren er reeds meer dan 2000 inschrijvingen. Vanaf dan verliep het toerisme, enkele slechtere seizoenen daargelaten, in stijgende lijn.

De uitbouw van een toeristische infrastructuur uitte zich niet enkel in de bouwwoede die het aanzien van Blankenberge grondig wijzigde, maar evenzeer in het ontstaan van specifieke diensten. In dit artikel zullen we één dergelijke dienst van nabij bekijken: de seizoenkrant. In de halve eeuw vóór 1914 ontstonden dergelijke toeristische blaadjes zowat overal in de kuur- en badoorden. Het is onze bedoeling hieronder per titel een korte beschrijving te geven van wat een belangrijke bron kan zijn voor de plaatselijke geschiedenis en meer bepaald voor het onderzoek naar de lokale “industrie” bij uitstek aldaar: het toerisme.

Op 13 juni 1855 rolde voor het eerst een krant van de persen die specifiek op Blankenberge gericht was: *Le Phare de Blankenberghe*. Het blad werd gedrukt door P.C. Popp en situeerde zichzelf uitdrukkelijk in het kader van de groeiende toeristische infrastructuur. “Blankenberghe voit chaque année s’accroître sa vogue comme ville de bains; chaque nouvelle saison lui ramène ses anciens hôtes, satisfaits de l’hospitalité qu’ils y ont reçue, et lui amène des hôtes nouveaux. Cette ressource est précieuse pour notre population si éprouvée d’autre part, et nous devons faire tous nos efforts, non-seulement pour la conserver, mais encore pour l’accroître”, aldus het editoriaal van het eerste nummer³.

Na de aanleg van de spoorverbinding met Brugge was de toeristische opgang niet meer te stuiten. In 1863 verrees met Engels kapitaal het “Grand Hôtel des Bains et des Familles”. De Engelse stimulators zou echter geleidelijk aan afnemen. In de laatste decennia van de negentiende eeuw vormden vooral Duitse toeristen een belangrijk aandeel van de buitenlandse badgasten. Het werd hen dan ook zoveel mogelijk naar hun zin gemaakt. Verschillende hotels droegen naar Duitsland refererende namen, er waren twee “Duitsche Apotheken”,

3. *Le Phare de Blankenberghe*, 13.06.1855. geciteerd bij E. VANDEN BUSSCHE, *L’origine des bains*, pp. 27. In: J. LAMBRECHT, *Le guide des étrangers à Blankenberghe*. Blankenberge, Lambrecht, 1875, 92 p.

VERLAGUNG
G. MICHIELS
BRUGGE

Die Nordsee

Deutsche Fremden- und Bade-Zeitung für die Belgische Küste

Verantwortlicher Herausgeber : Paul Dinau

Redaction: 24, Rue Longue

Blankenberghe

Expedition: 21, Rue Longue

Leopold II. König der Belgier.

4) König, der Du mit des Seters Blut,
In Dines Dolke Stürzen hast geliebt,
Dein helles Nag' erkant sein ganzes Leben,
Und fragstprobend lauch Du sein Geschick.

Ein Seter bist Du, und ein Gottesknecht!
Du für ein Glück der Menschheit mich geliebt,
Da stehst Du in der Gotteskämpfer Mitte,
Erleucht' eine uralte, große Welt.

Ich will Verlebung Dich auch nicht wehren,
DINE Unerschrock der Unwissen nicht lehre
Im Kampf, wo die schmerzigen Dämonen,
Gib' Stein an Stein und halbe tapfer aus,
Ein edler Wabere Kame auf Dein Nam.
Ein hochbed' Deutschland kummender Strome.

Paul Dinau

Abbeelding 1. Voorpagina van "Die Nordsee" (Stadsarchief Brugge, Verzameling G. Michiels).

en ook in de pers werd de Duitse aanwezigheid voelbaar⁴. De Duitsers namen evenmin genoegen met de Franstalige toeristische bladen. Van 1895 tot 1900 verscheen tijdens het seizoen *Die Nordsee* wekelijks op zondag. Blankenberge werd uitgekozen als zetel voor deze “Deutsche Fremden und Bade-Zeitung für die Belgische Küste”.

Naar het einde van de negentiende eeuw toe kende Blankenberge een niet te stuiten groei. Niet enkel steeg het aantal toeristen, ook het inwoneraantal verdubbelde op twintig jaar tijd. Waar dit laatste tot omstreeks 1870 rond de tweeduizend bleef schommelen, was in 1900 de kaap van de vijfduizend reeds overschreden.

Na de Eerste Wereldoorlog bleef niet alleen het zo belangrijke Duitse publiek achterwege, doch ook de toeristische ontwikkeling onderging een diepgaande gedaanteverwisseling. Hoewel de kust ook in de jaren twintig van deze eeuw haar aantrekkingskracht bleef behouden, verdween het mondaine, elitaire karakter van de badplaatsen. Na de oorlog bereikte de lokale pers bovendien nooit meer dezelfde omvang als voordien.

2. Le Phare de Blankenberghe.

De eerste Blankenbergse krant verscheen op 13 juni 1855. Hij werd tijdens het badseizoen als periodiek uitgegeven dóór het gemeentebestuur. De vermelding dat men zich voor alle zaken i.v.m. de krant moest wenden tot de gemeentesecretaris op het stadhuis wijst onmiskenbaar in deze richting. De doelstelling kwam duidelijk naar voor in het introducerend artikel waarin de aandacht van de lezer er op werd gevestigd dat Blankenberge in de voorgaande jaren een opmerkelijke toeristische groei had gekend. Nieuwe en verbeterde hotels hadden het comfort doen toenemen, maar : “Il restait cependant quelque chose à faire pour les étrangers, c’était de réunir dans une petite publication hebdomadaire ou bis-hebdomadaire, tous les renseignements dont la connaissance peut les intéresser. *Le Phare de Blankenberghe* est créé dans ce but [...]”⁵.

De uitgave van de krant kaderde met andere woorden in het algemene beleid van dit ogenblik om een aantal basisfasciliteiten uit te

4. R. BOTERBERGE, *Blankenberge in en om de Eerste Wereldoorlog*, Blankenberge, Kring voor Heemkunde Dr. Van Damme, 1986, pp. 22-25.

5. *Le Phare de Blankenberghe*, 18.06.1855/1, A.

bouwen voor de steeds maar toenemende toeristische activiteit en meer nog om deze economisch belangrijke ontwikkeling te ondersteunen en te bestendigen. 'Alle inlichtingen verstrekken die de toerist kan interesseren' staat er in het programma van het blad. Deze inlichtingen omvatten in de eerste plaats de publicatie van de "liste des étrangers". De badgasten wilden immers graag weten wie er samen met hen op vakantie was. De bedoeling hiervan was voornamelijk de actieve sociale contacten tussen het mondaine publiek bevorderen en vergemakkelijken. Evengoed als de zeebaden en de goede lucht waren immers het zien en gezien worden en de omgang met de mensen van dezelfde sociale groep belangrijk. Vandaar ook het succes van bijvoorbeeld de kursalen waar dansen en allerhande vermakelijkheden op het programma stonden. In dit perspectief ligt in de eerste plaats het belang van de toeristische pers. Dit wordt nog bevestigd door het feit dat er een onmiddellijke voorloper van *Le Phare* valt aan te duiden, namelijk het periodieke verschijnen van een gedrukte *Liste des Étrangers*. Deze lijst werd door het gemeentebestuur uitgebracht in 1853 en 1854 en het jaar daarop in feite uitgebreid tot een krantenformule⁶.

Het ging wel degelijk om een krant. Er was de periodiciteit en de continuïteit : *Le Phare* verscheen in juli en augustus iedere week met een vaste opmaak: datum, jaargang en nummer. Het blad werd vrij te koop aangeboden tegen 10 centimes per nummer, een abonnement voor gans het badseizoen kostte 2 frank. Wat de inhoud betreft vormde de lijst met de vreemdelingen het belangrijkste onderwerp en waarschijnlijk zelfs de bestaansreden van *Le Phare*, en kwam dan ook op het eerste blad. Week aan week werd per hotel of per particuliere kamerverhuurder een opsomming gegeven van de nieuw aangekomen gasten, van hun beroep en woonplaats. Het totaal aantal nieuwkomers werd bij de som van de vorige weken geteld zodat men op het einde van het seizoen een idee kreeg van het totaal aantal gasten. De nauwkeurigheid van deze lijsten hing natuurlijk af van de precisie waarmee de verhuurders aangifte deden. Hiertoe moesten speciale formulieren ingevuld worden. Dat dit soms met de nodige slordigheid gebeurde valt af te leiden uit de oproep om leesbaar te schrijven en alle gegevens in te vullen⁷. Daarnaast bevatte de krant, zoals ze reeds

6. Ibidem, p. 27.

7. *Le Phare de Blankenberghe*, 10.08.1862/1, A, B en C.

aankondigde in haar programma, ook nog andere nuttige informatie voor de badgasten: de tarieven en de uren van aankomst en vertrek van de diligence naar Brugge, de uren van de treinen in die stad, het adres van het politiekantoor en van de post, de uren van de eredienst. Ook een feuilleton, het typisch vervolghet verhaal dat toen opgang maakte, ontbrak niet. De rest van de vier pagina's werd gevuld met diverse kleine berichtjes en ook al eens met een wat sensationeler artikel, die alle overgenomen werden uit andere kranten en eerder de indruk wekten van bladvulling. Het laatste blad was bestemd voor reclame door Blankenbergse hotels, cafés en winkels.

In de loop van zijn bestaan kreeg de krant een professioneler opmaak. Vanaf het negende nummer kreeg de titelpagina bijvoorbeeld een mooier uitzicht met ondermeer als vignet een tekening van de Blankenbergse vuurtoren op het oude fort. In 1862 gaven het lettertype en de bladspiegel (drie kolommen in plaats van twee) een meer verzorgde indruk en ook het vignet was beter getekend en gedrukt. Op inhoudelijk vlak bleven de vreemdelingenlijsten domineren. De praktische informatie in de rest van het blad gaf meer de indruk van bladvulling tussen de lijst en de reclame in. Deze informatieve berichtjes waren in 1862 reeds uitgebreider met o.a nu ook het reglement van de zeebaden, de namen van de badkarhouders en de diverse badtarieven. Op het eerste blad prijkte bovenaan een tabel met de getijden. De uit andere kranten overgenomen faits-divers maakten plaats voor een rubriek met lokaal, Blankenbergs nieuws dat de toeristen kon interesseren. Het aantal advertenties op de vierde pagina was toegenomen maar ze waren wel van kleiner formaat dan die in de vroegere jaargangen. Hoewel de anonimiteit van de artikels niet toelaat dit met zekerheid te bepalen, lijkt het erop dat er na de eerste drie jaargangen een meer professioneel medewerker actief was. De namen van de auteurs konden niet achterhaald worden. De rubriek met lokaal nieuws in het nummer van 10 augustus 1862 was bijvoorbeeld ondertekend met Petrus. In 1855 daarentegen ondertekende de samensteller van de kroniek met "Télégraphe". Gezien de bindingen met het gemeentebestuur lijkt het ons niet onmogelijk dat bvb. de gemeentesecretaris een en ander voor zijn rekening nam.

Zoals de titel al deed vermoeden was *Le Phare* een Franstalige publicatie. Dit mag niet verwonderen vermits de doelgroep bij uitstek -de badgasten- tot de maatschappelijke laag behoorde waarvoor het Frans de lingua franca was. In tegenstelling tot de Blankenbergse politieke pers bleven de toeristische bladen om deze reden dan ook

steeds Franstalig. De uitzondering, waar we verder nog op terugkomen, vormden de Duitse toeristen die op het einde van de negentiende eeuw liever in hun eigen taal werden benaderd.

De krant werd gedurende de negen jaar van haar bestaan gedrukt door P.C. Popp. Deze (1805-1879) was in Brugge gevestigd waar hij onder meer ook sinds 1837 de liberale *Journal de Bruges* uitgaf⁸. Vermits het gemeentebestuur in Blankenberghe liberaal was in deze periode lag het voor de hand dat beroep gedaan werd op een drukker van dezelfde gezindheid. Men kan zich wel afvragen waarom men de krant in Brugge liet drukken. Wellicht was er toen in de badstad zelf nog geen drukker actief.

Waarom de tijdens het seizoen van 1863 verschenen negende jaargang, tevens de laatste was, is niet meteen duidelijk. Tijdens de volgende zomer was er echter reeds een opvolger: *La Plage de Blankenberghe*.

3. *La Plage de Blankenberghe*.

De krant beschouwde zich als voortzetting van de oude titel : "Le *Phare* est mort, vive *la Plage*"⁹. Het onderscheid ging evenwel verder dan alleen de titel. Een eerste verschil was dat deze periodiek niet langer door het stadsbestuur uitgegeven werd maar door het huis Everaert - De Vos, een in Blankenberghe gevestigd bijhuis van een gelijknamig Brugs drukker¹⁰. Misschien was het gemeentebestuur tot het besluit gekomen dat het goedkoper was het drukken van de vreemdelingenlijst in licentie toe te vertrouwen aan een privé initiatief. Daarenboven was gemeentesecretaris Auguste Bardin ook de redacteur van de nieuwe krant. De lijst werd in *La Plage* als "officiële" aangeduid wat op een licentie van de gemeentelijke overheid kan wijzen. Gezien de liberale tendens op dit ogenblik nog domineerde

8. F. SAEYS, *De houding van de Journal de Bruges 1839-1875*, Gent, RUG (Onuitgeg. licentieverhandeling), 1964, p. 1.

J. LAPORTE, 100 jaar geleden overleed te Brugge Philippe Christian Popp, *Vlaamse Stam*, XV, 1979, 3-4, pp. 133-134.

9. *La Plage de Blankenberghe*, 24.07.1864/2, B.

10. Tussen 1863 en 1865 ook drukker-uitgever van het Brugs liberaal en Vlaamsgezind blad *De Westvlaming*.

R. VAN EENOO, *De pers te Brugge: 1792-1914, Bouwstoffen*, Leuven/Paris, Nauwelaerts, 1961, pp. 166-167.

in de kuststad, is het weinig verwonderlijk dat ook *La Plage* in de liberale hoek te situeren viel¹¹.

Hoewel de rendabiliteit moeilijk na te gaan is door het ontbreken van adequaat archief, lijkt de toename van het aantal pagina's publiciteit toch te bewijzen dat de reclameinkomsten van deze krant groter zullen geweest zijn dan die van zijn voorloper. De verkoopprijs bleef onveranderlijk 10 centimes voor een los nummer en 2 Fr. voor een compleet seizoen¹².

Inhoudelijk bevatte het blad naast de "annonces" zoals gezegd op het eerste en tweede blad de "Liste des Étrangers". Tevens vond men er nog wat algemene info voor de baders: een "chronique des Eaux" met faits-divers, een tabel met de waterstanden en de uurregeling van de spoorweg Brugge-Blankenberghe. Ook een "chronique" met Blankenbergs nieuws ontbrak niet. Hier wordt al vlug een tweede, dit keer inhoudelijk, verschil duidelijk met *Le Phare*: deze kroniek ging een zekere polemieek niet uit de weg. Reeds in het derde nummer werd bijvoorbeeld geklaagd over de toestand van de zeedijk waarvan het heraanleggen van de bestrating niet tijdig klaargekomen was¹³. Maar vooral werd meermaals kritiek uitgebracht op de prille spoorweg Brugge-Blankenberghe, die in 1864 in het tweede jaar van exploitatie was. In eerste instantie voelde Auguste Bardin, die het pseudoniem "Bernard l'Hermite" hanteerde (zie verder), zich blijkbaar wat onwennig met de massa 'eendagstoeristen' uit Brugge en omgeving, die op bepaalde uren uitgebraakt werden door de trein: "Blankenberghe, depuis six semaines, est devenu le faubourg de Bruges"¹⁴. Maar hij erkende toch dat de grote toename van de overnachtende vreemdelingen in 1864 te danken was aan de spoorverbinding¹⁵. Eind augustus 1864 publiceerde hij evenwel een hele

11. Volgend fragment bewijst dit overduidelijk: "La victoire remporté par le libéralisme belge sur le parti du désordre, sur le parti romain, avait trouvé jeudi son écho à Blankenberghe. A peine la bonne nouvelle nous était-elle arrivée sur les ailes de la vapeur, que tous les drapeaux belges ont été arborés dans les rues et sur la digue. L'animosité a fait place à la joie la plus franche [...]" *La Plage de Blankenberghe*, 14.08.1864/2, B.

12. *La Plage de Blankenberghe*, 31.07.1864/6 p.
Idem, 02.07.1865/6 p.

13. *La Plage de Blankenberghe*, 17.07.1864/2, A.

14. *La Plage de Blankenberghe*, 17.07.1864/2, B.

15. *La Plage de Blankenberghe*, 07.08.1864/2, B.

waslijst met klachten over de spoorwegmaatschappij, gaande van te weinig verlichting over een te kort aan rijtuigen tot de last veroorzaakt door water in de wagons. Dit alles werd ironisch gepresenteerd onder de vorm van een voorstel van reglement voor de spoorweg¹⁶. De week daarop werd een boekje opengedaan over de grote vertragingen die de treinen steevast zouden oplopen¹⁷.

Pas in de tweede jaargang groeiden de kritische opmerkingen uit tot wat steeds meer ging lijken op een echte campagne tegen de spoorwegmaatschappij. Reeds in het eerste nummer van 1865 moest het spoor het weer ontgelden. In het commentaar werd aangeklaagd dat de prijzen voor het verzenden van pakketten veel te hoog lagen in vergelijking met andere maatschappijen en met de staatsspoorwegen. De “chronique” was ditmaal ondertekend met een ander pseudoniem : EGO (later werd de kroniek af en toe ook ondertekend met ALTER)¹⁸. De volgende week publiceerde de krant een brief van Wilmart, directeur van de geviseerde spoorwegmaatschappij, waarin die de beschuldigingen weerlegde¹⁹. Dit had als afsluiting van de polemiek kunnen gelden, maar zo had *La Plage* het duidelijk niet begrepen, want onmiddellijk na de brief werd de aanval in alle hevigheid voortgezet. Het vermoeden bestaat dat de spoorwegdirectie hierop besloten heeft om dan maar haar eigen spreekbuis in het leven te roepen.

Met de komst van *La Vigie de la Côte* op 16 juni 1865, een concurrerende krant die volledig tegenovergestelde standpunten innam, ontstond een bitsige pennestrijd tussen de beide bladen. Weinig verwonderlijk beschuldigde de oudste krant de nieuwkomer er al gauw van gesubsidieerd te worden door de “Chemin de fer de Bruges à Blankenberghe”²⁰. Een beschuldiging die in het licht van wat voorafging helemaal niet onwaarschijnlijk is. Het is best mogelijk dat de spoorwegmaatschappij steun vond bij de gemeentelijke overheid want gemeentesecretaris Bardin werkte niet meer mede aan de tweede jaargang; meer nog, op zijn verzoek deelde de uitgever (Everaert-Devos) mee dat de man na het einde van vorig seizoen niets meer met de krant te

16. *La Plage de Blankenberghe*, 11.09.1864/2, A.

17. *La Plage de Blankenberghe*, 11.09.1864/2, C.

18. *La Plage de Blankenberghe*, 02.07.1865/2, C en 3, A.

19. *La Plage de Blankenberghe*, 09.07.1865/2, A en B.

20. *La Plage de Blankenberghe*, 24.08.1865/2, A.

maken had²¹. Zette de gemeentelijke overheid Bardin onder druk of oordeelde hij zelf dat het veiliger was om zich uit de discussie terug te trekken? Wellicht kwam hij tot dit besluit nadat de uitgever van *La Plage* zelf hem in een breed uitgesmeerd artikel had voorgesteld als “Bernard l’Hermite”, en derhalve auteur van de kritiek op de spoorwegmaatschappij. Een zeldzame blijk van openhartigheid in een periode dat de kranten enkel via toespelingen, initialen of pseudoniemen naar personen verwezen²². Uitgever Everaert-Devos beweette dat hij dit deed om aan te tonen dat de oorzaak van zijn kritiek op de spoorweg niet moest gezocht worden in persoonlijke rancune van zijn kant vermits vorig jaar de gemeentesecretaris precies hetzelfde vertolkte. Het lijkt er op dat de uitgever Bardin nog eens duidelijk wou verbinden met zijn krant.

Hoewel de krant in de loop van 1865 toegaf dat de spoordirectie blijk gaf van goede wil door rekening te houden met in de kroniek uitgebrachte klachten, bleef *La Plage* kritiek spuien op de spoorweg en op zijn concurrent. De indruk die men hierdoor krijgt is dat deze kritiek nogal gezocht aan doet. Hoewel het op basis van de kranten alleen moeilijk aan te tonen is, onstaat toch het vermoeden dat persoonlijke antagonismen en rancunes op zijn minst mee de oorzaak vormden van gans de polemiek rond de “Chemin de fer de Blankenberghe à Bruges”.

Na 1865 zijn geen nummers van *La Plage* meer bekend. De concurrentie van *La Vigie de la Côte* was duidelijk te sterk. Het antagonisme tussen beide publicaties werd door de nieuwkomer bedachtzamer uitgespeeld. Het ging er minder heftig aan toe en inhoudelijk was er ook nog plaats voor andere stukken die meer inspeelden op de belangstelling van de toeristen. Vooral dit laatste was er mee de oorzaak van dat de nieuwe krant bleef bestaan. De in Blankenberge verblijvende vreemdelingen betoonden immers weinig belangstelling voor *La Plage* die steeds weer dezelfde lokale problematiek aankaartte. Men kan stellen dat de krant evolueerde van een zuivere seizoenkrant naar

21. “Note de l’éditeur. Nous apprenons que quelques personnes attribuent à M. Bardin, Secrétaire communal, les articles signés EGO et qui ont paru dans notre journal à propos du service du Chemin de fer de Blankenberghe à Bruges. Nous nous épressons de satisfaire au désir de notre ancien collaborateur en déclarant que depuis le 30 septembre 1864, il est complètement étranger à la rédaction de la Plage.” *La Plage de Blankenberghe*, 13.07.1865 (Supplément à N° 2), 13.07.1865/1, A.

22. *La Plage de Blankenberghe*, 20.07.1865/2, A, B en 3, A, B.

een lokale polemische publicatie, en dat met deze evolutie in feite de fundamenteën onder de krant werden weggegraven. Het feit dat de concurrent inhoudelijk voorzichtiger tewerk ging verzekerde uiteindelijk diens voortbestaan.

4. *La Vigie de la Côte.*

A. Ontstaan en achtergrond.

Zoals hierboven reeds uitgelegd ontstond *La Vigie de la Côte* bijna zeker op de eerste plaats om weerwerk te geven aan de scherpe kritiek die *La Plage* uitbracht op de spoorweg. De drukker was Daveluy uit Brugge. In het introductieartikel bij het eerste nummer werd vooraf het programma in algemene termen uiteengezet “Nous publions *La Vigie de la Côte* afin de plaider la cause de Blankenberghe, parfois compromise avec une imprudente légèreté par ceux qui ont mission de la défendre, et qui, pour se faire les champions de quelques griefs imaginaires, s’escriment dans le vide et battent leurs adversaires sur le dos de la ville de bains [...]”²³. Direct hierna werd in meer concrete termen gezegd waar het de uitgever en opsteller van de nieuwe krant in feite om te doen was. Men stak de loftrumpet over de spoorweg die eindelijk de Belgische kust ontsloten had. De kuststeden ontsnappen niet aan de opmars van de vooruitgang, meent de auteur, en vooral mag Blankenberghe zich niet tot inertie laten verleiden.

In de loop van het seizoen 1865 reageerde de krant nog een paar keer op berichten verschenen bij haar concurrent. Maar in tegenstelling tot *La Plage* werd ze inhoudelijk niet gedomineerd door deze spoorwegpolemie. Hierdoor kon ze ook aanslaan bij de toerist die met dit alles geen uitstaans had. Vermoedelijk overtrof de verkoop dan ook die van de concurrent. Als we ook nog rekening houden met de talrijke reclame die reeds gedurende het eerste jaar in *La Vigie* verscheen en met een mogelijke subsidiering door de spoorwegmaatschappij, is het niet verwonderlijk dat de nieuwkomer bleef bestaan terwijl *La Plage* in 1866 niet meer verscheen.

Men kan gerust stellen dat *La Vigie* pas goed van start ging vanaf 1866. Het doel was nu zuiver een toeristisch publiek bereiken. Niet

23. *La Vigie de la Côte*, 16.07.1865/3, C.

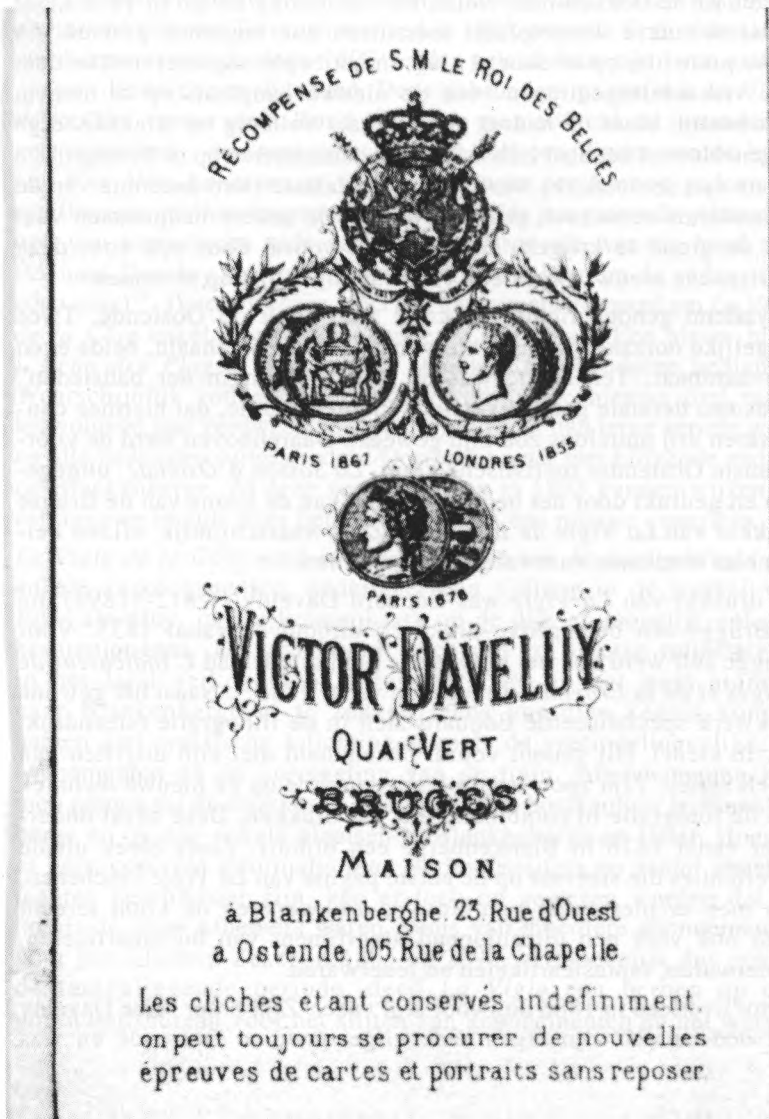
langer gehinderd door het voeren van een lokale polemiek, slaagde de krant hier uitstekend in. Toch werd nog regelmatig aandacht besteed aan de spoorwegen en dat altijd in positieve bewoordingen. Zo werden bijvoorbeeld de exploitatiegegevens van de “Compagnie du Chemin de fer de Blankenberghe” uitvoerig gepubliceerd en lovend becommentarieerd²⁴.

Hoe dan ook, de vreemdelingenlijst bekleedde de centrale plaats omdat ze één van de voornaamste troeven, zonet dé bestaansreden vormde van het toeristisch blad. *La Vigie* diende zich in haar tweede jaar aan als “Liste officielle des étrangers”, een kwalificering die ze het jaar tevoren nog moest delen met *La Plage de Blankenberghe*. Het is niet duidelijk of de uitgever van de nieuwe krant in 1866 via een contract met de gemeentelijke overheid de vreemdelingenlijst verwierf dan wel of het integendeel een mondelinge overeenkomst betrof. Vermits het jaar voordien beide kranten hun lijsten als officieel propageerden, zal er toen wel geen schriftelijk akkoord over de publicatie bestaan hebben. Tussen 1864 en 1874, jaar waarin de *Guide du Baignieur* het monopolie op de lijsten verwierf, raakten krant en gemeentelijke overheid het vermoedelijk eens inzake hun relatie. In een tweetalig, door Daveluy gedrukt pamflet, werd in 1866 het volgende meegedeeld : “Burgemeester en Schepenen der Stad Blankenberghe, brengen ter kennis der belanghebbenden dat eene vreemdelingenlijst in 1866 zal uitgegeven worden, onder het toezicht en de verantwoordelijkheid der Gemeente-bestuurs”²⁵. Bedoelde lijsten werden als losse folder gedrukt door Daveluy op de zelfde dagen dat *La Vigie de la Côte* verscheen. De gegevens in beide drukwerken waren identiek, maar de losse lijsten werden verspreid onder de naam van de stad Blankenberghe en zonder enige redactionele bijdrage. Wel waren enkele officiële berichten van de gemeentelijke overheid opgenomen. Dit alles wijst op een overeenkomst tussen Daveluy en het college van burgemeester en schepenen.

Aanvankelijk kwam enkel Blankenberghe aan bod maar met de verdere ontsluiting van de Belgische kust verruimde het aanbod. Nadat de spoorlijn Brugge-Blankenberghe een succes werd, besloot men

24. *La Vigie de la Côte*, 19.08.1866/2, A en B.

25. Bedoeld pamflet bevindt zich samen met de lijsten van 1866, ingebonden bij een gebundelde jaargang 1866 van *La Vigie de la Côte*. Deze bundel bevindt zich in een Blankenbergse privé-verzameling.

Afb. 2. Achterzijde van een kartonnetje waarop kleine foto's geplakt werden : Victor Daveluy als zelfstandige fotograaf gevestigd langs de Groene Rei met bijhuizen te Oostende en Blankenberghe (G. Michiels, Uit de wereld der Brugse mensen, Brugge, 1978, p. 81).

deze door te trekken naar Heist. De verbinding kwam in 1868 klaar zodat ook deze vissersplaats toeristisch kon beginnen groeien. *La Vigie* pikte hier op in door al vlug, in het begin nog zeer bescheiden, ook vreemdelingenlijsten voor de nieuwe badplaats op te nemen. Inhoudelijk bleef de nadruk zo goed als volledig op Blankenberge liggen. Hoewel het blad zich zal blijven concentreren op de belangrijkste plaats van de oostkust, werd tijdens de laatste twee decennia van de negentiende eeuw toch gepoogd om ook in andere badplaatsen voet aan de grond te krijgen. Dit gebeurde vooral door ook voor deze toeristische nieuwkomers een vreemdelingenlijst op te nemen.

Opvallend genoeg richtte de krant zich nooit op Oostende. Twee mogelijke oorzaken kunnen hiervoor worden aangehaald, beide even aanvaardbaar. Ten eerste was er in de “koningin der badsteden” reeds een dermate goed gevestigde krantentraditie, dat hiermee concurreren vrij nutteloos zou zijn geweest. Daarenboven werd de voor naamste Oostendse toeristische krant, *La Saison d'Ostende*, uitgegeven en gedrukt door het bedrijf van één van de zoons van de Brugge drukker van *La Vigie de la Côte*²⁶. Zeer waarschijnlijk wilden beiden niet in elkaars vaarwater terecht komen.

De drukker van *La Vigie* was Edouard Daveluy (°1812-†1894) die in Brugge een belangrijke drukkerij uitbouwde vanaf 1835. Voor Brugge zelf werd ook het a-politieke publiciteitsblad *L'Indicateur de Bruges et de la Province* uitgegeven vanaf 1848²⁷. Naast het gewone drukwerk specialiseerde Edouard zich in de lithografie (steendruk, ook in kleur). Hij genoot vooral bekendheid met zijn uitgaven van speelkaarten. Zijn zoon Victor legde zich toe op de nieuwe techniek van de fotografie in combinatie met het drukken. Deze bezat onder meer vanaf 1876 in Blankenberge een bijhuis. Zoals bleek uit de advertenties die stevast op de eerste pagina van *La Vigie* verschenen, kon men er niet enkel voor foto's, drukwerk en de krant terecht maar ook voor een uiteenlopend assortiment van bureauartikelen, papierwaren, fantasieartikelen en lederwaren.

Victor overleed in 1886 nog vóór zijn vader. Zijn broer Jules Daveluy had ondertussen zijn eigen zaak uitgebouwd in Oostende en was

26. P. VANDENABEELE, *De Oostendse drukkerijen. Een inleidend onderzoek naar het leven en het werk van een beroepsgroep (1780-1940)*, Gent, RUG (Onuitgeg. Licentiaatsverhandeling Seminarie Nieuwste Geschiedenis), 1985, p. 46.

27. R. VAN EENOO, *Op. cit.*, 81-82.

daar ondermeer uitgever van de belangrijke toeristische krant *La Saison d'Ostende*. Edouard Daveluy overleed in 1895, maar de Brugse drukkerij werd waarschijnlijk sinds 1893 verder geleid door zijn twee andere zonen : Rodolphe en Edouard. Deze gebroeders gaven ook *La Vigie de la Côte* verder uit²⁸. Rond 1893 kan men ook enkele veranderingen opmerken : de krant verscheen nu met een vignet van de hand van Flor Van Acker en er werd niet langer een beroep gedaan op een Brussels publiciteitsagentschap. In hetzelfde jaar gaven de gebroeders ook een toeristische gids van Blankenberge uit, van de hand van Edouard Daveluy (het is niet duidelijk of het hier om de vader of de zoon ging)²⁹. Tevens werd in 1893 een experiment gewaagd om *La Vigie de la Côte* enkel nog op Blankenberge te richten. Een nieuw blad, *L'Écho des Plages*, moest Heist, Knokke en Wenduine bedienen. Waarschijnlijk zonder groot succes vermits de nieuwe titel reeds het volgend jaar verdween zodat de *Vigie* vanaf dan terug gericht werd op alle badsteden (uitgezonderd Oostende) maar met blijvende nadruk op Blankenberge. Al deze veranderingen in 1893 kunnen wijzen op een nieuwe impuls door het aantreden van een nieuwe generatie.

La Vigie de la Côte werd in Blankenberge aan de man gebracht via enkele verkooppunten, ondermeer een tijldang in de winkel van Jules Daveluy, in een krantenkiosk op de dijk en mogelijk ook via krantenjongens. De krant werd eveneens in diverse treinstations in het land verkocht zodat reizigers die op het punt stonden naar Blankenberge af te zakken reeds voordien kennis konden nemen van praktische inlichtingen zoals de vreemdelingenlijst, de evenementen en de uurregeling van de trein. Abonnementen kon men nemen bij de drukker in Brugge, in het postkantoor te Blankenberge en op nog enkele plaatsen in Blankenberge en Heist. Hoewel er geen concrete informatie over verkoopscijfers en aantal abonnementen beschikbaar zijn, kan er toch op gewezen worden dat de hotels de grote afnemers waren, soms van meerdere abonnementen voor hun klanten. Zeker in 1885 en 1890, vermoedelijk dus ook in de tussenliggende periode, deed *La Vigie* een beroep op een publiciteitsbureau voor het slijten van abonnementen en het werven

28. A. VANHOUTRYVE, Daveluy : "Litograaf des Konings", *Brugge die Scone*, XII, 1990, 1, pp. 14-15.

P. VANDENABEELE, Op. cit., pp. 41-45.

29. E. DAVELUY, *Blankenberghe-Illustré*, Bruges, Daveluy Frères, 1893, 106 p.

van publiciteit, met name *l'Office de Publicité* in de Madeleinestraat te Brussel. Dit bureau beschikte over een kiosk op de Blankenbergse zeedijk waar zowel kranten als boeken te koop werden aangeboden³⁰. Vanaf 1893 was in *La Vigie de la Côte* geen sprake meer van een agentschap. We kunnen aannemen dat de uitgever/drukker van toen af terug zelf in stond voor de reclamewerving. Hoe dan ook waren het blijvend groot aantal pagina's reclame, wisselend van twaalf tot zestien bladzijden, het bewijs dat het goed ging met de krant³¹.

B. Inhoudelijke evolutie.

Naast de vreemdelingenlijsten en de vele bladzijden reclame, was er nog plaats voor één tot twee pagina's met diverse berichtjes die hetzij de toerist informeerden, hetzij hem moesten amuseren. De eerste twee jaargangen waren, naast wat berichtgeving van lokaal belang, vooral gevuld met grapjes, woordspelingen en andere vermakelijkheden, alle gegroepeerd onder de rubriek "Variétés". Vanaf 1866, maar vooral vanaf het derde jaar van verschijnen, zijn de berichten duidelijk beter opgesteld. Informatie en weetjes over Blankenberge en het zeebaden werden op een vlotte manier gepresenteerd. In de verslagen van alles wat er tijdens het seizoen gebeurde kon de toerist zich zonder probleem thuisvoelen. Hoewel de redacteur(s) nergens genoemd werd(en), zelfs niet met een pseudoniem, kunnen we toch een duidelijke verbetering in stijl waarnemen vanaf de derde jaargang. In tegenstelling tot de beginperiode werd een groot deel van de inhoud niet meer klakkeloos overgenomen uit andere binnen- en buitenlandse bladen. Wat niet wegnam dat af en toe uitvoerig geciteerd werd uit die bladen, maar niet langer in dezelfde mate. Pas in 1898 kwam bovenaan de krant de naam te staan van de hoofdredacteur : V. Froment³². Omdat andere nummers van de krant

30. Dit was alleszins het geval in 1875, maar vermoedelijk bleef de kiosk bestaan gedurende de rest van de negentiende eeuw.

J. LAMBRECHT, *Le Guide des étrangers à Blankenberghe...*, Blankenberge, Imp. Lambrecht, 1875, p. 85.

31. De gegevens voor deze paragraaf werden gehaald uit de titelpagina's van *La Vigie de la Côte* doorheen de jaren.

32. *La Vigie de la Côte*, 31.07.1898/1.

uit deze periode niet werden teruggevonden, kan over deze Froment verder niets gezegd worden.

De krant besteedde zo weinig mogelijk aandacht aan politiek geladen onderwerpen en nam zeker nooit stelling voor deze of gene tendens. Ook op internationaal vlak hield de krant een zo neutraal mogelijk profiel aan. De bedoeling van dit alles was natuurlijk een krant te zijn voor alle toeristen. Commercieel gezien verklaarde dit het succes van de krant zoals dat tot uiting kwam in de lange bestaansperiode. Soms was het volhouden van deze inhoudelijk neutrale lijn wel eens frustrerend voor de redacteur die week na week zijn aantal kolommen moest zien te vullen zonder op iemands tenen te trappen.

Vermits wij voor de laatste twee decennia van de negentiende eeuw enkel een volledige jaargang konden raadplegen voor 1885, is het moeilijk in te schatten in hoeverre de hierboven beschreven inhoudelijke lijn werd aangehouden. In deze jaargang werd echter opvallend meer aandacht besteed dan voorheen aan zaken van lokaal belang. Bovendien werden de redactionele stukken in 1885 ondertekend met de letter G., een ondertekening die we voorheen niet aantroffen. Dit kan er op wijzen dat met het aantreden van een nieuwe, niet geïdentificeerde redacteur, een wat andere lijn werd gevolgd. Zo werd duidelijk stelling genomen in wat men de "riolenkwestie" kan noemen. Blankenberge beschikte nl. niet over een doeltreffend afvoersysteem voor huishoudelijk en sanitair afvalwater. Met het steeds toenemend toerisme vroeg dit probleem een dringende oplossing. Twee verschillende projecten werden ingediend. De gemeenteraad opteerde in 1885 voor het plan van ingenieur Restiau. Het concurrerende plan van ingenieur Kennis werd afgewezen, wat deze tot een heftige perscampagne bewoog om toch maar zijn gelijk te bewijzen, een kwestie waar we verder nog op terugkomen. *La Vigie de la Côte* koos in dit dispuut de zijde van Restiau en het gemeentebestuur. Zo werden bijvoorbeeld de gebreken van het ontwerp Kennis uitvoerig uit de doeken gedaan in een artikel dat verscheen op niet minder dan drie volle pagina's³³. Drie bladzijden gewijd aan een lokale problematiek en dit in volle seizoen, vormde een duidelijke verandering in het beleid van de krant die steeds zoveel mogelijk gepoogd had de toeristen te behagen en ze

33. *La Vigie de la Côte*, 18.07.1885/7, 8 en 9.

zeker niet lastig te vallen met lokale politieke aangelegenheden. *La Vigie* zelf zag deze stellingname waarschijnlijk in de eerste plaats als een verdediging van de toeristische belangen van de badstad. Dit blijkt althans uit het voorwoord tot de eenentwintigste jaargang : “A la *Vigie* nous n’avons jamais critiqué pour le plaisir de critiquer; en revanche nous n’avons hésité en aucun temps à présenter les choses qui nous paraissaient justes et fondées. Nous nous sommes toujours faits l’écho de ce qui nous semblait devoir être signalé comme utile aux habitants de notre ville de bains en particulier et au bien être de ses visiteurs en général”. In hetzelfde artikel verwelkomde de krant het initiatief om een vismijn te bouwen met enige trots want : “[...] nous pourrons revendiquer une part dans ce résultat. Une des premières, *la Vigie*, se souvenant en cela de sa réputation de vigilante gardienne des intérêts de notre ville de bains, a signalé l’impérieuse nécessité de cette création”³⁴.

De wil om de belangen van het toerisme te verdedigen komt hier nog duidelijker naar voor. Deze vernieuwende inhoudelijke optiek gaf de krant een meer volwassen karakter. Op een evenwichtige wijze werden, soms vrij uitgebreid, standpunten ingenomen. Of dit ook bij de toerist, het lezerspubliek waarvan *La Vigie de la Côte* het toch op de eerste plaats moest hebben, in de smaak viel is moeilijk uit te maken vermits oplagecijfers onbekend zijn. Het feit dat de krant bleef verschijnen tot in 1914 duidt er op dat ze succes bleef hebben bij de doelgroep. Of de vernieuwende inhoudelijke lijn ook werd voortgezet in de periode na 1885 valt niet op te maken uit de zeldzame losse nummers die wij uit deze twintig jaar terugvonden.

La Vigie de la Côte bleef gedurende zijn lange bestaan een zuiver seizoengebonden krant. Tussen midden juni en half september verscheen men met een wekelijkse frekwentie. Daarna volgde een winterslaap tot het volgende toeristische seizoen. De krant kon dit patroon met succes volhouden vanaf zijn stichting tot aan de Eerste Wereldoorlog en toonde zich hiermee de meest levensvatbare van alle toeristische kranten in Blankenberge. Het was de periode bij uitstek waarin Blankenberge zich opwierp als de tweede mondaine badplaats na Oostende, een elitair aspect dat na de oorlog zou wegdeemsteren. Het ontstaansklimaat van de periodiek was die van de grote stoot

34. *La Vigie de la Côte*, 27.06.1885/6, B.

vooruit die het Blankenbergse toerisme ondervond na de opening van de treinverbinding met Brugge in 1863.

Het succes van het blad wordt niet alleen duidelijk uit het lange bestaan maar evenzeer uit de vele bladzijden reclame die opgenomen werden. Hieruit komt overduidelijk de financiële draagkracht naar voor. Vanzelfsprekend zette dit succes ook andere drukkers en/of uitgevers aan om te pogen met een seizoengebonden periodiek een deel van de reclamekoek binnen te rijden. Verschillende keren doken er dan ook directe concurrenten op voor *La Vigie de la Côte*, maar telkens opnieuw bewees de krant dat ze kon stand houden.

Na de grote oorlog dook de krant nog éénmaal terug op. Drukker / uitgever Daveluy aan de Groene Rei in Brugge liet haar in 1923 opnieuw verschijnen. Nummers van na 1924 zijn evenwel niet meer voorhanden zodat het niet duidelijk is of de nieuwe start een blijvend succes kende.

5. *L'Écho de la Plage*.

Een eerste concurrent van *La Vigie* trad aan in het seizoen van 1869 : *L'Écho de la Plage*. Deze krant had eveneens de Blankenbergse toerist als belangrijkste doelgroep, maar ook naar Nieuwpoort, Oostende en Heist werden de blikken gericht. Het blad poogde zich duidelijk anders te profileren dan haar reeds langer bestaande confrater. Dit vooral door niet wekelijks maar dagelijks te verschijnen. De prijs was ook een derde lager dan die van *La Vigie* : tien centimes in plaats van vijftien. Inhoudelijk poogde men wat hoogstaander artikels te brengen, een ambitie die eveneens bleek uit de ondertitel "Journal Quotidien, scientifique & Littéraire". Toch bleven ook hier de vreemdelingenlijsten een belangrijke troef om publiek te trekken. Er werden lijsten opgenomen voor de vier hogergenoemde badplaatsen. Blijkbaar wou men niet onderdoen voor de concurrenten en noemde het dagblad zijn lijst eveneens "Liste officielle des étrangers". Hoogstwaarschijnlijk haalde het dagblad zelf zijn inlichtingen bij de diverse hotels en niet bij het gemeentebestuur. De uitgever van *La Vigie* poogde hierop aan te tonen dat zijn lijsten de enige officiële waren (wat hun grotere betrouwbaarheid en volledigheid moest illustreren) door zijn ondertitel uit te breiden tot "Liste officielle des étrangers, la seule publiée d'après les renseignements pris aux bureaux de l'administration communale".

Ook *L'Écho de la Plage* werd niet in Blankenberge gedrukt, maar in Brugge bij Delplace. Deze drukte in Brugge verschillende conservatief-katholieke bladen waaronder ook het ultra-montaanse 't *Jaer 30* en zijn opvolger, 't *Jaer 70*. Tevens was hij uitgever van het katholieke blad *De Stad Brugge*³⁵. Als hoofdredacteur van *L'Écho* werd de naam gegeven van Aimé de Zer, iemand die ons verder onbekend is. Er was zelfs een buitenlandse correspondent, nl. een zekere von Wymen in Wenen. In Blankenberge had het dagblad het hotel Godderis op de zeedijk als een soort steunpunt waar men terecht kon voor abonnementen, brieven aan de redactie en advertenties. Inhoudelijk werd de krant gevuld met kleinere berichten, duidelijk gericht op een select publiek : beursnieuws, uit andere bladen overgenomen buitenlands nieuws als faits-divers, menutips, een "bulletin des voyages" van gekroonde hoofden en occasioneel ook nieuws i.v.m. de badplaatsen. De praktische informatie werd gevormd door de uurtabellen van de spoorweg en door de tarieven van het zeebaden.

Na één maand en negenentwintig nummers veranderde het dagblad plots van drukker. Delplace ruimde plaats voor Léon Bogaert, eveneens in Brugge³⁶. Bogaert was drukker van enkele liberale krantjes³⁷. De verklaring voor deze overstap blijft onduidelijk. Bestond onenigheid tussen drukker en redacteur op ideologisch vlak? Het feit dat bij de eerste drukker ultra-montaanse druksels van de persen rolden en bij de tweede liberale kan in deze richting wijzen. Of was de drukker niet tevreden over de reclameinkomsten? Nooit verschenen meer dan twee pagina's reclame en betaalde annonces in *L'Écho de la Plage*. Voorwaar een groot verschil met de veertien van *La Vigie!*. Toch bleef de krant nog tot midden september dagelijks verschijnen. In het laatste nummer werd reeds de volgende jaargang aangekondigd, die er evenwel nooit kwam³⁸. Hiervoor kunnen enkele redenen geformuleerd worden die mogelijk samen zijn opgetreden : naast geen al te grote reclameinkomsten viel vermoedelijk ook de verkoop tegen. Hoewel er geen bewijzen zijn kan men zich afvragen of de toeristen

35. R. VAN EENOO, *De pers te Brugge : 1792-1914. Bouwstoffen*, Leuven/Paris, Nauwelaerts, 1961, pp. 82-83; 86-87; 115; 141-143; 162.

36. *L'Écho de la Plage*, 19.07.1869/1, B.

37. R. VAN EENOO, *Op. Cit.*, pp. 78-79; 118-119; 135-136.

38. *L'Écho de la Plage*, 14.09.1869/1, A.

wel zo direct nood hadden aan een dagelijkse krant met fragmentaire vreemdelingenlijsten van verschillende steden, terwijl *La Vigie* een wekelijkse "Liste des étrangers" bracht, overzichtelijker en bovendien op basis van gegevens van de gemeentelijke overheid. Bij dit alles kwam nog dat 1870 een moeilijk toeristisch jaar werd doordat de oorlogswolken van het Frans-Duitse conflict ook over België een schaduw wierpen.

De *Vigie* trok dus aan het langste einde. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat in het inleidend stukje bij de zesde jaargang (1870) men zich in bedekte termen afzette tegen de voormalige concurrent en dat het eigen profiel beklemtoond werd: "Avons-nous besoin de tenir à nos nombreux lecteurs un langage imagé, tel qu'on en emploie d'ordinaire dans la presse des villes d'eau? - Non. *La Vigie* en est à la sixième année de son existence et elle a trop de motifs d'être satisfaite du passé pour ne pas s'améliorer chaque année davantage. Nous savons ce que nous devons à Blankenberghe et à ses hôtes; nous ne tiendrons pas un long discours pour prouver que nous avons l'intention la plus sincère de nous rendre de plus en plus utile"³⁹. De formule had m.a.w. zijn degelijkheid bewezen en werd aangehouden.

6. *L'Avenir des Flandres*

La Vigie had nu het krantenrijk in Blankenberghe voor zich alleen tot in 1873. Op dat ogenblik kwam er opnieuw een kaper op de kust. Ditmaal was het geen nieuwe krant, maar het Brugse blad *L'Avenir des Flandres* dat tijdens het seizoen uitpakte met twee volle pagina's, enkel gericht op de Blankenbergse toerist. Deze sinds 1869 bestaande publicatie verscheen vanaf augustus 1873 als dagblad en droeg een duidelijke liberale signatuur⁴⁰. Het succes van de Blankenbergse bijdrage loste duidelijk de verwachtingen niet in want op 31 juli zette *L'Avenir* een aanval in op *La Vigie de la Côte*: er werd de krant enerzijds verweten met het merendeel van de annonces te gaan lopen en anderzijds dat wel de uren van de katholieke eredienst werden gepubliceerd maar niet de programma's van het lokale theater. De reactie van *La Vigie* bleef niet uit: "Nous nous bornerons à dire à

39. *La Vigie de la Côte*, 26.06.1870/2, C.

40. R. VAN EENOO, *Op.Cit.*, pp. 22-23.

notre jeune et bouillant collègue que nous souhaitons à l' *Avenir* autant d'annonces qu'en insère la *Vigie* [...] Que si nous annonçons l'heure des services divins, c'est à la prière de l'immense majorité de nos abonnés et que si le Directeur du théâtre observait à notre égard les convenances suivies partout vis-à-vis de la presse par ses collègues, nous insérerions le programme de ses soirées avec un égal empressement". De aard van deze reactie kan eerder gematigd worden genoemd, zeker vergeleken met de wijze waarop negentiende-eeuwse kranten elkaar soms in het haar zaten. De reden hiervoor was tevens een van de basisprincipes voor het succes van *La Vigie*, nl. dat men zich "sur le sol neutre de la plage de Blankenberghe" van alle polemiek en van politieke stellingname onthield. De krant was zich hiervan goed bewust en sneerde in zijn reactie dat "si *L'Avenir des Flandres* est d'un avis contraire grand bien lui fasse"⁴¹. In het "fin-de-saison"-nummer van 21 september 1873, kwam *La Vigie de la Côte* in dezelfde context nog eens terug op wat in feite haar beleidslijn was op inhoudelijk vlak: "Nous croyons que lorsque le journal brugeois [...] connaîtra mieux la plage et ses habitués, il appréciera mieux aussi cette vérité que l'on vient à Blankenberghe, pour se délasser des occupations et préoccupations des villes, pour vivre au grand air, pour respirer la brise saline, pour contempler les grands spectacles de la nature; il s'apercevra alors, nous n'en doutons pas, qu'il ne faut pas mêler la politique à une chose complètement étrangère aux luttes de forme, aux bains de mer et aux promenades dans les dunes, et que l'étranger ne s'intéressera jamais que médiocrement aux querelles des partis à Blankenberghe et même à Bruges. Cela n'empêche ni de garder ses convictions, ni de les faire valoir en temps et lieu.". Ook in dit artikel sloeg de krant een eerder verzoenende toon aan. De concurrent werd in feite enkel zijn agressieve houding verweten en voor de rest wees men er zelfs op "que Blankenberghe offre assez de ressources pour que deux journaux puissent y vivre côte à côte".

De meer politiek gerichte aanpak van *L'Avenir des Flandres* lijkt inderdaad niet te hebben aangeslagen want het seizoen daarop stapte het dagblad af van het experiment van twee bladzijden Blankenbergse nieuws. Dit nam niet weg dat de krant het jaar door artikels aan Blankenberghe bleef wijden die meestal politiek van aard waren. 1874

41. *La Vigie de la Côte*, 03.08.1873/1, A.

betekende evenwel het aantreden van een nieuwe mededinger voor *La Vigie*.

7. *Le Guide du Baigneur*.

A. Ontstaan en betrokken personen.

Le Guide du Baigneur maakte in het seizoen van 1874 zijn opwachting met enkele vernieuwende kenmerken. Voor het eerst werd een blad in Blankenberge zelf gedrukt en ging het niet enkel meer om een louter seizoengebonden publicatie. In de zomer was het doelpubliek wel degelijk de toerist, maar buiten het seizoen bleef men verschijnen met soms ook kritische informatie gericht op een lokaal publiek. Dit betekent dat we hier niet met een zuiver toeristische krant te doen hebben. De eerste twee jaren bleef alles tot Blankenberge beperkt, maar vanaf 1876 kwamen ook de andere kustplaatsen aan bod. Buiten deze andere aanpak was de belangrijkste concurrentiële troef t.o.v. *La Vigie de la Côte* evenwel het afsnoepen van de officiële vreemdelingenlijsten. Van bij zijn ontstaan verkreeg *Le Guide du Baigneur* van de gemeentelijke overheid de toelating en de gegevens voor het publiceren van deze lijsten. *La Vigie* reageerde hierop door zelf een informatiesysteem uit te bouwen om te weten wie waar overnachtte, dit i.p.v. de lijsten op te stellen op basis van de gemeentelijke gegevens. Het gevolg was dat er een bitse woordenstrijd ontstond tussen beide bladen die elkaar van onnauwkeurigheid, slordigheid en laattijdigheid beschuldigden m.b.t. hun respectieve lijsten. Drukker was Jacques Lambrecht die aanvankelijk Blankenberge vermeldde als zijn vestigingsplaats, maar na de startnummers werd het eerst Brugge en Blankenberge en tenslotte enkel nog Brugge. Het is niet helemaal duidelijk of het hier ging om een Brugs drukker die een bijhuis poogde te openen in Blankenberge of eerder om een in eerste instantie in de badstad gevestigde drukkerij die naderhand naar Brugge werd overgebracht. In Brugge drukte Lambrecht gedurende enkele maanden in 1881 de liberale krant *De Verdediging*. Het jaar daarvoor stond hij reeds in voor het drukken van enkele kiesblaadjes van dezelfde politieke strekking⁴². Lambrecht liet ook enkele boekjes verschijnen onder de reekstitel *Bibliothèque du Guide du*

42. VAN EENOO, *Op. cit.*, pp. 152; 189.

Baigneur. Zo kwam in 1875 bijvoorbeeld *Le Guide des étrangers à Blankenberghe* van de persen. Het was een gids waarin praktische informatie voor de toerist samenging met een schets van het Blankenbergs verleden van de hand van Emile Vanden Bussche⁴³. Het geheel werd luidens de titelpagina onder de auspiciën van het gemeentebestuur uitgegeven. Lambrecht werd daarenboven aangeduid als *Directeur de l'Agence de Renseignements*. Meer informatie hierover ontbreekt. Betrof het een soort VVV avant-la-lettre? Ging het om een zuiver privé-initiatief of mat Lambrecht zich misschien maar een ronkende titel aan die goed stond bij de aard van het boekje? Hieruit kan alvast toch afgeleid worden dat drukker en krant goed stonden bij de plaatselijke overheid. Dit besluit wordt nog versterkt doordat *Le Guide* het monopolie van de officiële vreemdelingenlijsten kreeg van de stad, dit tegen de reeds langer bestaande *La Vigie de la Côte* in. Ook het feit dat Leopold Konkelberge, schoonzoon van oud-burgemeester Mamet, bij Lambrecht enkele boekjes liet verschijnen (na voorpublicatie in de krant) wijst op een geprivilegerde relatie met de lokale, liberale machthebbers⁴⁴.

In tegenstelling tot de meeste andere toeristische blaadjes is het hier wel mogelijk de redacteur te identificeren die instond voor toch een belangrijk deel van de copij. Hoewel ook hier rijkelijk gebruik gemaakt werd van pseudoniemen, laten verschillende elementen toch toe om de naam van Emile Vanden Bussche naar voor te brengen. Op de omslagfardie van de door ons geraadpleegde collectie schreef iemand, vermoedelijk de oorspronkelijke eigenaar, "O. Salé, Hugo d'Aldenburg, August de Pont-Rations = pseudonymes de M. E. Vanden Bussche". Het gaat hier om schuilnamen die steeds terug komen onder de belangrijkste artikels. Het auteurschap wordt eveneens bevestigd doordat de door O. Salé verzorgde rubriek "Blankenberghe" in de periode van 13 augustus tot 3 september 1876 door iemand

43. J. LAMBRECHT, *Le Guide des Étrangers à Blankenberghe publié sous les auspices de l'Administration communale par Jaq. Lambrecht, Directeur de l'Agence de Renseignements. Précédé de L'Origine des Bains de Blankenberghe par Em. Vandenbussche*, Blankenberghe, Impr. Lambrecht, 1875, 92 p.

44. L. KONKELBERGE, *Communication directe avec la mer, Blankenberghe ou Terneuzen?* Blankenberghe, Lambrecht, 1875, 68 p.

L. KONKELBERGE, *A propos d'une communication directe de Bruges à la mer. Quelques réflexions*, Bruges, Lambrecht, 1878, 28 p.

Merk hierbij ook op dat Lambrecht in 1875 in Blankenberghe drukte en in 1878 in Brugge. Dit sluit aan bij wat we reeds poneerden.

BAINS DE MER DU LITTORAL BELGE

15 c. le numéro.

6e année

19 JANVIER 1879 — N° 3 (255)

G. MICHIELS
BRUGGE

LE GUIDE DU BAIGNEUR

UTILE DULCI

DIRECTEUR: M. JACQ. LAMBRECHT

LE JOURNAL EST DÉPOSÉ

LE GUIDE DU BAIGNEUR paraît chaque DIMANCHE. — L'abonnement, payable par anticipation, est de 8 francs par an pour toute la Belgique; 5 fr. pour la saison des eaux, du 15 juin au 30 septembre; 3 fr. du 1er juillet au 10 septembre. — Renseignements et faits divers dans la partie littéraire: 2 francs la ligne. — Annonces: 25 centimes la ligne; pour l'étranger, 40 c. la ligne. — Les annonces de 1 à 6 lignes, fr. 1-50. La place occupée par les lettres paie comme si elle était remplie par des lignes en caractères ordinaires. — On traite à forfait pour les annonces de la Saison.

On est prié d'envoyer les communications avant le vendredi midi. — Les manuscrits non insérés ne seront pas rendus. — Il ne sera donné aucune suite aux correspondances anonymes.

BUREAUX: BRUGES, 25, rue des Tonneliers. — Ostende, M. DANIELS-DUBAN, 35, rue de la Chapelle. — Correspondants à Nieuport et à Hooglebeek, — Bruxelles, M. Ch. PICARD, 259, chaussée d'Anvers. — Cologne, M. RUDOLPH MOSSÉ, 7, Wallrafplatz, agent spécial pour l'Allemagne, la Suisse et l'Autriche. — Arcadon, M. MASSICAUT, 31, cours Ste-Anne.

LISTES DES ÉTRANGERS

ARRIVÉS OÙ SÉJOURNANT PENDANT LA SAISON DES EAUX A

OSTENDE, ELANKENBERGHE, NIEUPOORT, HEYST, MIDDELKERKE

AGENTS

Afb. 3. Hoofding van "Le Guide du Baigneur" (Stadsarchief Brugge, verz. G. Michiels).

anders verzorgd werd die tekende met "Scholasticus ff. de O. Salé". Nu was dit precies de periode waarin de vader van Vanden Bussche overleed (Roesbrugge, ± 20 augustus 1876). Nog opvallender is dat *Le Guide du Baigneur* bij dit overlijden zelfs verscheen met een rouwband op de voorpagina⁴⁵. Ook anders besteedde de *Guide* zeer veel aandacht aan Vanden Bussche. Zo werden geregeld stukjes proza en poëzie van zijn hand afgedrukt evenals uitvoerige voorpublicaties uit zijn op stapel staande boeken. Nieuwe nummers van "La Flandre" (Vanden Bussches tijdschrift) werden steeds vooraf aangekondigd in de Blankenbergse krant.

Uit het bovenstaande blijkt overduidelijk dat Emile Vanden Bussche veel meer was dan een losse medewerker aan *Le Guide du Baigneur*. Het lijkt er sterk op dat hij niet alleen redactioneel de drijvende kracht was maar dat hij ook financieel deze periodiek ondersteunde. Wie was deze figuur nu eigenlijk? Vanden Bussche werd in 1840 te Roesbrugge geboren als zoon van de plaatselijke arts. Hoewel hij zijn beroepsloopbaan begon als postbediende te Menen, kwam in zijn latere carrière een duidelijke historische belangstelling naar voren. Zo werd hij in 1864 benoemd tot conservator van het Rijksarchief te Brugge en in 1884 tot afdelingshoofd op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Vanaf 1888 verhuisde hij naar Henegouwen en werd daar brouwer. Hij overleed er te Angreau in 1909. Tijdens zijn twintig jaar te Brugge integreerde de man zich duidelijk goed in de plaatselijke maatschappelijke bovenlaag. De lidmaatschappen van diverse verenigingen en organisaties wijzen overduidelijk op een betere sociale positie : erelidmaatschap van de *Société d'Emulation*, lid van de *St.-Sebastiaansgilde* en van de *Provinciale Commissie voor Statistiek*, bestuurslid van de *Société archéologique* en daarbij ook nog eens officier van de burgerwacht. Hij was eveneens actief op het vlak van pers en publicaties, wat zijn betrokkenheid bij *Le Guide du Baigneur* nog aannemelijker maakt. Zo was hij niet enkel medestichter van het historisch tijdschrift *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, maar tevens hoofdredacteur. Vanden Bussche verleende eveneens zijn medewerking aan de liberale kranten *L'Impartial de Bruges* en *L'Indicateur de Bruges*, evenals aan de *Mémorial de Courtrai*. Toen hij naar Henegouwen verhuisde genoot de pers ook daar blijkbaar zijn belangstelling. Hij was er medestichter van het

45. *Le Guide du Baigneur*, 20.08.1876/2. B.

liberale weekblad *La Frontière du Hainaut* dat verscheen van 1888 tot 1890⁴⁶.

Naar de motivatie voor Vanden Bussches betrokkenheid bij het uitgeven van een Blankenbergse krant kunnen we, bij gebrek aan andere bronnen dan de kranten zelf, enkel gissen. Een mengeling van idealistische en commerciële redenen lijkt mogelijk. Zo kan het succes van *La Vigie de la Côte*, die zeer veel reclame bevatte, er hem toe aangezet hebben om met een gelijkaardig project te starten. Vermits *Le Guide* van bij de start de officiële vreemdelingenlijsten kon verwerven, lijkt het erop dat het uitbrengen van een nieuwe krant zo niet op initiatief, dan toch onder het welwillende oog van de plaatselijke overheid geschiedde. Zoals we hieronder zullen zien raakte de goede relatie met de gemeentelijke overheid omstreeks 1877 verstoord. Dit verklaart wellicht waarom *La Vigie* vanaf dat jaar opnieuw met de officiële lijsten kon uitpakken.

B. Vorm en inhoud.

Vooraleer echt van start te gaan (begin juni 1874) werd reeds in mei een proefnummer verspreid. Dit specimen bevatte naast het programma enkel voorbeelden en tarieven voor publiciteit⁴⁷. De bedoeling was om zo veel mogelijk reclame te werven bij potentiële klanten zoals hoteliers en handelaars. Voor 1874 en 1875 vonden we geen exemplaren van de krant terug zodat het niet mogelijk is het aantal pagina's publiciteit voor deze jaargangen te bepalen. Voor de jaren 1876 tot 1879 kunnen we toch een algemene lijn aanduiden. Buiten de seizoenmaanden juli, augustus en een stuk van juni en september, was er nooit meer dan anderhalve pagina reclame. In de

46. A. WITHOECK, *Proeve tot typologie van de Belgische leden van het "Comité Flamand de France", 1853-1914*, Gent, RUG (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985, pp. B20; B144.

S. VRIELINCK, *Het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming "Société d'Emulation" te Brugge (1838-1940)*, Gent, RUG (licentiaatsverhandeling), 1987, p. 169.

P. LEFEVRE, *Répertoire des périodiques de l'arrondissement de Mons (1786-1940)*, Leuven, Nauwelaerts, 1980, pp. 193-194.

47. Ter illustratie geven we hier een overzicht van deze tarieven : Een volledige pagina kostte voor de duur van het seizoen 50 Fr., een halve pagina 25 Fr., enz... Voor eenmalige aankondigingen werd 2 per lijn gevraagd bij inlassing in het redactioneel gedeelte en 15 centimes in de rubriek met annonces. Een los nummer van de krant kostte 15 centimes en de abonnementsprijs voor het seizoen bedroeg 3 fr.

zomermaanden van 1876 was dat al niet veel meer; hooguit een bladzijde of twee in het totaal. Vanaf 1877 is er evenwel een duidelijke kentering waar te nemen: gedurende juli, augustus en september liep het aantal met reclame gevulde pagina's op tot gemiddeld negen à tien. Waarschijnlijk had deze grote toename te maken met een nieuwe inhoudelijke aanpak. Gedurende de wintermaanden bleef het gemiddelde evenwel op anderhalf liggen. Gedurende de zomer van 1877 was er een lichte terugval naar een gemiddelde van acht à negen. Deze negatieve tendens zette zich door in 1878-'79 : zeven à acht pagina's publiciteit. 1879 was tevens het laatste jaar dat de krant verscheen. De hierboven aangehaalde cijfers wijzen erop dat de reclameinkomsten zeker in de winter onvoldoende waren om de onkosten te dekken, vooral als we aannemen dat de verkoop dan niet al te hoog zal geweest zijn. Toen de opbrengst uit reclame ook in de zomer terugliep is het dan ook weinig verwonderlijk dat de krant ophield te verschijnen. In dit verband valt ook op te merken dat het aantal bladzijden die de belangrijkste concurrent, *La Vigie de la Côte*, kon vullen in dezelfde periode veel groter was : vijfentwintig tot eenendertig bladzijden.

In het proefnummer van mei 1874 vatte Jacques Lambrecht de doelstellingen aan van het nieuwe blad samen onder het motto *Utile Dulci*. "Het nuttige aan het aangename paren" was volgens de drukker-uitgever het belangrijkste. Onder het aangename verstond hij literaire, wetenschappelijke, artistieke, historische en gewoon amusante bijdragen. Het nuttige "... se compose des renseignements, annonces, et des milles etcetera qui forment la quintessence de ce que nous avons appelé... un *Journal utilitaire*". Dit laatste was dus in feite de bestaansreden van een toeristische krant: de potentiële klant stelde slechts belang in nuttige informatie, w.o. in de eerste plaats de vreemdelingenlijsten. De invulling van 'het aangename' vormde in feite de meerwaarde waarmee een blad zich moest pogen te profileren tegenover de concurrentie. De doelgroep die de uitgever wou bereiken bestond zowel uit die mensen die naar de kust kwamen om zich te ontspannen, als uit diegenen die hun brood poogden te verdienen met deze eerste groep, m.a.w. de handelaars en ondernemers. Het introductieartikel eindigde, zoals gebruikelijk bij een seizoenkrant, met een lofzang op Blankenberge, bedoeld als toeristische promotie⁴⁸.

48. *Le Guide du Baigneur*, Spécimen mai 1874/1, A en B.

Hoe de inhoudelijke invulling verliep van de eerste twee jaargangen kunnen we niet onmiddellijk te weten komen bij gebrek aan teruggevonden exemplaren. Uit enkele artikels die verschenen in de derde jaargang, die van 1876, valt hierover toch een en ander af te leiden. Zo kondigde het openingsartikel van 2 januari 1876 een koerswijziging aan. Er werd een pleidooi gehouden tot samenwerking tussen de verschillende Belgische badplaatsen om zo sterker te staan in het buitenland. Als stap in deze richting zou *Le Guide du Baigneur* zich vanaf dan richten tot alle toeristische plaatsen aan de Belgische kust. Als onderdeel van de vernieuwing zou de krant ook verspreid worden in verschillende buitenlandse toeristische plaatsen⁴⁹. In het aangehaalde artikel werd ook een belangrijke inhoudelijke optie benadrukt : geen politiek en geen religie. De uitgever wenste uiteraard zoveel mogelijk mensen aan te spreken en niemand voor het hoofd te stoten. Toch kwam vanaf 1877 steeds meer politiek aan bod in de krant, wat het blad zeker niet populair zal gemaakt hebben bij de toeristen, toch de belangrijkste doelgroep.

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat *Le Guide* zich in zijn eerste twee jaren van bestaan bijna uitsluitend op Blankenberge richtte. Blijkbaar gaf dit noch op het vlak van de verkoop, noch op dat van de reclameinkomsten gunstige resultaten. De nieuwe tactiek waarvoor vanaf 1876 geopteerd werd, kon aan potentiële adverteerders een argument bieden waarom ze *Le Guide* zouden verkiezen boven *La Vigie* om reclame te maken. De waarborg dat Lambrechts blad niet enkel over gans de Belgische kust werd verspreid, maar eveneens doorheen het hele jaar in diverse Europese bad- en kuuroorden, was duidelijk bedoeld om adverteerders aan te trekken. De krant liet dan ook niet na om dit herhaalde malen onder de aandacht te brengen. Zo meldde men geregeld dat buitenlandse kranten, liefst die van badplaatsen aan de Azurenkust, in hun kolommen reageerden op artikels verschenen in *Le Guide du Baigneur*⁵⁰. De krant werd kosteloos toegezonden naar de diverse Europese toeristische plaatsen, duidelijk om de naambekendheid te vergroten en om te kunnen beweren dat men daar effectief aanwezig was⁵¹.

49. *Le Guide du Baigneur*, 02.01.1876/1, A.

50. *Le Guide du Baigneur*, 27.02.1876/1, A.

51. *Le Guide du Baigneur*, 06.08.1876/3, B.

Samen met de nieuwe inhoudelijke politiek kwam er ook vormelijk een andere aanpak. Gedurende de zomermaanden van 1876 werd het blad gedrukt op groot formaat en op papier dat steeds een ander kleurtje had. De frekwentie bleef wekelijks, maar in de loop van de week verscheen wel een supplement met de nieuwste aanvullingen op de vreemdelingenlijsten.

Het initiatief kende succes op het vlak van de reclameinkomsten. Daar waar de toename in 1874 nog gering was, steeg het aantal pagina's met reclame het jaar daarop zeer beduidend zoals hierboven werd uiteengezet. Tijdens het seizoen van 1877 werd de prijs van de krant verlaagd van 25 centimes tot 10 centimes, om na de zomer terug te stijgen tot 15. Dit werd vermoedelijk mogelijk gemaakt door de betere reclameinkomsten. De prijs van 15 centimes bleef behouden voor de volgende twee jaar.

Anderzijds, en dit was minder positief, viel de uitvoerige aandacht die *Le Guide* aan de andere Belgische kuststeden besteedde, voornamelijk aan Oostende en Middelkerke, bij de Blankenbergse overheid niet in al te goede aarde. De krant zette zich in maart met klem af tegen deze houding van het gemeentebestuur. Er werd op gewezen dat er over Blankenberge veel minder te berichten viel bij gebrek aan nieuwe openbare werken of geplande vermakelijkheden voor het seizoen. Hoewel het niet met zo veel woorden gezegd werd, verweet O. Salé (Vanden Bussche dus) het Blankenbergs bestuur een zekere inertie. Deze kritiek, zo stelde hij, was enkel bedoeld voor het goed van de stad en hij besloot als volgt : "Voilà donc le *Guide du Baigneur*, peut-être pour la première fois de son existence, obligé de dire des choses non pas désagréables mais un peu salées à la ville qui le vit naître et soutint ses premiers pas. Nous croyons ce rôle-là plus convenable pour un journal qui se respecte que les basses flatteries et les réclames abracadabrantes dépourvues de sens commun. Blankenberghe, nous en sommes certain, nous estimera davantage, parce que ses habitants sauront que nous ne sommes pas à vendre et que nous mettons le bien-être et la prospérité générale de nos villes d'eaux au-dessus des intérêts particuliers"⁵². Het feit dat nog tijdens het seizoen van 1876 *La Vigie* terug met officiële vreemdelingenlijsten kon uitpakken, kan betekenen dat het gemeentebestuur het niet meer zo voorzien had op *Le Guide*.

52. *Le Guide du Baigneur*, 26.03.1876/1, C.

Dat de krant zoniet overhoop lag met het gemeentebestuur dan toch met een aantal invloedrijke Blankenbergenaars, werd met zoveel woorden gezegd ter gelegenheid van het driejarig bestaan van *Le Guide du Baigneur*. De redactie schreef toen dat ze op aanraden van “quelques amis” uitgeweid had over lokale Blankenbergse problemen. Dit was wel niet helemaal naar de letter van het programma dat de krant zichzelf had opgelegd maar, zo meende zij, daar waar de toerist geen oog heeft voor de lokale politiek en voor de oorzaak van sommige feiten, wordt hij maar al te goed de gevolgen van die feiten gewaar. Daarom werden enkele harde waarheden gepubliceerd over Blankenberge en zijn bestuurders. “Mais, voyez donc! Aujourd’hui, ceux-là même qui nous conseillaient, dans l’intérêt de la ville, de tout dire, se tournent contre nous. Poussés par des ressorts qu’ils croient cachés, intimidés par des menaces que nous connaissons, et aveuglés par des faiblesses qui ne sont pas un secret pour nous, ils nous regardent auourd’hui comme un ennemi, tout au moins comme un adversaire”⁵³.

Hoewel het niet te bewijzen is, krijgen we sterk de indruk dat de niet in Blankenberge wonende uitgever en/of redacteur van *Le Guide* zich liet verleiden tot een stellingname in de plaatselijke politiek. Dit onder impuls van niet nader genoemde personen die hiermee ofwel politieke evoluties wilden beïnvloeden, ofwel persoonlijke rancunes wensten uit te spelen. Opmerkelijk is dat Blankenberge op dit ogenblik reeds twee jaar zonder burgemeester zat. Dujardin was immers verplicht in 1875 ontslag te nemen als burgemeester nadat hij persoonlijk failliet verklaard werd (op 30 april 1875) in de nasleep van het bankroet van de Brugse bank Dujardin. Hoewel hij zich vroeger reeds uit het bestuur van de bank, waar hij samen met zijn broers de leiding van bekleedde, had teruggetrokken, had hij bij dezelfde bank een schuld uitstaan van een half miljoen Fr., wat de directe reden voor zijn failliet was⁵⁴. Gedurende drie jaar werd er geen nieuwe burgemeester benoemd. De liberale eerste schepen Cornelius De Meulenaere bleef gedurende die tijd dienstdoende burgervader.

53. *Le Guide du Baigneur*, 06.08.1876/3, B.

54. *Gazette van Brugge*, 12.07.1875/1, B.

A. MAERTENS, *Leven en dood van een bank in de XIXde eeuw. Een bijdrage tot de studie van het economisch verval en herleven van Brugge en omstreken in de tweede helft van de XIXde eeuw toen Brugge een financieel centrum was door toedoen der Bank Dujardin*, Brugge, D. Walley, [1948], pp. 51-60; 65; 119.

Precies in deze periode begon de katholieke tendens zich steeds meer te roeren. Onder het bestuur van Dujardin was er uit deze hoek reeds veel kritiek gekomen op het vele geld dat deze burgemeester wilde spenderen aan de verdere verfraaiing van de stad. Vermoedelijk door persoonlijke twisten onder de liberalen liet de aanstelling van een nieuwe burgemeester zolang op zich wachten. Sommige conservatieve liberalen neigden reeds sterker naar de katholieken toe. Toen Van Mullem uiteindelijk in augustus van 1877 benoemd werd, was het einde van de liberale politieke dominantie in de badstad reeds in zicht. Persoonlijke rancunes veroorzaakten een splitsing in de liberale gelederen. In 1878 kwam Van Mullem op met een lijst waarop ook katholieken figureerden. Hij won. Onder invloed van de schoolstrijd polariseerden de reeds bestaande tegenstellingen zich uiteindelijk nog verder.

Hoe evolueerde *Le Guide du Baigneur* nu tijdens de laatste drie jaar van verschijnen. Vooral in 1876 toonde de krant zich zeer kritisch t.o.v. het gemeentebestuur. In het bijzonder de dienstdoende burgemeester De Meulenaere moest het toen ontgelden. Dit was een uiting van de eerder vermelde tweespalt onder de liberalen na het ontslag van Dujardin. O. Salé nam niet langer de rubriek 'Blankenberge' voor zijn rekening, maar ene Scholasticus. De kritiek op het Blankenbergs beleid verminderde in het daaropvolgende jaar. De positie van de waarnemende burgemeester werd niet langer gecontesteerd. De krant bracht tijdens de winter politieke verslaggeving voor Blankenberge en Oostende, met ernaast nog korte berichtgeving uit de buitenlandse, meestal Franse, bad- en kuuroorden. Vanaf de zomer van 1877 verscheen *Le Guide du Baigneur* met een vernieuwde lay-out. Het titelblad kreeg nu enkele grafische toevoegingen, ondermeer een vignet met de wapenschilden van diverse kustplaatsen. De rubriek over Oostende werd ondertekend door Hugo d'Aldenburg, één der pseudoniemen van Vanden Bussche.

De vraag blijft wie er achter Scholasticus schuilging. Bij het lezen van zijn rubriek valt onmiddellijk de bovenmatig grote aandacht op die besteed werd aan Leopold Konkelberge, zowel in diens functie als gemeenteraadslid, als over zijn activiteiten in het Blankenbergs sociale leven. Scholasticus vermeed steeds angstvallig enige kritiek te leveren op deze schoonzoon van Mamet. Was de auteur iemand die Konkelberge op een voetstuk wou plaatsen of was het... Konkelberge zelf die de stukjes neerschreef? Voor deze laatste stelling pleit ondermeer dat een negentiende-eeuws naslagwerk Konkel-

berge vermeldde als medewerker aan *Le Guide du Baigneur*, terwijl zijn naam nochtans nergens als auteur in de krant voorkwam⁵⁵. Bovendien gaf hij gedurende de periode dat de *Le Guide* verscheen zelf geen politieke krant uit, wat hij ervoor en erna wel deed. Inhoudelijk leunden de artikels sterk aan bij het progressief liberalisme, wat ook paste bij de politieke opstelling van Konkelberge.

In augustus 1877 werd nog uitgebreid bericht over de installatie van burgemeester Van Mullem. Naast een beschrijving van de ontvangst van Van Mullem, werden ook de toespraken van Konkelberge en van de burgemeester in extenso weergegeven, gevolgd door een korte vermelding van de tussenkomsten van andere prominenten⁵⁶. Vanaf eind december werd evenwel opnieuw in de aanval gegaan tegen wat Scholasticus de inertie van het stadsbestuur noemde. Ook in de loop van 1878 werd de stedelijke overheid voortdurend voor de voeten geworpen dat ze te weinig deed voor de verdere toeristische uitbouw van Blankenberge. Uit de verslagen van de gemeenteraad, zoals die werden weergegeven in *Le Guide*, kwam duidelijk een groeiend antagonisme tot uiting tussen Van Mullem en Konkelberge. De reden voor deze spanning moest duidelijk gezocht worden in de naderende verkiezingen van oktober. Vijf gemeenteraadsleden moesten vervangen worden : Van Mullem, Pauwels, De Meulenaere - De Clerq, Konkelberge en Goetghebeur. "Dès maintenant déjà, on parle du remplacement de trois de ces messieurs. MM. Van Mullem et Pauwels seuls trouveraient grâce devant la coalition des catholiques et des spéculateurs (? !). On voudrait écarter MM. De Meulenaere, Konkelberge et Goetghebeur et investir de leur mandat MM. Guillaume Vanden Reek, Victor Daveluy et Chrétien Proot"⁵⁷. Uiteindelijk werden Pauwels en Van Mullem inderdaad op een katholieke lijst verkozen, maar de informatie inzake de drie laatstgenoemden berustte op niets. Het is opvallend dat hierbij eveneens ten onrechte Victor Daveluy werd betrokken, de zoon en vertegenwoordiger in Blankenberge van de uitgever van *La Vigie de la Côte*, de grootste concurrent van

55. *Bibliographie Nationale*, T. II, p. 380.

Wel verscheen het boekje van Konkelberge waarin hij de uitbouw van een zeehaven propageerde in voorpublicatie in *Le Guide du Baigneur*.

56. *Le Guide du Baigneur*, 12.07.1877/12, A.

Le Guide du Baigneur, 19.07.1877/11, C; 12, A, B.

57. *Le Guide du Baigneur*, 03.03.1878/4, B.

Le Guide. Wou men Daveluy zwart maken? Vander Reeck reageerde in een brief persoonlijk tegen Konkelberge wegens het noemen van zijn naam als katholiek en speculeur. Blijkbaar was hij van mening dat Scholasticus en Konkelberge één en dezelfde persoon waren. Dit blijkt althans uit een lezersbrief die Konkelberge onder zijn naam liet publiceren in *Le Guide* als rechtzetting voor de beweringen van Vander Reeck “[...]m’attribuant la paternité de l’article en question[...]”⁵⁸. Hij ging evenwel niet in op de aantijging als zou hij de auteur was van het bewuste artikel zijn geweest, maar de lezersbrief was duidelijk bedoeld om dit tegen te spreken.

Hoe dichter de verkiezingen naderden hoe bitser de toon van Scholasticus werd. Verwijten van onwettigheid (omdat de tijdens de raadszittingen aanwezige secretaris niet wettig benoemd was) en financieel wanbeheer waren niet van de lucht. In de rubriek “Blankenberghe” werd dit voornamelijk tot uiting gebracht via de verslagen van de opeenvolgende gemeenteraden. Hierbij werden de meningen en tussenkomen van Konkelberge steeds dik in de verf gezet. De sterke politieke geladenheid van deze rubriek bleef onverminderd doorgaan gedurende het badseizoen van 1877 en 1878, daar waar vorige jaren de krant zich gedurende de zomermaanden door de band beperkte tot zuiver toeristische informatie. Over het algemeen bleef het blad nog de kenmerken behouden van een toeristische publikatie door de vreemdelingenlijsten, evenementenkalenders en het gewone “seizoen-nieuws” onder de belangrijkste rubriek “Ostende”, maar inhoudelijk hoorde de berichtgeving over Blankenberge veeleer thuis in een politieke, liberale uitgave. Twee dagen voor de verkiezingen werd expliciet opgeroepen te stemmen voor de lijst waarop ook Konkelberge stond en die als de echte liberale werd voorgesteld. Dit terwijl Van Mullem werd verweten gemene zaak te maken met de katholieken. Toen de lijst van Van Mullem de overwinning behaalde, werd hierover met verbittering en rancune bericht⁵⁹. Dat het hier vooral om persoonlijke tegenstellingen ging die niet zo direct volgens zuiver politieke breuklijnen verliepen, mag wel blijken uit het feit dat de liberale *Journal de Bruges*, de Blankenbergse verkozenen als “d’excellents libéraux” beschouwde, iets waar Scholasticus zich trouwens danig over opwond⁶⁰. Na een viertal

58. *Le Guide du Baigneur*, 19.01.1879/2, A.

59. *Le Guide du Baigneur*, 03.11.1878/1, C.

60. *Le Guide du Baigneur*, 10.11.1878/2, C.

weken de stilte bewaard te hebben omdat de liberale vereniging van Brugge poogde de brokken te lijmen door een verzoening tussen de diverse Blankenbergse liberalen te bewerkstelligen, gingen de aanvallen in *Le Guide* onverminderd door. Vanaf eind december werd de persoon van Van Mullem voortdurend onder vuur genomen⁶¹. Deze aanvallen, die alle tot doel hadden te bewijzen dat Van Mullem wel degelijk met de katholieken meedeed, zetten zich voort doorheen gans 1879. De weergave van de gemeenteraadszittingen werden nu heel wat beperkter. Een verklaring ligt voor de hand: Konkelberge-Scholasticus maakte geen deel meer uit van de raad en temperde zijn belangstelling.

C. Besluit

Met hetgeen voorafgaat voor ogen kunnen we nu volgende hypothese naar voor brengen over de politieke situering van *Le Guide du Baigneur* en de personen die er achterstonden. Emile Vanden Bussche was zonder veel twijfel de dominerende figuur op inhoudelijk gebied. Hij valt te situeren bij de liberale Brugse burgerij en hoorde thuis in dezelfde kringen als bijvoorbeeld de stadsarchivaris Gilliodts-van Severen met wie hij het historisch tijdschrift *La Flandre* oprichtte, ondermeer als reactie tegen de katholieke *Emulation*. Ook de Blankenbergse burgemeester Léon Dujardin kan in dezelfde sociale laag ondergebracht worden. Twee van zijn broers waren actief in de bankwereld. Als reder te Blankenberge was hij eigenaar van verschillende boten. In zijn functie van burgemeester toonde hij zich steeds ambitieus en had tal van plannen voor de verfraaiing en de uitbreiding van de badstad. Hij wou ondermeer een grote lening aangaan voor verschillende openbare werken, iets wat op nogal wat tegenkanting botste van de gemeenteraad die een eventuele goedkeuring steeds voor zich uit schoof. In 1873 diende Dujardin zijn ontslag in omdat de raad hem in zijn plannen niet wou volgen. Op vraag van dezelfde raad werd dit ontslag evenwel geweigerd⁶². Kort hierop ontstond *Le Guide du Baigneur*. Misschien gebeurde dit met de financiële steun van de burgemeester, met de bedoeling over een eigen spreekbuis te beschikken om zo zijn standpunten te verdedi-

61. *Le Guide du Baigneur*, 22.12.1878/2, A.

62. Stadsarchief Blankenberge, *Processen verbaal van de gemeenteraadszittingen (1865-1867)*, zitting van 23.07.1873, brief aan de koning in bijlage.

gen. Het feit dat de krant na de faling van Dujardin een volledig andere inhoudelijke politiek volgde die niet enkel meer op Blankenberge gericht was, kan dit bevestigen. Van dan af poogde het blad ook duidelijk meer financiële draagkracht te krijgen door meer reclameinkomsten te verwerven. De perikelen rond de Bank Dujardin zorgden ervoor dat de liberalen, w.o. de Dujardins, in Brugge weggestemd werden bij de volgende verkiezingen. Leopold Konkelberge speelde ongetwijfeld een belangrijke rol in de krant, althans wat Blankenberge betrof. Nadat Dujardin van het toneel verdwenen was spitste Vanden Bussche zijn aandacht immers toe op Oostende. Het lijkt ons niet onmogelijk dat Konkelberge, in opvolging van Dujardin, *Le Guide du Baigneur* financieel steunde. In Blankenberge kwamen er voor het eerst enkele katholieken in de raad na de verkiezingen van oktober 1878 waarin ze samengingen met de liberale groep rond Van Mullem. *Le Guide du Baigneur* verscheen voor het laatst op 28 december 1879. De veranderde politieke constellatie was hieraan zeker niet vreemd. Maar het is het eveneens aannemelijk dat het succes bij de toeristen verminderde door de te grote aandacht voor plaatselijke politieke toestanden. Het verschijnen van de krant in de winter met bijna geen reclame, zorgde ervoor dat wat in de drie seizoenmaanden verdiend werd waarschijnlijk nodig was om *Le Guide du Baigneur* tijdens de rest van het jaar uit te geven.

8. *La Mer, La Plage* en *La Plage de Blankenberghe* : drie titels voor eenzelfde initiatief.

A. Achtergrond.

Na de verdwijning van *Le Guide du Baigneur* uit het perslandschap, kwam reeds in 1881 een nieuwe publicatie op de markt die zich richtte op de Blankenbergse toerist : *La Mer*. Het eerste nummer zou verschenen zijn onder de titel *Journal de la Mer*⁶³. Het enige ons bekende nummer verschaft niettemin heel wat informatie⁶⁴. Het blad verscheen wekelijks van juli tot eind augustus. Inhoudelijk richtte

63. H. DEGRAER e.a., *Repertorium van de pers in West-Vlaanderen, 1807-1914*, Leuven, Nauwelaerts, 1968, p. 107.

64. Het exemplaar (04.09.1881) van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel bleek zoek te zijn.

het zich volledig op Blankenberge, met o.m. de publicatie van de vreemdelingenlijsten en algemene informatie over de badstad. In bedoeld nummer werden ondermeer de plannen van het gemeentebestuur toegejuicht om een riolerings- en afwateringssysteem uit te bouwen. De rol van Van Mullem hierbij werd geloofd. Hoewel niets op expliciete politieke stellingname wees, behoorde het blad toch tot de liberale stroming vermits men de aangekondigde bouw van een Rijksmiddelbare school met vreugde begroette. In volle schoolstrijd was dit een uitgesproken belijdenis van liberale sympathiën. Dit vermoeden wordt bovendien bevestigd door de identiteit van de drukker, nl. P.C. Popp. Andere personen waren hierbij niet betrokken. Van de vier kleine pagina's (36 op 27 cm) was enkel het laatste blad voor twee derden met reclame gevuld. Hiervan werd dan nog veel ingenomen door de uurregeling van de trein. Het is niet te achterhalen of het afdrukken van de treintabellen betaald werd door de betrokken spoorwegmaatschappij of dat het om een dienstverlening van de krant aan zijn lezers ging. In voorliggend nummer kwamen negen advertenties voor, alle betreffende Blankenberge, waaronder drie voor hotels.

Mogelijk door het gebrek aan reclameinkomsten hield *La Mer* reeds na één seizoen op met verschijnen. Enkele mensen die aan de krant meewerkten lagen in 1882 aan de basis van een nieuwe poging : *La Plage*. Dit weten we uit het introductienummer van de nieuwe krant dat begin juli van de persen rolde en dat de continuïteit met de vorige publicatie onderstreepte. De stichters waren Georges Rodenbach en Emile Verhaeren⁶⁵. In de loop van het seizoen verleenden verschillende Franstalige auteurs hun medewerking naast de beide oprichters, o.m. Max Waller en E. Van Arenbergh.

In het programma dat, zoals gebruikelijk, de bestaansreden en doelstellingen van de nieuwe krant expliciteerde, lezen we dat de redactie zich ver van enige politieke stellingname wenste te houden. "Nous suivrons sous ce rapport [...] la ligne de conduite adoptée par quelques-uns d'entre nous qui avaient déjà fait, l'an dernier, une tentative dans le même genre en fondant à Blankenbergh un journal qui portait pour titre : *La Mer*. Le succes de ce premier essai est tout à

65. F. BONNEURE, *Georges Rodenbach en zijn Brugse romans*, p. 16.

In : F. BONNEURE e.a., *Het stille Brugge. 100 jaar Bruges-la-Morte*, Brugge, Stichting Kunstboek, 1992, 144 p.

fait local, l'accueil sympathique du public, le concours bienveillant de la ville de Blankenberghe nous font bien augurer de l'entreprise actuelle qui n'en est que la continuation, le développement et l'extension à toutes les plages belges"⁶⁶.

Men kan betwijfelen of de voorganger zoveel succes had als hierboven beweerd. Niet alleen bleven de inkomsten uit advertenties en publiciteit ondermaats, doch men achtte het wenselijk zowel met een nieuwe titel als met een nieuwe drukker, H. Janssen uit Gent, van start te gaan. Misschien betwijfelde de drukkerij Popp de rendabiliteit van de onderneming.

De krant kostte 20 centimes per nummer of 5 fr voor een seizoenabonnement van drie maanden. In juli en september rolden de persen wekelijks, maar in augustus verscheen het blad dagelijks. Dit was een nieuw initiatief, dat enkel in augustus werd doorgevoerd omdat dan de meeste toeristen aan de Belgische kust verbleven. Als weekblad telde *La Plage* gemiddeld zestien pagina's, waarvan zes bestemd voor reclame. De adverteerders kwamen zowel uit Blankenberge, Heist en Oostende als uit Brussel, Brugge en Gent. Adverteerders uit de niet-kuststeden trof men meestal aan in kranten die zich op de ganse kust richtten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de zuiver lokaal georiënteerde toeristische publicaties vroeg of laat hun geografisch verspreidingsgebied uitbreidden. Zelfs al lag de nadruk bijvoorbeeld op Blankenberge, zoals bij *La Vigie*, toch pretendeerde men alle kuststeden te bestrijken om maximale reclameinkomsten te bekomen.

In augustus telde het dagblad acht bladzijden waarvan vijf gevuld met annonces. De krant richtte zich niet enkel meer op Blankenberge maar op alle plaatsen langs de kust. Dit verklaart waarom nu ook vreemdelingenlijsten van Heist en Oostende werden opgenomen. Er werd nog steeds op hetzelfde formaat gedrukt en dit over drie kolommen. De titel was omkaderd door een verzorgd uitgewerkt vignet dat enkele dames en heren "van stand" voorstelde die in de duinen neergevleid zaten. Op de achtergrond was het silhouet van Oostende herkenbaar.

In 1883 werd de titel terug gewijzigd, of liever uitgebreid tot *La Plage de Blankenberghe*. Gedurende gans het seizoen verscheen het blad

66. *La Plage*, 02.07.1882/1, C.

wekelijks, ook in augustus. Enkel voor Blankenberge waren er nu nog vreemdelingenlijsten. De krant nam dus gas terug in vergelijking met het vorige jaar. Mogelijk was de verkoop buiten Blankenberge ondermaats gebleven, zodat men zich opnieuw tot deze badplaats beperkte. Wel verscheen nog een aan Oostende gewijde rubriek. De continuïteit werd evenwel onderstreept door bovenaan de vermelding "3e année" te plaatsen. Men deed beroep op een nieuwe drukker, Boon-Leemans te Blankenberge. De krant verscheen in een soberder opmaak, zonder vignet, en op het iets groter formaat van 41 bij 29 cm. Het aantal bladzijden bedroeg gemiddeld twaalf, waarvan zeven en een half met reclame konden worden gevuld. Hiervan werd wel een volle pagina ingenomen door de drukker. Hieruit bleek dat het om een Brusselse firma ging uit Sint Joost-ten-Node, die in Blankenberge enkel een filiaal had. Waarom de krant na 1883 niet meer verscheen viel niet te achterhalen. Mogelijk was de zaak niet rendabel ofwel hadden de promotoren er gewoon geen zin meer in.

B. Inhoud.

Inhoudelijk profileerde de krant zich voornamelijk in 1882 en 1883, door veel aandacht te besteden aan het opnemen van korte, literaire stukjes. De ondertitel uit 1882, *Journal Mondain*, liet geen twijfel bestaan inzake de doelgroep die de redactie wilde bereiken. Dit kwam ook zeer duidelijk tot uiting in het programma zoals het introductie-nummer dit vertolkte: "Toute la société choisie des villes se donne rendez-vous au grand air de l'Océan, transporte là, trois mois durant, ses modes, ses habitudes, ses aises, ses raffinements, flirte et muguette sous les tentes, s'agite autour des cabines, prend des bains et des douches, danse au Kursaal, lit des romans de Feuillet, des romans à la crème : C'est la vie moderne. Or, ce monde-là eut ses peintres : ce sont les modernistes comme Alfred Stevens, Van Beers ou Duez. Il n'a pas encore son journal. Nous essayons de le créer"⁶⁷. Men wou aan de smaak van dit publiek tegemoet komen door de publicatie van korte literaire stukjes gewijd aan "[...]une histoire galante ou un évènement à sensation". Daarnaast werd op sportgebied vooral plaats ingeruimd voor paardesport en zeilen. Concerten, bals en allerhande evenementen werden niet enkel vooraf aangekondigd maar

67. *La Plage*, 02.07.1882/1, A.

ook na afloop becommentarieerd en beschreven. Daarnaast werd nog aandacht besteed aan alles wat met de zee en het baden te maken had: gaande van historische gegevens, over poëzie tot (pseudo-) wetenschappelijk commentaar. Vanzelfsprekend namen de vreemdelingenlijsten een belangrijke plaats in.

In 1883 hield de redactie zich strikt aan het standpunt dat er in de krant absoluut geen plaats was voor enig politiek geladen onderwerp. Toch viel er in dat jaar één uitzondering op deze regel op. In het dagblad van 27 augustus verscheen een ingezonden stuk waarin een anonieme auteur zich lovend uitliet over het gehalte van het kursaalorkest. Hiervan gebruikmakend werd evenwel scherp uitgehaald naar het Blankenbergse gemeentebestuur dat bij de door haar georganiseerde evenementen enkel beroep zou doen op muzikanten van bedenkelijk allooi⁶⁸. In het volgende nummer haastte de redactie zich evenwel om zich te excuseren voor wat als een spijtige vergissing en een valse noot werd afgedaan⁶⁹. Hierbij aansluitend werd nog de lof gezongen van het gemeentebestuur omdat het zich zo goed inzette voor de toeristische ontplooiing van de badstad. Het is opvallend hoe de redactie de handen in de onschuld poogde te wassen. Uit het artikel waarin ze zich excuseerde zou men ook kunnen afleiden dat de krant vanwege de Blankenbergse gemeentelijke overheid over faciliteiten of zelfs financiële steun kon beschikken in ruil voor politieke neutraliteit.

Als dit al zo was, dan verdween de wederzijdse goodwill alleszins in 1883. De kritiek op het gemeentelijk beleid was dan in bijna ieder nummer terug te vinden onder de rubriek "Intérêts locaux". De anonieme auteur, "X", had met deze rubriek de bedoeling de belangen te verdedigen van de mensen die wel eigendommen hadden in Blankenberge, er ook geregeld verbleven maar er niet gedomicilieerd waren. Deze mensen hadden geen kiesrecht maar betaalden wel gemeentelijke belastingen, zodat ze, volgens X althans, rekenschap konden vragen over de wijze waarop deze gelden besteed werden. De gemeenteraad werd verweten dat ze de gedane beloften aangaande de nieuw uit te bouwen infrastructuur niet was nagekomen. Concreet betekende dit verbeteringen op het vlak van de hygiëne

68. *La Plage*, 27.08.1882/3, A.

69. *La Plage*, 03.09.1882/2, B.

door het uitbouwen van een rioolnet, het bouwen van een vismijn en de aanleg van een tweede spuiком. Verder moest met spoed werk worden gemaakt van het oprichten van een nieuwe kerk en van de bouw van een casino⁷⁰. In bijna elk nummer van *La Plage de Blankenberghe* werd minstens één van deze zaken uitgebreid aangekaart. De evolutie in deze dossiers werd nauwgezet gevolgd en geen gelegenheid ging voorbij zonder dat het gemeentebestuur tot spoed werd aangezet. Vooral de aanleg van de riolen, waarvan de plannen reeds tien jaar aansleepten, zorgde voor scherpe commentaren.

Hoewel in het laatste nummer van 1883 de terugkeer in het volgende jaar werd aangekondigd, vonden wij voor 1884 geen enkel spoor terug van de publicatie. Vermoedelijk verscheen *La Plage* toen niet langer. Het is best mogelijk dat de politieke stellingnames uit 1883 hier voor iets tussenzaten. We kunnen reeds de algemene stelling formuleren dat, zoals *La Vigie* deed, de enige succesvolle formule voor een toeristisch blad, die was waarbij men zich juist ver afhield van politiek om een zo groot mogelijk publiek te kunnen bereiken. Verschillende medewerkers van *La Plage* waagden vanaf 1885 de overstap naar een nieuw blad, *L'Estacade*.

Naast de kritische rubriek was er ook nog plaats voor niet-politiek geladen nieuws onder de hoofding "Nouvelles de Blankenberghe". In de derde jaargang bleef men ook aan Oostende aandacht besteden, zij het in veel mindere mate. Vreemdelingenlijsten voor Oostende werden bijvoorbeeld niet langer opgenomen.

9. *L'Estacade*.

Dit blad zag het daglicht in Blankenberghe tijdens het seizoen van 1885. Qua opzet vertoonde *L'Estacade* veel gelijkenis met *La Plage*. Ook hier werd een belangrijke plaats ingeruimd voor korte stukjes proza met een literair karakter. Emile Verhaeren en Georges Rodenbach zonden sporadisch een kleine bijdrage in. Voor het overige waren het andere Franstalige auteurs die voor korte verhaaltjes met een ontspannend karakter, faits-divers en gedichten zorgden. Inhoudelijk nam de krant dus hetzelfde "mondaine" karakter aan van *La Plage*.

70. *La Plage de Blankenberghe*, 15.08.1883/2, C.

De krant verscheen wekelijks op zondag in juli en augustus. Naast het eigenlijke blad dat vier pagina's besloeg (formaat 43 cm bij 31 cm), was er ook nog een even groot supplement dat met dezelfde frequentie van de pers rolde. Dit bijvoegsel verscheen onder de titel *La Petite Estacade* en bevatte in feite het informatieve gedeelte van de krant, terwijl het hoofdblad daarentegen een uitgesproken literair karakter bezat. Het supplement met betrekking tot Blankenberge nam een opvallend politiek standpunt in. De kritiek richtte zich tot het gemeentebestuur dat maar niet kon beslissen om een keuze te maken tussen de totaal verschillende plannen van twee ingenieurs voor de aanleg van de broodnodige riolering. Misschien werd het bijvoegsel als formule uitgedacht om het commercieel niet succesvolle samengaan van een toeristische publicatie met politieke stellingnames toch te verzoenen. Werd de kleine *Estacade* daarom enkel in Blankenberge verspreid of kregen de toeristen dit deel van het weekblad er niet bij? Vermits er geen afzonderlijke prijsvermelding staat op het bijvoegsel kunnen we aannemen dat het niet afzonderlijk verkocht werd. Eind september ging het blad zoals gebruikelijk in winterslaap, maar opmerkelijk genoeg verscheen gedurende de winter *La Queue de la Petite Estacade*. Het ging hier om een krantje dat niets meer met toerisme te maken had maar enkel diende om de plannen van Kennis, één van de bij het rioolproject betrokken ingenieurs, te propageren. Toen het gemeentebestuur de voorkeur gaf aan de concurrerende ingenieur Restiau, deed het blaadje niets anders meer dan zware kritiek spuien op het bestuur. Het lijkt aannemelijk dat Guillaume Kennis als geldschietster achter *L'Estacade* optrad om zichzelf zo een spreekbuis te bezorgen. Dit lijkt des te waarschijnlijker als we weten dat *La Vigie de la Côte* achter het beleid van het gemeentebestuur en achter de plannen van ingenieur Restiau stond. Daarenboven bekritiseerde *La Vigie* de inhoud van *L'Estacade* dat bijvoorbeeld in slecht Frans zou geschreven zijn. Op de koop toe werden de vreemdelingenlijsten van de concurrent afgedaan als "des plus fantaisistes"⁷¹. Er werden ook toespelingen gemaakt op het feit dat Kennis de man achter de schermen zou zijn⁷².

Daar waar het supplement, en het staartje ervan, slechts één enkel seizoen meeging, bleef *L'Estacade* zeker tot 1896 verschijnen. Reeds

71. *La Vigie de la Côte*, 26.09.1885/3, C.

72. *La Vigie de la Côte*, 08.08.1885/10, A.

Guill. MICHIELS
BRUGGE

REMIÈRE ANNÉE — N° 1

LE NUMÉRO : 20 CENTIMES

SAMEDI, 18 JUILLET 1886

L'ESTACADE

RÉDACTEUR EN CHEF :
Luc MALPER

DACTION ET ADMINISTRATION
Rue des Baigneurs, 4
BLANKENBERGHE

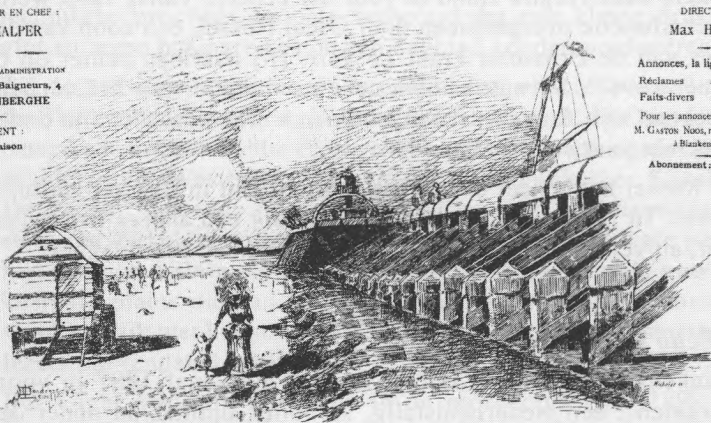
ABONNEMENT :
fr. pour la saison

DIRECTEUR :
Max HILAIRE

Annonces, la ligne 0,25
Réclames * 0,50
Faits-divers * 1,00

Pour les annonces, s'adresser à
M. GASTON NUON, rue de l'Église, 16,
à Blankenberghe

Abonnement : 8 fr. pour la Saison

JOURNAL DES STATIONS BALNÉAIRES DU LITTORAL BELGE

PARAISSANT TOUS LES SAMEDIS

Afb. 4. Hoofding van "L'Estacade" (Stadsarchief Brugge, verz. G. Michiels).

eind 1885 verhuisde de redactie echter naar Oostende en het blad richtte vanaf dan al zijn aandacht op deze badstad. De reden hiervoor lag mogelijk in de verstoorde relatie met het Blankenbergs gemeentebestuur of in de terugtrekking van Kennis als geldschieter.

Net zoals bij *La Plage* werden de medewerkers vaak met hun volle naam vermeld en niet met een pseudoniem. Auteurs met literaire aspiraties hadden duidelijk minder moeite om onder eigen naam te schrijven dan collega's die politiek geladener stukken produceerden. Als hoofdredacteur werd de naam vermeld van Luc Malper, en een zekere Max Hilaire stond in voor het beheer. Vanaf 1893 werd de beheersfunctie overgenomen door Oscar Rossel, een zoon van de uitgever van de Brusselse krant *Le Soir*. Hij overleed echter op 6 december 1896⁷³. Vermits nadien geen exemplaren van *L'Estacade* meer bekend zijn, kan gerust aangenomen worden dat met zijn dood ook de krant verdween.

Totdat Rossel het beheer overnam werd de krant in Brussel gedrukt bij Moens. In 1893 werd deze opgevolgd door een andere Brusselse drukker, en vervolgens door de Oostendse drukker Swertvagher.

10. *L'Écho des Plages*.

De Blankenbergse drukker Hector Laga stond vanaf 1897 in voor twee kranten : een Nederlandstalig, katholiek opinieblad onder de titel *De Zeekust* en een Franstalig seizoenblad *L'Écho des Plages*. Dit laatste kwam wekelijks uit vanaf juni op zondag en vanaf juli tot midden september tweemaal per week op zondag en dinsdag. In 1904 werd deze formule uitgebreid tot een tweewekelijks verschijnen in juni en een dagbladformule van 10 juli tot het einde van het seizoen. Tot ongeveer het begin van de twintigste eeuw werd gedrukt op het klein formaat van 32 bij 22 cm (drie kolommen). Dit bezorgde het blad eerder het uitzicht van een tijdschrift waarvan het aantal pagina's schommelde tussen de twintig en de vierentwintig bladzijden. In 1904 was het formaat toegenomen (57 x 41 cm), het aantal kolommen uitgebreid tot vier en het aantal pagina's beperkt tot eveneens vier. Dit ging samen met het verschijnen als dagblad in het hoogseizoen. Dit meer typisch krantenuitzicht werd ook in 1906 bewaard

73. P. VANDENABEELE, *Op. cit.*, Deel II, pp.50-51.

op iets kleiner formaat (49 x 32 cm) en met drie kolommen. Vóór 1898 werd het tijdschriftkarakter nog versterkt doordat het volledige eerste blad ingenomen werd door een getekend vignet dat een zicht voorstelde op de verschillende Belgische badplaatsen. Vanaf 1898 werd dit vervangen door een afbeelding van het Blankenbergse casino samen met een vrouwenfiguur en een zicht op de zee. De afbeelding besloeg toen maar een halve pagina meer. Op groot formaat was de titel herleid tot sobere letters zonder afbeelding. Daar waar het weekblad van de hand ging voor 20 centimes, kostte het dagblad amper 5 centimes. Vanaf het einde van de negentiende eeuw waren de druktechnische procédés dermate verbeterd dat ook kleine drukkerijen vlot en tegen haalbare kosten een dagblad konden produceren.

Bij de aanvang luidde de ondertitel "Liste officielle des étrangers de Blankenberghe, Heyst, Wenduïne, Knocke, et du Coq-sur-mer", maar reeds in 1898 richtte de uitgever zijn blikken ook op de westkust : Middelkerke, Westende, Nieuwpoort, Oostduinkerke, Koksijde en De Panne. Oostende ontbrak in dit lijstje, er was daar reeds een sterk ontwikkelde, zowel politieke als toeristische, lokale pers. Het had dan ook weinig zin om zich ook hier op de markt te gooien : de kostbare plaats die aan Oostende zou moeten besteed worden zou vermoedelijk niet hebben geresulteerd in een voldoende aantal nieuwe lezers om rendabel te zijn.

Dat Laga, zoals hij beweerde in de prospectus voor 1898, op de medewerking van de gemeentebesturen kon rekenen, zal in de eerste plaats voor Blankenberge opgegaan zijn⁷⁴. Immers vanaf 1896 kende Blankenberge een homogene katholieke gemeenteraad. Voor het eerst was ook een katholiek burgemeester geworden : Karel Deswert. Het is in deze context dat een katholieke pers ontstond. *La Vigie de la Côte* werd uitgegeven door de liberale Daveluy, wat niet verhinderde dat de krant over het algemeen neutraal was en zeker niet over politiek schreef. Wel had *La Vigie* in het afgelopen decennium het gemeentelijk beleid steeds kritiekloos weergegeven. Mede hierdoor kan het zijn dat het nieuwe, katholieke bestuur liever beschikte over een seizoenkrant die tot de eigen achterban behoorde. Hoewel *L'Écho* zich neutraal opstelde, een eerste vereiste voor een succesvol seizoenblad, stond de krant toch uitgesproken positief tegenover

74. *L'Écho des Plages*, 26.04.1898 (Prospectus)/1, A.

de nieuwe gemeenteraad. Dit bleek overduidelijk uit het startnummer van de eerste jaargang. In de kroniek met Blankenbergs nieuws werden alle nieuwe realisaties op toeristisch gebied uitgebreid voorgesteld. Voor de verwezenlijking hiervan werd de loftrompet gestoken over het nieuwe bestuur en over Deswert. In dezelfde bijdrage toonde de anonieme auteur zich een tegenstander van de verlenging van de exploitatievergunning van het casino⁷⁵. Blankenberge was een "plage des familles" en de morele veiligheid mocht best zo min mogelijk in het gedrang komen.

Op het gebied van de reclamewerving toonde Laga zich zeer bedreven. Reeds het proefnummer van 15 mei 1897 was goed gevuld met publiciteit. De negen hiervoor voorbehouden pagina's waren reeds voor twee derden gevuld. Het eigenlijke eerste nummer (20 juni 1897) verscheen op twintig bladzijden waarvan de helft ingenomen werd door publiciteit. Enkele plaatsen bleven hiervan nog blanco. Hoewel de Blankenbergse adverteerders iets meer dan de helft van de reclameruimte voor hun rekening namen, was de rest van de oostkust toch zeer goed vertegenwoordigd. De belangrijkste adverteerders kwamen uit Blankenberge en vulden vier pagina's, Van de andere steden nam Heist er twee voor zijn rekening, Wenduine één en Den Haan en Knokke elk een halve. De rest waren kleine advertenties en blanco-ruimte : bewijs dat de uitgever niet zoveel verkocht had als hij voorzien had. Van de Blankenbergse hoteliers adverteerden zowel liberalen als katholieken in het weekblad. De prijzen varieerden voor een gans seizoen tussen 160 fr voor één bladzijde en 15 fr voor een vierentwintigste van een pagina⁷⁶. Het introductienummer tot de tweede jaargang was opgevat als een brief gericht aan potentiële adverteerders. Door dit proefexemplaar naar diverse hoteliers en winkeliers te zenden kon men een maximaal aantal adverteerders werven. Deze werden aangetrokken met het aanbod dat een inlassing van minimum 15 fr. tevens recht gaf op een abonnement op *L'Écho* en daarenboven nog op de partituur van een speciaal voor de krant gecomponeerde "gavotte". Mensen die reeds vóór het seizoen een abonnement namen hadden ook recht op deze premie⁷⁷. Toen *L'Écho*

75. *L'Écho de la Plage*, 15.05.1897/7, A en B.

76. *L'Écho des Plages*, 14.05.1897 (prospectus)/ passim.
Idem, 20.06.1897/ passim.

77. *L'Écho de la Plage*, 26.04.1898/1, B.

als dagblad verscheen werd anderhalve van de vier bladzijden door advertenties gevuld. Hiervan was ongeveer de helft Blankenbergs⁷⁸.

De inhoudelijke politiek kan samengevat worden als het ter beschikking stellen van alle nuttige informatie aan de toerist. Voorop hierbij kwamen natuurlijk de vreemdelingenlijsten. De diverse kuststeden hadden alle hun eigen rubriek waarin de afgelopen week besproken werd en het interessante in de komende zeven dagen onder de loep werd genomen. Blankenberge kreeg hierbij iets meer aandacht en plaats toebedeeld dan de rest, weinig verwonderlijk vermits het blad hier niet enkel zijn thuisbasis had, maar eveneens het meeste adverteerders en vermoedelijk ook een groot aantal lezers. Zo werd bijvoorbeeld de volledige tweede pagina van de krant ingenomen door het stadsplan van Blankenberge. Bedoeling hiervan was dat de lezers aldus gemakkelijk de adverteerders konden terugvinden. Toen *L'Écho* bij het begin van de twintigste eeuw als dagblad verscheen vertoonde de inhoud weinig verschillen. Wat anders in één nummer gebundeld werd, bereikte het publiek nu verspreid over de zes nummers van de week.

L'Écho verscheen voor het laatst in 1906. Het jaar daarop kwam Laga met een nieuw toeristisch blad voor de dag : *La Saison de Blankenberghe*. De ondertitel luidde : "Organe officiel de la vie balnéaire. Liste des étrangers. Programme des fêtes". Inhoudelijk werd m.a.w. dezelfde lijn voortgezet. Het grote verschil was evenwel dat men zich nog enkel op Blankenberge richtte. Enkel voor deze badstad werd nog een vreemdelingenlijst gedrukt. Van de vier pagina's werd de laatste ingenomen door reclame. Voor een gedeelte hiervan, de uurregeling van de treinen en een advertentie voor de winkel van Laga zelf, is het evenwel niet duidelijk of het ook iets opbracht. Het formaat was extra groot : 62 bij 42 cm, wat het gebruik van vijf kolommen mogelijk maakte⁷⁹.

De belangrijkste concurrent bleef doorheen gans deze periode actief. Werd de concurrentieslag met *La Vigie de la Côte* uiteindelijk verloren of gunden beide bladen elkaar geen plaatsje onder de zon? Bij gebrek aan voldoende exemplaren uit deze periode kan deze vraag niet beantwoord worden. Te oordelen naar de behoorlijke hoe-

78. *L'Écho des Plages*, 31.07.1905/ passim.

79. *La Saison de Blankenberghe*, 08.08.1907/ passim.

veelheid reclame kan de oorzaak moeilijk bij een tekort aan inkomsten gezocht worden. Wel is het mogelijk dat een dagbladformule te ambitieus was voor een Blankenbergse toeristisch blad. Het kan zijn dat de kosten bij een te geringe verkoop naar verhouding te hoog opliepen. Mogelijk werd gepoogd deze te drukken door het verspreidingsgebied tot Blankenberge te beperken wat dan weer een dermate negatieve invloed kan hebben gehad op het reclamevolume dat de krant onrendabel werd. Bij gebrek aan adequaat archief blijven dit echter gissingen op basis van enkele indicaties.

11. De Duitstalige pers.

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw nam het aantal Duitse toeristen zienderogen toe aan de Belgische kust. In het laatste decennium kwamen hier ook nog heel wat Oostenrijkers bij. Een belangrijk deel van het Blankenbergse zomerpubliek was in deze jaren dus Duitssprekend⁸⁰. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een behoefte ontstond aan een pers die de Duitse badgasten in de eigen taal zou voorlichten.

Een eerste poging hiertoe werd in 1891 ondernomen met *Die Wacht an der Nordsee*. Het was een initiatief van de in Brussel gevestigde Duitse boekhandel Kiessling en Cie. Voor de redactie werd een beroep gedaan op Paul Dünau, die reeds actief was als redacteur van een Duitstalig blad in België⁸¹. Het Duits toeristisch weekblad hield het maar één zomer vol. Pas op 21 juni 1896 verscheen het eerste nummer van de directe opvolger : *Die Nordsee*. Nu was Dünau zowel uitgever als redacteur. Het weekblad werd wel nog steeds in Brussel gedrukt. In het eerste nummer onder de nieuwe titel werden technische moeilijkheden aangehaald als verklaring voor het falen van de vorige poging, evenwel zonder nadere toelichting. Over Dünau en zijn eerste poging werd in het nieuwe blad beweerd dat “[...]der kühne Pionier dieses Unternehmens gezwungen war seinen journalistischen Wirkungskreis anderswohin zu verlegen”. De die-

80. R. BOTERBERGE, *Blankenberge in en om de Eerste Wereldoorlog*, p. 25.

81. Eerst de *Deutsche Zeitung für Flandern und Brabant* (1884-) en later de *Deutsche Zeitung für Belgien* (1896-).

A. VERMEERSCH, *Repertorium van de Brusselse pers (1789-1914)* A-K, Leuven, Nauwelaerts, 1965, pp. 208-209.

pere oorzaken van het niet van de grond komen werden niet vermeld, hoewel men in vage termen gewaagde van “Schwierigkeiten”. Deze waren nu echter overwonnen, stelde de redactie, zodat *Die Nordsee* voortaan iedere zomer terug van de partij zou zijn.

Het Duitstalige blad verschilde t.o.v. andere seizoenpublicaties voornamelijk qua taal en doelgroep. Inhoudelijk zweerde men bij de klassieke betrachtingen van de toeristische pers : informatie brengen zonder politieke standpunten in te nemen⁸².

De krant kostte 10 centimes voor een los nummer, voor een abonnement moest 1 Fr 25 betaald worden. Er werd gedrukt op groot formaat (44 x 27 cm) en over drie kolommen. De redactie, Dünau dus, was gevestigd in de Langestraat in Blankenberge. Vanaf 1899 kon men ook terecht bij de Duitse kapper Bautz aan het Casinoplein. Het drukken gebeurde steeds in Brussel, zij het dat het jaar op jaar een andere drukker betrof.

Tussen einde juni en midden september was *Die Nordsee* wekelijks vanaf zondag beschikbaar. Vaste rubrieken waren een kroniek met het nieuws uit de diverse Belgische kustplaatsen, de gemengde berichten en een feuilleton. Natuurlijk ontbraken de vreemdelingenlijsten evenmin. Maar hier werden enkel de Duitsprekende toeristen opgenomen. Van de in totaal vier bladzijden was de derde volledig gevuld met reclame. De adverteerders waren Belgen, hoteliers en winkeliers, die allen met een of andere speciale dienst op het Duitse publiek mikten. Maar ook enkele in Blankenberge gevestigde Duitsers prezen zich aan. Zo bijvoorbeeld de Duitse kapper Otto Bautz of apotheker Kauffer die zich “hofleverancier van de koningin van Saksen” noemde.

Naast de bovengenoemde aspecten had *Die Nordsee* ook duidelijk de bedoeling op te komen voor de Duitse belangen aan de kust. Wanneer de redactie meende dat de Duitse toerist iets te kort gedaan werd, aarzelde ze niet om dit ook duidelijk te schrijven. Op 20 augustus 1899 verscheen een hoofdartikel waarin alle grieven gebundeld werden. Blankenberge werd zwaar op de korrel genomen omdat er te weinig rekening zou worden gehouden met de Duitssprekenden. Alles was in het Frans, klaagde de auteur: de bediening, de obers, de muziek (“Massenet, Massenet und abermals Massenet!”), het theater, enz. Daarbij volgde nog een pleidooi voor het ophangen

82. *Die Nordsee*, 21.06.1896/1, B.

van een groot uurwerk aan de gevel van het kursaal, zodat de baders tenminste konden zien hoe laat het was. Dit artikel had de vorm van een ingezonden brief en was niet ondertekend⁸³.

Bij gebrek aan volledige jaargangen van de krant weten we niet of deze kwestie nog uitdeinde dan wel of er bijvoorbeeld een reactie kwam van de Blankenbergse overheid. Dat het Frans aan de kust wijd en zijd verspreid was hoeft geen betoog. Dat dit de taal van het toerisme was blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de seizoenbladen overal Franstalig waren. Het lijkt normaal dat de Duitse badgasten, zeker toen zij een steeds belangrijker groep gingen vormen, een dienstverlening wensten die ook met hun wensen rekening hield. Men kan, mede hierdoor, niet beweren dat *Die Nordsee* zich distancieerde van het gastland of een soort Duits superioriteitsgevoel tentoon spreidde. Dat dit niet zo was moge duidelijk blijken uit het speciaal nummer van 9 september 1900. In deze feesteditie werd uitgebreid de lof gezongen van Leopold II. Op de titelpagina was een grote foto afgedrukt van de baardige vorst, samen met een heus lofdicht van de hand van Paul Dünau. Op de binnenbladzijden werd bovendien nog in het lang en in het breed het leven en vooral de dood van sergeant De Bruyne toegelicht, een Blankenbergse Kongo-kolonisator die in zijn geboortestad de rol van lokale held kreeg toegemeten. Een status die hij verwierf nadat hij in 1892 bij het begin van de zgn. "Arabische" campagne, een kopje kleiner werd gemaakt. De Duitse krant drukte ook een foto af van de sergeant. Bij dit alles bleef nog net genoeg plaats over om, ook met foto, het bezoek van een veteranenvereniging van Duitse soldaten van de oorlog van 1870-'71 te belichten⁸⁴. Dat Dünau een feestnummer van zijn blad vulde met voornamelijk typisch Belgische toestanden wijst toch op een behoorlijk hoge graad van assimilatie.

Dit uitzonderlijk geïllustreerde feestnummer kwam er als compensatie voor het onregelmatig verschijnen van *Die Nordsee* gedurende het laatste seizoen van de negentiende eeuw. De hoofdredacteur verontschuldigde zich hiervoor. Hij schreef dat verplichtingen in Parijs hem hadden weerhouden zijn krant regelmatig te laten uitkomen. Daarom kwam er een speciaal nummer om afscheid te nemen

83. *Die Nordsee*, 20.08.1899/1, A, B en C.

84. *Die Nordsee*, 08.09.1900/partim.

van de Duitse toeristen en hen een weerzien toe te wensen voor de volgende zomer. Het is nog maar de vraag of de krant bleef verschijnen in 1901. Na 1900 vonden wij immers geen nummers meer terug. Het is best mogelijk dat de moeilijkheden van 1900 de aanzet waren tot de zwanezang van *Die Nordsee*. Immers, als één man moest instaan voor de redactie van een krant mocht er niet al te veel misgaan opdat vroeg of laat de productie onderbroken werd.

12. Enkele kleinere toeristische bladen.

Volledigheidshalve vermelden we hier nog enkele publicaties die alle met elkaar gemeen hadden dat ze hoogstens twee seizoenen meegingen. Tussen 1889 en 1915 werden verschillende titels gelanceerd waarvan enkel de reeds besproken *L'Écho des Plages* levenskrachtig genoeg bleek om het tien jaar vol te houden.

Le Guide des Étrangers à Blankenberghe et Heyst verscheen wekelijks op zondag tijdens de zomermaanden van 1889. De kroniek van het eerste nummer, tevens het enige bekende, was duidelijk bedoeld om geruchten de kop in te drukken als zou de hygiënische toestand te Blankenberge te wensen hebben overgelaten. Waarschijnlijk ging het om een geruchtenstroom die de wereld ingestuurd werd in de marge van de "riolenkwestie". In 1889 was het rioolstelsel immers nog steeds niet uitgebouwd. Op bladzijde drie werd aan de hand van demografische gegevens gepoogd te bewijzen dat het leefklimaat te Blankenberge helemaal niet ongezond was, integendeel zelfs⁸⁵. Voor de rest was het blad uitsluitend gevuld met het feestprogramma van Heist en Blankenberge, de uurregeling van de spoorweg, info i.v.m. de posterijen, tarieven van het casino, uren van diverse religieuze diensten en de vreemdelingenlijsten. Waarschijnlijk lag de gemeentelijke overheid aan de basis van dit initiatief en was het vooral de bedoeling met positieve berichten uit te pakken. Vermits we enkel het eerste nummer terugvonden, kan over succes of falen niets gezegd worden. Het is bijvoorbeeld absoluut onduidelijk of het blad nog verscheen in 1890.

In juni 1893 lanceerde de Blankenbergse liberale drukker J. Vandermarliere eveneens een toeristische krant : *La Gazette du Littoral*

85. *Le Guide des Étrangers à Blankenberghe & Heyst*, 30.06.1889/ 3, A.

Belge. Qua opzet neigde het blad naar een literaire en “mondaine” invulling zoals die reeds door *L'Estacade* uitgetoet was. Als medewerkers duiken verschillende namen op waarvan het niet helemaal duidelijk is of het al of niet om pseudoniemen ging : Augustin Castéran, Crillon, Raymond De Bries en Eug. Mariette. Als belangrijkste item was vanzelfsprekend terug de vreemdelingenlijst present.

De krant verscheen twee maal per week tussen 15 juni en 31 oktober. Van de vier pagina's die een nummer telde, werden de twee binnenste ingenomen door publiciteit. Vermoedelijk ging het hier in de eerste plaats om een initiatief dat genomen werd met het doel reclame te werven. Voor een lokale drukker kon de toeristische pers op dit gebied immers zeer lucratief geëken hebben gezien het succes van andere soortgelijke bladen. In hoeverre de hypothese opgaat dat het hier in feite een soort veredeld reclameblad betrof konden we bij gebrek aan exemplaren niet nagaan. Of *La Gazette* enkel in 1893 of ook nog later van de persen kwam, weten we niet vermits enkel de eerste twee nummers teruggevonden werden.

Het waren niet enkel privé-personen die een krant op de markt brachten. Ook enkele toeristische ondernemingen hadden een eigen publicatie die meestal niet veel meer was dan een veredeld programmablade, zoals het lokale theater (*L'Écho théâtral*, 1892-1893; *Journal du théâtre de Blankenberghe*, 1897) en de pier (*Pier de Blankenberghe*, 1894-1900). Ook het Casino bleef niet achter en kende achtereenvolgens volgende “huisbladen” : *Casino de Blankenberghe* (1891-1895), *La Mer* (1896) en *La Plage/Courrier du Littoral* (1913-1914). Enkel dit laatste blad, dat reeds na het eerste nummer zijn titel veranderde, groeide uit tot een meer uitgebreide publicatie. Met het uitbreken van de oorlog verdween het echter net als *La Vigie*.

Tot slot vermelden we ook nog het bestaan van twee satirisch-humoristische kranten : *Le Phoque* (1876) en *La Mouette* (1881-1882; 1887). Het gaat hier om individuele initiatieven en zeker niet om commerciële seizoenbladen⁸⁶.

86. Jens VERMEERSCH, *Twee humoristische krantjes voor toeristen in het negentiende-eeuwse Blankenberge*, in : Guido SIJS (red.), *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek Jozef Weyns*, Winksele, Boek & Vorm, 1992, pp. 233-237.

DIMANCHE 28 JUIN 1896.

VERZAAKING
GEBL. MICHIELS
BRUGGE

Prix : 10 centimes.

1re ANNÉE. — NUMÉRO 1.

Annonces.

Echo et nouvelles.	5 francs la ligne.
Première page.	2 francs
Quatrième page.	50 cent.

ON TRAITE A FORFAIT.

**Rédaction, Administration
et Annonces**

AU CASINO DE BLANKENBERGHE.

Afb. 5. Hoofding van "La Mer" (Stadsarchief Brugge., verz. G. Michiels).

13. Besluit.

De eerste toeristische krant verscheen net op het ogenblik dat het aantal in Blankenberge verblijvende badgasten, gemiddeld over de drie maanden van het seizoen gespreid, groot genoeg was geworden om een een vast lezerspotentieel te bieden. Het gemeentebestuur lag nog aan de basis van de eerste krant. Eens de aanleg van de spoorweg het toerisme een extra impuls gaf evolueerde de seizoenpers tot een privaataangelegenheid. Vanaf 1865 ging de Brugse drukker Daveluy van start met *La Vigie de la Côte*. Dit blad werd zeer vlug de toonaangevende toeristische publicatie te Blankenberge. De krant bleef onafgebroken verschijnen tot aan de vooravond van de eerste wereldoorlog. Voor dit succes kunnen enkele elementen aangehaald worden : een stevige financiële basis door de grote hoeveelheid reclame, de meestal politiek-neutrale opstelling gekoppeld aan de inhoudelijke beleidslijn om niemand voor het hoofd te stoten en tenslotte een goed uitgebouwd dienstengedeelte met de vreemdelingenlijsten als belangrijkste onderdeel.

Verschillende andere toeristische bladen poogden op hun beurt een vaste stek te verwerven. Geen enkel hield het echter langer dan enkele jaren vol. Het publiek en de reclamemarkt waren gewoon niet omvangrijk genoeg om twee bladen met hetzelfde doelpubliek leefruimte te bieden. *La Vigie* haalde telkens weer de overhand doordat het door zijn lange voortbestaan een vaste waarde werd voor zowel toeristen als adverteerders. De concurrenten poogden een eigen lezerskring op te bouwen, meestal door als een inhoudelijk vernieuwende aanpak literair hoogstaande teksten te plaatsen tegenover *La Vigie* die het vooral van informatie moest hebben. Dit slaagde niet in voldoende mate zodat de pogingen gestaakt werden, ofwel verlegd naar Oostende waar een mondainer publiek betere perspectieven bood.

Hoe kunnen we nu de typische eigenschappen van de toeristische pers tijdens de onderzochte periode samenvatten? Vooreerst onderscheidde deze pers zich door haar seizoengebondenheid. De bladen verschenen enkel in de periode half juni tot eind september om na een winterslaap opnieuw op te duiken. Op inhoudelijk vlak richtten de bladen zich informatief volledig op de badgast met als belangrijkste onderdeel de publicatie van de vreemdelingenlijst. Vervolgens vermelden we het a-politieke karakter van de berichtgeving. In het seizoen moeten plezier, ontspanning en baden voorrang genieten boven het politieke nieuws, kortom het strand is neutraal gebied.

Hield een seizoenkrant zich hier niet aan dan ging dit ten koste van een heleboel lezers. De toerist met behoefte aan een opiniepers schafte immers zijn vertrouwde krant aan. De plaatselijke pers moest hem op de eerste plaats informeren. Hierbij waren vooral de vreemdelingenlijsten van belang als instrument voor sociale contacten binnen de gegoede klasse die vóór Wereldoorlog I zich als enige een verblijf aan de kust kon veroorloven. Dit specifiek publiek lag aan de basis van een vierde kenmerk, nl. het Franstalig karakter van de seizoenpers. Wel beschikten de Duitsers over een eigen krant op het ogenblik dat zij een substantieel deel van de badgasten gingen vormen. Maar dit was een initiatief van Duitsers uitsluitend bestemd voor landgenoten.

De toeristische bladen ontstonden in het kielzog van de groei van de toeristische industrie. Drukkers en/of uitgevers van het binnenland zagen brood in zo'n blad. Daveluy, gevestigd te Brugge, was het meest succesvolle voorbeeld. Soms richtte de drukker wel een bijhuis op te Blankenbergse maar slechts op het einde van de negentiende eeuw bracht een plaatselijke drukker een seizoenkrant op de markt. Pas in de jaren negentig was de Blankenbergse bevolking omvangrijk genoeg om een drukker toe te laten er zich permanent te vestigen en toch het jaar rond werk te hebben. Drukker en uitgever waren niet steeds éénzelfde persoon. Maar als beiden samengingen, zoals bij Daveluy, overwoog het commerciële belang op de ideologische motieven. Enkele periodieke blaadjes waren uitgaven verbonden aan plaatselijke toeristische uitbatingen. Ze hadden tot doel de activiteiten aan te kondigen van en reclame te maken voor de pier, het theater of het casino. Soms werd ook meer algemeen nieuws gebracht maar dit was van ondergeschikt belang.

Hoewel we bij gebrek aan drukkersarchieven geen zicht hebben op de financiële achtergronden en de boekhouding van het krantenbedrijf, is het duidelijk dat advertenties de inkomstenbron bij uitstek de advertenties waren. *La Vigie* werd voor het grootste deel gevuld met reclame en kon dit aandeel ook behouden tegenover concurrenten. Enkel *Le Guide du Baigneur* slaagde erin een behoorlijke hoeveelheid publiciteit aan te trekken, gedeeltelijk ten koste van *La Vigie*, maar het blad bleef bovendien in de winter verschijnen als politiek blad en dan bijna zonder reclame. Uiteindelijk konden de zomerinkomsten de wintereditie niet ondersteunen zodat de krant tot de ondergang gedoemd was.

De toeristische pers ondervond wel degelijk de invloed van de ge-

meentelijke overheid. Dit was zeker niet bepalend voor succes of falen. Zo steunde het Blankenbergs gemeentebestuur *Le Guide du Baigneur* bij zijn ontstaan. *La Vigie* ondervond hier wel hinder van maar bleef toch de markt domineren. Uiteindelijk was de ervaring en het lange bestaan doorslaggevend, vooral ook bij de verwerving van reclame. Enkele jaren van succesvol bestaan waren voor *La Vigie* een solide basis om de leidende toeristische krant te blijven, ook bij opduikende concurrentie. Hoe langer het blad verscheen hoe meer het een vaste waarde werd voor zowel adverteerders als lezers.

De invloed van de economische situatie op de toeristische pers is moeilijk te bepalen omdat financiële gegevens of oplagecijfers ontbreken. Wel werd duidelijk dat de seizoenpers ontstond op het ogenblik dat de toeristische industrie uit de startblokken schoot. Dat er na 1893 verschillende nieuwe titels op de markt kwamen brengen we in verband met de heroplevende conjunctuur na een periode van economische recessie. Hoewel het toerisme in deze periode nog bijna uitsluitend een voorrecht was van de betere klasse, en dus minder gevoelig voor economische recessie, viel uit het aantal ingeschreven vreemdelingen toch een negatieve tendens aan te wijzen in de periode 1885 tot 1892.

EEN BAKERMAT VAN HET KAPITALISME : BRUGGE IN DE 14DE EEUW *

J. MURRAY °

Dames en Heren,

Ik beschouw het vanavond als een dubbele eer achter dit spreekgestoelte te mogen staan. Als Amerikaan vooreerst, vind ik in uw belangstelling een bewijs dat mijn land en volk toch meer kunnen produceren dan hamburgers en dinosaurussen. Er bestaat inderdaad bij ons een interesse en respect voor de middeleeuwse geschiedenis van Europa, een tijdperk dat zowel de Amerikaanse als Europese cultuur diep heeft beïnvloed. Ten tweede is het kader waarin deze lezing georganiseerd wordt - het Levend Archief - iets dat mij nauw aan het hart ligt, want ik ben er al jarenlang van overtuigd dat het stadsarchief een van de al te weinig bekende juwelen van Brugge is. Ik hoop dat deze lezing de eerste in een lange reeks zal zijn, en dat de vereniging "Levend Archief" zal bijdragen tot een grotere waardering voor het stadsarchief bij Bruggelingen en Brugs-voelenden overall.

Ik wil even een moment stil blijven staan bij het begrip "Levend Archief" - Wat betekent zo'n naam eigenlijk? Voor velen, misschien de meesten, is een archief een plaats waar dode papieren berusten, en waar zeker geen verstandig mens binnenstapt om iets "levendigs" te vinden. Dat is natuurlijk verkeerd en het is overbodig om te diep op zo'n misverstand in te gaan. Maar de vraag kan terecht worden gesteld : Wat is de rol van een archief in de samenleving, en wat heeft dit met leven te maken? Ik kan alleen mijn mening als historicus, dat wil zeggen als gebruiker van archieven, naar voren brengen, met de stelling dat een geslaagd archief, zoals

* Tekst van een lezing gehouden in het Stadsarchief van Brugge op 27 januari 1994 voor de leden van de VZW "Levend Archief". Het hier behandelde thema wordt momenteel uitvoeriger ontwikkeld in een Engelstalig boek dat binnenkort zal verschijnen.

° Historicus, Associate Professor van de University of Cincinnati, U.S.A.

het stadsarchief, de plaats dient te zijn waar het heden en het verleden met elkaar in contact komen en de geschiedenis in de breedste zin des woords gecreëerd wordt. Let op, ik zeg niet geschiedschrijving omdat slechts een heel klein gedeelte van de "geschiedenis" op papier gezet wordt. Ik bedoel integendeel dat de geschiedenis bestaat uit herinneringen tot leven gebracht ofwel door persoonlijke ervaringen ofwel door contact met de bronnen die onder andere in archiefdepots worden bewaard en toegankelijk gemaakt. Kortom, geschiedenis is niets anders dan het proces van bekendmaking van het verleden onder levende wezens, en een "levend" archief moet, om die naam waard te zijn, dit proces bevorderen.

Het archiefwezen is de kunst of wetenschap die ik beschreef en waarvan het Brugs stadsarchief voor zoveel aspecten een toonbeeld is. Maar vanavond wou ik bij wijze van spreken de tweede stap zetten en een historische bron uit het stadsarchief te voorschijn halen om te proberen deze papieren weer tot leven te brengen. Het gaat over zes zogenaamde grootboeken van de gefailleerde Brugse geldwisselaars Willem Ruweel en Collard de Marke, die uit 1366-1370 dateren.

Deze boeken schuilen achter het nummer 305 in de *Beknopte Inventaris*, met de vermelding dat ze (en ik citeer) "eigenlijk...niet rechtstreeks van de stedelijke administratie afkomstig, doch door overeenkomst of inbeslagname daarbij (zijn) terechtgekomen." Het is dit laatste "het inbeslagname van bewijsstukken voor een proces" dat hoogstwaarschijnlijk de aanwezigheid verklaart van deze bronnen in een instelling waarin zij blijkbaar niet thuishoren, en gelukkig, want anders zouden zij zeker verloren zijn gegaan. Zij zijn immers de oudste bronnen van hun type in heel Noord-Europa. Het inbeslagname van de goederen en papieren van die gefailleerde wisselaars heeft te maken met een waarborg die de stad aan verschillende naties van vreemde kooplieden toestond om de verliezen van hun leden bij zo'n faillissementen te vergoeden. Dus de privé-registers van Ruweel en de Marke zijn allereerst "bronnen" geweest voor de stadsadministratie in haar pogingen om de buitenlanders zoet te houden, ondanks de financiële zorgen van Brugge destijds. Eens hun rol als wettelijke bescheiden was afgelopen, zijn de grootboeken ergens op een plank gezet en daarna compleet in de vergetelheid geraakt gedurende bijna zes eeuwen.

Het was ironisch genoeg in een jaar dat ook bekend staat voor faillissementen - 1929 - dat een jong boekhouder en amateur-histo-

ricus, de Antwerpenaar Raymond de Roover, naar Brugge kwam om de grootboeken te bestuderen. In de loop van de volgende negentien jaar, maakte de Roover de resultaten van zijn onderzoek bekend in een reeks artikels die werden samengevat in een boek met als titel *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges*, gepubliceerd in 1948 in de VS. Sindsdien is het boek een klassieker geworden met het gevolg dat Brugge een belangrijke plaats blijft innemen in alle historische werken gewijd aan de economische geschiedenis van de middeleeuwen.

In zijn werk heeft de Roover veel aandacht besteed aan de interne werking van de Brugse markt, vooral de activiteiten van Italiaanse kooplui in Brugge. Hij heeft ook een licht kunnen werpen op het boekhoudings- en overschrijvingssysteem van de geldwisselaars met de grootboeken van Ruweel en de Marke als belangrijkste bron. De beroepswoekeraars kwamen ook aan bod met hun werkzaamheden bij het lenen op pand. De Roover heeft in zijn beeld van de Brugse zakenwereld een zeer duidelijke hiërarchie van bevoegheden geschetst : Italiaanse wisselhandelaars verantwoordelijk voor langeafstand transacties door het verhandelen van wisselbrieven, geldwisselaars voor plaatselijke transacties door geld in deposito te ontvangen en het op bevel over te schrijven, en woekeraars voor het verstrekken van consumptie-krediet. Het waren vooral de technische aspecten van de Brugse markt die de Roover onderzocht en daardoor is er een ernstig gebrek aan belangstelling voor de sociale achtergrond. Met andere woorden, men zoekt tevergeefs in *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges* naar twee onderwerpen : de essentiële rol van huwelijk en familie, en de juiste betekenis van de geldwisselaar in de organisatie van de Brugse markt destijds. Een nieuwe kijk op de grootboeken van Ruweel en de Marke kan deze twee lacunes in de Brugse geschiedenis helpen vullen.

Voor ik dit onderwerp aansnij, moet ik een woordje uitleg geven over wat eigenlijk een middeleeuwse wisselaar was. Geld in de middeleeuwen bestond bijna uitsluitend uit muntstukken; de taak van de wisselaar was dus in de eerste plaats het uitwisselen van vreemde munten. Daarnaast, zoals eerder gezegd, hadden Brugse wisselaars voor 1305 een systeem van bankrekeningen uitgewerkt waarin overschrijvingen van de ene rekening op een andere mogelijk waren. Ze zijn in zekere zin bankiers geworden. Vanaf 1307 oefenden de wisselaars hun beroep uit in de kamertjes die grensden aan de Nieuwe of Waterhalle in de huidige Philipstockstraat. In de

volksmond werd die plaats, officieel de Sint-Pietersbrug genoemd, omgedoopt tot de Wisselbrug, en ze bleef die naam dragen tot aan het einde van het Ancien Regime.

Ik wil het nu hebben over de wisselaar Willem Ruweel ook bekend als Guillaume Ruyelle. Hij was hoogstwaarschijnlijk Bruggeling noch Vlaming van afkomst. Zijn naam verwijst naar een Franse, misschien Fransvlaamse oorsprong en dankzij het prachtig nieuw woordenboek van Frans Debrabandere kunnen we die situeren in het gebied rond Kamerijk, Rijsel of Doornik. Dit wekt maar weinig verbazing aangezien er veel inwijkelingen uit die regio actief waren in het laat-middeleeuwse Brugge, vooral in de geldhandel. Onze Guillaume Ruyelle maakte deel uit van deze kooplieden en was wellicht al betrokken in de een of andere handelssector voor hij de beslissende stap in zijn carrière deed met zijn huwelijk dat rond 1350 plaatsvond. Zijn bruid was de poortersdochter Margariet van Ruuslede die het recht op een van de vijf vrije wissels staande op de Wisselbrug inbracht in de huwelijksgemeenschap. Dus door het huwelijk van Margariet en de min of meer ingeburgerde Willem ontstond de wisselbank die de naam Ruweel zou dragen.

Economisch gezien, vulde de inbreng van de twee partijen elkaar goed aan. Ruweel was waarschijnlijk al een ervaren koopman met een reputatie in de Brugse zakenwereld toen hij trouwde. Margariet bracht met haar wisselkantoor de mogelijkheid mee om een aanzienlijk kapitaal te investeren in de handelsaktiviteiten van haar man. Het was de gangbare praktijk onder de Brugse wisselaars leningen uit te schrijven of andere beleggingen te doen uit de hen toevertrouwde sommen. Het voordeel van zo'n systeem voor een koopman als Ruweel is overduidelijk. Maar er was ook voordeel voor Margariet, want de reputatie van de wisselaar speelde een beslissende rol bij het aantrekken van deposito's, aangezien de vrijwel enige waarborg voor de klant van de middeleeuwse wisselbank de goede naam van de bankhouder was. Er was ook in een ander opzicht voordeel te halen uit het huwelijk. In het gewoonterecht vormde een huwelijk een soort vennootschap waarin alle goederen gemeen gehouden worden onder toezicht van de man, maar niettemin wordt het recht van de vrouw op haar inbreng en de helft van de aanwinsten gewaarborgd in geval van het overlijden of faillissement van haar man. Dus bestond de mogelijkheid het grootste gevaar van de middeleeuwse wisselbank te vermijden - met name door verkeerde beleggingen of wantrouwen van klanten het gehele familiekapitaal te

verliezen ten gevolge van een faillissement. Op die manier wordt de helft van het familievermogen in veiligheid gesteld tegen eventuele schuldeisers.

Er was ook een fifty-fifty taakverdeling voor wat het voeren van de zaak betrof. Margariet had voor haar deel de leidende rol in het dagelijks beheer van het wisselkantoor, bijgestaan door vier tot vijf assistenten. Dit was zowel makkelijk als verwarrend, want vier op de vijf droegen de naam Jan of Hannekin. Het waren haar zoon Jan Ruweel, een verwant, Jan van Ruuslede en twee knapen, Jan van Risele en Jan de Hersin. Af en toe duikt ook een tweede zoon - Copin - op. Het bleef beslist een familie-zaak en het feit dat al de werknemers meestal met de verkleinvorm van hun naam genoemd worden, suggereert dat al die Jans minderjarig waren.

Dat een vrouw zo'n vooraanstaande rol in een wisselbank innam hoeft ons nauwelijks te verbazen. De wissel was al twee generaties in de familie Van Ruuslede toen Margariet hem erfde, en waarschijnlijk had ze daar al wat ervaring in voor haar huwelijk. Er was bovendien in Brugge een sterke affiniteit tussen wisselbanken en vrouwen : een moeder en dochter hielden zo'n wissel vroeger in de 14e eeuw blijkbaar zonder mannelijke inmenging. Het was ook destijds de gewoonte voor een weduwe de zaak van haar man voort te zetten na zijn dood. Twee van de concurrenten van Ruweel en De Marke waren in feite weduwen die de wissels van hun overleden echtgenoten bleven openhouden. Er waren ook een aantal onafhankelijke vrouwen die lopende rekeningen bij Ruweel en De Marke hadden, nog een bewijs van de belangrijke rol van de vrouw in de middeleeuwse stadseconomie.

Willem Ruweels beleggingsactiviteiten gebeurden zover we ze kunnen uitmaken op drie manieren : onroerend goed, handel en stadsfinanciën. Normaal gezien is vastgoed een gevaarlijke belegging voor de middeleeuwse wisselaar omdat het daarin belegde geld moeilijk te recupereren is in geval van geldnood in de bank. Ruweel schijnt rekening te hebben gehouden met dit nadeel door zijn voorkeur voor commercieel vastgoed. In de handel zocht Ruweel partners; een ervan was de Brugse waard Jacob Sconeberghe, en er moeten anderen uit het milieu van de waarden en makelaars zijn geweest. Last but not least was er Ruweels belangstelling voor de publieke sektor door het pachten van stadsaccijnzen.

Een accijns was een stedelijke belasting op het verbruik van goederen, meestal verpacht aan partikulieren tegen een vooraf besliste en betaalde geldsom. In Brugge waren de zogenaamde vier grote accijnzen allemaal belastingen op drank, met die op wijn als de belangrijkste inkomstenbron. Het pachten van de wijnaccijns eiste veel kapitaal en savoir faire, want de pachter moest goed weten wat de opbrengst van de accijns zou kunnen zijn om zijn bod goed in te schatten. Anders was er geen winst voor de pachter en het kon zelfs gemakkelijk tot zwaar verlies leiden in geval van een misrekening. Geen wonder dat de meerderheid van de pachters van de wijnaccijns in Brugge afkomstig was uit de rijkste poortersgeslachten. Ruweel greep waarschijnlijk te hoog in zijn pogingen om winst te halen uit de wijnaccijns en ten gevolge daarvan ging hij in 1370 failliet.

Een faillissement van een geldwisselaar bracht ernstige consequenties met zich mee : inbeslagname door de stad van Ruweels goederen, verkoop ervan en terugbetaling aan de rekeninghouders voor zover mogelijk. De stad moest borg staan voor de verliezen van sommige vreemde kooplieden. Het zou het einde van het verhaal zijn geweest voor Ruweels wisselbank.

Maar de les van dit verhaal ligt niet in het faillissement maar in het voortzetten van het wisselkantoor door Margariet, die het eigenlijk had ingebracht, en als zodanig buiten het bereik bleef van de schuldeisers. Willem is daarna wel van het toneel verdwenen, maar zijn zonen, Jacob en Stasin, waren achtereenvolgens in het bezit van het wisselkantoor in opvolging van hun moeder. Het wisselkantoor werd uiteindelijk verkocht kort na 1400 - een generatie dus na het faillissement. Het treffend voorbeeld van de Ruweels en hun wissel, bewijst het belang van de sociale geschiedenis voor wat men vroeger als puur economisch verschijnsel beschouwde. Een huwelijk heeft immers veel aspecten - persoonlijk, sociaal en zelfs economisch, die allemaal moeten afgewogen worden.

Wij zijn minder goed ingelicht over de biografie van onze tweede wisselaar, Collard de Marke. Via zijn registers leren we iets over zijn vrouw, die wellicht niets met het wisselkantoor te maken had, en meer over zijn zoon, die ook Collard heette. Collard de jonge is wel in de familiezaak betrokken, en nam de bijzaak van lakeninvoerder en verkoper voor zijn rekening. Er staat ook een vermelding van zijn huwelijk in de registers van zijn vader met de mededeling dat de receptie plaatsvond in een bekende Brugse herberg.

Om de gasten op te vrolijken, werd het aanzienlijk bedrag van 12 pond groot aan wijn besteed. Veel meer weten wij jammer genoeg niet.

De compensatie voor dit gebrek aan personalia komt door de omvang van de bewaarde registers van De Marke : vijf grootboeken die samen meer dan 3500 bladzijden tellen plus twee indexen van het vierde register. In die registers kunnen wij de werking van een belangrijke wisselbank van binnenuit waarnemen, samen met zijn situering in de bredere handelswereld. Wat wij eigenlijk vinden bij De Marke, is een beeld van een echt financieel systeem dat in veel opzichten het onze benadert, waarbij de moeilijkheden rond de betaalmiddelen van die tijd legio zijn. Nauw verbonden met de diensten van de wisselaar, waren die van de andere sleutelfiguur van de Brugse "service sector", de waard-makelaar, of hostellier, zoals hij in de middeleeuwen genoemd werd.

Er is tamelijk veel over de Brugse waard-makelaars bekend dank zij de publikaties van Professor van Houtte en het mooie boek ter gelegenheid van het 325-jarig bestaan van de Kamer voor Handel en Nijverheid van Andries Van den Abeele en Michael Catry. Het is dus algemeen bekend dat Brugse waarden veel diensten aan hun buitenlandse gasten aanboden, onder andere kost en inwonen, bemiddeling bij transacties en stockering voor goederen. Wat minder nadruk heeft gekregen in de literatuur is het feit dat waarden ook dienst deden als bankiers, vooral voor gasten uit Noord-Duitsland, de Hanzekooplieden. Oppervlakkig gezien, zouden deze activiteiten van de hostelliers zware concurrentie voor de wisselaars kunnen zijn, maar in de praktijk ontstond er een goede samenwerking tussen de waard en de wisselaar.

Zoals eerder gezegd, waren de middeleeuwse betaalmiddelen bij uitstek gouden of zilveren munten of in sommige gevallen kwantiteiten van ongemunt goud en zilver. De waarde van een munt wordt bepaald door de goud- of zilverinhoud, die in dezelfde muntreeks kon verschillen ten gevolge van gebruik of zelfs door de onnauwkeurigheid van het muntatelier waar het stuk werd gemunt. Onhandiger nog was de wettelijke verplichting om uitsluitend de munt te gebruiken van het land of regio waar de transactie plaatshad : natuurlijk was het munten en hermunten een rijke bron van inkomsten voor de houder van het muntrecht, in Brugge, de graaf van Vlaanderen. Om de situatie nog complexer te maken, was het de gewoonte van Graaf Lodewijk van Male om al "zijn" munten letterlijk ongeldig te ver-

klaren met de bedoeling zijn winstmarges op te drijven door zowel winst te halen uit het hermunten als uit de reductie van de goud- of zilverinhoud van de munt. Men kan zich gemakkelijk voorstellen wat voor een chaotische situatie dit eigenlijk was. Een hoge graad van specialisatie was vereist om al de muntsoorten te herkennen en de juiste waarde van elk te constateren. En dit was nu de aanleiding tot samenwerking tussen de waard en wisselaar die heel vaak in de registers voorkomt.

De behoefte van de gasten aan munten was een belangrijke zorg voor de waard, die daarvoor een beroep deed op de deskundigheid van de wisselaar. Een mondelinge bestelling was alles wat nodig was om een "zak" (zo wordt het letterlijk in de registers beschreven) muntstukken van De Marke wissel naar de herberg te brengen. Aangezien De Marke tenminste twaalf verschillende gouden muntsoorten in zijn kassa had, uit onder andere Engeland, Venetië en Castilië, moet de kunde van de wisselaar hoog aangeschreven zijn geweest.

Maar de geldnood van de vreemde koopman hield niet op met de gouden en zilveren munten die gewoonlijk gebruikt werden in de handel. Er was ook een behoefte aan geld dat als betaalmiddel voor de kleinere transacties van het dagelijks leven diende : het zogenaamde "zwart geld." Deze geldsoort had niets met belastingontduiking te maken, wel met het uiterlijk van een muntstuk dat hoofdzakelijk uit koper vervaardigd werd. Brugse waarden blijken altijd een aanzienlijke voorraad van deze munten in huis te hebben gehad, en de wisselaar was de bemiddelaar van het grafelijk muntatelier en de hostellier. Als sleutelpersoon tussen koopman en muntatelier speelde de wisselaar ook de rol van kanaal waarlangs ongemunt goud en zilver naar de munt kon vloeien om daar te worden gemunt. De Marke was op dat gebied de grote specialist onder de Brugse wisselaars en hij heeft zowel waarden als andere wisselaars van vers gemunte geldstukken voorzien.

De samenwerking van waard en wisselaar kon ook over langere afstanden verlopen. In de Marke registers staan veel voorbeelden van geldtransacties tot stand gebracht door de connectie waard-wisselaar tot ver buiten Brugge. Ik moet me tevreden stellen met het citeren van maar twee gevallen. Een paar jaar geleden kreeg ik toevallig een brief in de bus van Professor Werner Paravicini (toen van Kiel, nu van Parijs) met het verzoek om naar een transactie in een register van De Marke te zoeken die vermeld staat in een rekenboek van

Jean de Blois, heer van Gouda en Schoonhoven, verricht tijdens zijn kruistocht in Pruisen in 1369. Ik had het enorm geluk de betaling van 300 écus van de Blois, via zijn rekening, aan Clais van der Buerse, lid van de bekende familie van Brugse hosteliërs, in het grootboek van De Marke te kunnen achterhalen. Het gaat hier over de financiering van kruistochten in Oost-Europa, een geliefkoosde activiteit van de Europese adel, waarbij Brugge fungeerde als financiële hoofdstad.

Een tweede even treffend voorbeeld dateert uit juni 1368, toen een Spanjaard, die Pelegrin de Palmes heette, in Brugge aankwam als passagier van het schip "De Ster van Navarre". Hij was te gast bij de Brugse waard Jakop van la Fine, bij wie veel Spaanse kooplieden logeerden. Kort na zijn aankomst, ontving de Palmes 300 Vlaamse pond op zijn rekening bij De Marke als betaling van losgeld van de heer D'Esne en de heer Haveskerke, twee edelen dus.

Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier over losgeld voor Franse en Vlaamse krijgsgevangenen in Spanje in dienst van de beroemde Franse kapitein Bertrand du Guesclin. Ook is het frappant wat er met dat geld is gebeurd na afloop van de transactie. Men moet zich realiseren dat 300 pond groot gelijk was met zo'n 30 jaar loon voor een geschoolde arbeider, hier was "high finance" in werking. In plaats van het geld mee te nemen, wat gevaarlijk was in de "waanzinnige 14e eeuw," verkoos de Palmes het geld te storten op de rekening van zijn waard. Zijn bedoeling was allicht zijn saldo bij Van la Fine te wisselen met een ander Spaanse koopman met Brugse connecties na zijn terugkomst in Spanje. Geld op een Brugse rekening was dus even veel waard als klinkende munt, zonder de risico's van transport.

De Brugse "financial service" sektor was dus gekenmerkt door de samenwerking van waard en wisselaar, die door hun verschillende specialisaties elkaar aanvulden. De eerder aangenomen stelling van een hardnekkige concurrentie tussen de twee is onjuist. Het valt gemakkelijk aan te nemen dat een belangrijk deel van Brugges succes als middeleeuwse handelstad vooral te danken is aan dit "network" van diensten en financiële mogelijkheden.

Er bleven ook andere activiteiten die uniek waren voor de wisselaar. Deze hebben meestal te maken met het geldverkeer op regionaal vlak. Dit bood de klant de mogelijkheid via zijn rekening bij De Marke betalingen in andere steden te verrichten, of geld uit zijn Brugse rekening te halen als hij zich in een andere stad bevond. Hiervoor moeten ook twee voorbeelden voldoende zijn. Al in de

14e eeuw waren de jaarmarkten van Antwerpen belangrijk voor kooplieden die hun hoofdzetel te Brugge hadden. Er zijn veel sporen van dit handelsverkeer in de folio's van De Marke, maar er zijn ook overvloedige aanduidingen dat het mogelijk was voor de te Brugge gevestigde koopman geld van zijn rekening bij de Marke te halen tijdens zijn aanwezigheid op de Antwerpse jaarmarkt. Dit gebeurde via vertegenwoordigers die De Marke ter plekke had, of, zoals in het laatste rekenjaar van de grootboeken, door bemiddeling van de jonge Collard de Marke, die tegelijkertijd de familiale lakenhandel te Antwerpen voerde.

“Last but not least” was er de mogelijkheid vanuit Brugge geldtransfers uit te voeren naar andere steden in de regio. Het middel hiervoor was samenwerking onder wisselaars uit Brugge en andere steden die een wederzijds boekhoudingssysteem hebben opgezet. In de praktijk bood dit de mogelijkheid om geld van een rekening in Brugge over te schrijven op de rekening van de wisselaar waarnaar het geld betaald moest worden. Na verwittiging, kon de andere wisselaar de tweede overschrijving doen naar de eventuele begunstigde. Het drukste kanaal voor dit soort geldverkeer bij De Marke was de rekening van de te Valenciennes gevestigde geldwisselaar, Thierry Brochons. Hier ging het over financiële en commerciële samenwerking tussen twee wisselaars waarbij niet alleen geld werd verhandeld, maar ook lakens uit Valenciennes en ongemunt goud en zilver. De Marke had ook soortgelijke relaties met wisselaars in Doornik, Gent, Douai, Bergen en Geraardsbergen.

Besluit

Samengevat bieden de nieuwe gegevens over Willem Ruweel en Collard de Marke, die ik in de loop van mijn onderzoek samengebracht heb, een beter inzicht in het dagelijks leven van de Brugse financiële wereld in zijn bloeitijd. In Ruweels geval leerden we het belang kennen van de sociale geschiedenis in dit milieu. Per definitie was een wisselkantoor een familiezaak en dus afhankelijk van de ingewikkelde realiteit van huwelijkspolitiek en familiebezit. Hoe meer wij weten over deze complexe realiteit, hoe beter we ook de economische geschiedenis van de Brugse markt kunnen verstaan.

De Marke en zijn zeer uitvoerige grootboeken geven een idee van de omvang van de Europese financiële wereld waarvan Brugge een

centrum was. Het was een drukke wereld van handel en geld waar de geldwisselaar een belangrijke positie bemachtigde door zijn veelzijdige deskundigheid qua munten en handel. Samen met de Brugse waard, vormden de herberg en wissel het "brandpunt" bij uitstek van de Brugse markt. Het was grotendeels dit partnerschap dat Brugge recht gaf op de naam bakermat van het kapitalisme voor Noord-Europa in de late middeleeuwen.

HET ZILVEREN ALTAARORNAMENT VAN DE BRUGSE SINT-DONAASKATHEDRAAL

J. L. MEULEMEESTER °

Op 27 april 1627 ondertekende de toenmalige bisschop van Brugge, mgr. Denis Christophori (1570-1629), een contract met de Antwerpse beeldhouwer Hans van Mildert (1588-1638) tot het ontwerpen en realiseren van een nieuw hoofdaltaar voor de Brugse Sint-Donaaskathedraal¹. Dat de prelaat daarvoor een beroep deed op iemand uit Brabant, mag ons geenszins verwonderen. De Antwerpse beeldhouwers bereikten in die periode niet alleen een wereldfaam, maar de bisschop was tevens uit de Scheldestad afkomstig. Hij werd in 1629 voor de treden van dit altaar begraven. Aan dit barokke kerkmeubel werkten heel wat kunstenaars mee, maar Van Mildert nam toch wel het grootste deel voor zijn rekening. Volgens de archiefteksten creëerde Pieter Paulus Rubens (1577-1640) de kandelaar-dragende engel bovenaan de constructie; architect Pieter Huyssens (1577-1637) werd aangeduid om het uiteindelijke resultaat te keuren. Net als de kathedraal werd het altaar tijdens de Franse overheersing afgebroken. Sommige auteurs, zoals Adolf Duclos², menen te weten dat het door een Engelsman werd aangekocht en dat het nu staat te pronken in een kasteel in Groot-Brittannië.

Het hoofdaltaar van deze voormalige Brugse kathedraal werd sedert het midden van de zeventiende eeuw op de feestdagen opgesmukt met een zilveren ornament, geschonken door kanunnik Fredericus (van) Hillewerwe, wat niet uitzonderlijk is. We weten dat ook andere bidplaatsen dergelijke versieringen bezaten. Mogen we hier trouwens wijzen op het feit dat al vanaf de veertiende eeuw een 'zilveren tafel' aan het hoofdaltaar van de voormalige Brugse Sint-Donaaskerk

° lic. kunstgeschiedenis, Legeweg 153, 8200 Sint-Andries/Brugge.

1. I.v.m. dit hoofdaltaar zie J.L. Meulemeester, *Huyssens, Rubens, Van Mildert en het zeventiende-eeuwse hoofdaltaar van de Sint-Donaaskathedraal in Brugge*, in *Jaarboek 1986. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Antwerpen*, Antwerpen, 1986, p. 173-204.

2. (A. Duclos), *Sint Donaas kerke in 1869*, in *Rond den Heerd*, V, 9 oktober 1869, nr. 46, p. 366. Zie ook J.L. Meulemeester, *op. cit.*, p. 178 noten 12 en 13.

stond die door proost Zeger vander Beke was gelegateerd. In het midden werd O.-L.-Vrouw voorgesteld met daaromheen zes zilveren apostelen. Omstreeks 1470-1471 kreeg ze een opknapbeurt en tijdens de religieuze troebelen (ca. 1566) werd ze weggeborgen³.

Hoe het zilveren altaarornament uit de Brugse Sint-Donaaskathedraal eruitzag, weten we vooral dankzij een bewaarde waterverftekening (zwarte inkt op papier, 35 x 44,5 cm met uitvouwbaar stukje van 15,3 x 5 cm) in een achttiende-eeuws handschrift in de Brugse stadsbibliotheek (zie afb.)⁴. Deze tekening wordt wel eens aan Matteüs van Laerebeke toegeschreven. Ook enkele beschrijvingen zijn tot ons gekomen⁵. Het bestond hoofdzakelijk uit een rijkelijk versierd antependium. In het midden prijkte een overdreven opgesmukte cartouche, vastgehouden door twee putti, waarin vermoedelijk de strijd van de H. Antonius Abt tegen de bekoringen in de woestijn werd uitgebeeld. Errond speelden verschillende engeltjes met acanthusbladeren. Rondom was er een vrij brede boord met op-

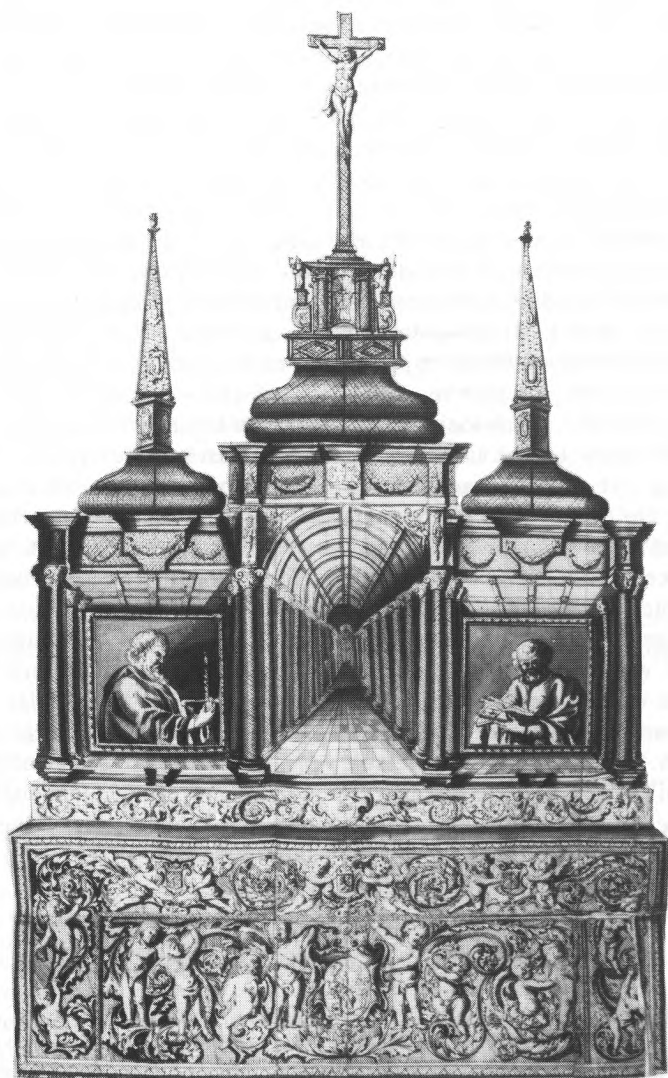
3. A. Dewitte, *Koper in de Brugse Sint-Donaaskerk*, in *Biekorf*, 79, 5-6, (1979), p. 139-141.

4. Brugge, Stadsbibliotheek, hs. 449, deel I, f° 108. We merken wel op dat heel wat bladen met het zelfde getal zijn gefolieerd. De tekening draagt als titel: "zilveren autaar, inde kerke van St Donaes tot Brugge". Aan weerszijden van de tekening van het altaarornament staan twee zilveren processielantaarns. Onderaan op de tekening (onderaan het antependium) is er een moeilijk leesbare signatuur te vinden: *Fecit Joannes ...* met vervolgens een jaartal.

J. Gailliard tekende in zijn *Revue pittoresque des monuments qui décoraient autrefois la ville de Bruges, et qui n'existent plus aujourd'hui, pour servir de complément aux éphémérides brugeoises* (Brugge, 1850, p. 17) die constructie na. Nog een afbeelding van dit zilveren altaarornament wordt bewaard in het Brugse Steinmetzkabinet (inv. nr. O.3116.4). Zie in dit verband C. Van de Velde, *Stedelijke Musea Brugge. Steinmetzkabinet. Catalogus van de tekeningen*, Brugge, 1984, deel I, p. 149.

5. We vermelden hier o.a. J.B. Descamps, *Voyage pittoresque de la Flandre et du Brabant avec des réflexions relativement aux arts et quelques gravures*, Parijs, 1769, p. 275; J. Gailliard, *Ephémérides brugeoises ou relation chronologique des événements qui se sont passés dans la ville de Bruges, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Brugge, 1847, p. 114-115 en J. Gailliard, *Revue pittoresque ...*, p. 17 (met afb.). Het handschrift 457 (f° 126v-127r) uit de Brugse Stadsbibliotheek is volledig op de uitgave van J.B. Descamps geïnspireerd.

Daarnaast kunnen we vooral ook wijzen op de vele inventarissen van edelsmeedwerk die werden opgemaakt. Zoals die uit 1655 (Brugge, archief Bisdom, A 103, los document, f° 6r); uit 1751 (Brugge, archief Bisdom, A 103, los document, nr. 61); uit 1769 (Brugge, archief Bisdom, A 104, los document, nr. 59) en uit 1787 (Brugge, archief Bisdom, A 104, los document, nr. 49). Sommige daarvan werden gedeeltelijk gepubliceerd in J.L. Meulemeester, *op. cit.*

Afbeelding van het zilveren altaarornament van de Brugse Sint-Donaaskathedraal, genomen uit een handschrift in de Brugse Stadsbibliotheek (hs. 449, deel 1, f° 108). Het dateert uit 1658 - 1659 en werd uitgevoerd door Hendryck van Ockerhout en Jacob(us) Willaeyns. De tekening zelf wordt soms toegeschreven aan M. van Laerebeke.

(foto: Jan Breyne, Oostkamp)

nieuw engeltjes en bladwerk. Bovenaan hielden drie paar engeltjes wapens vast: in het midden dit van het graafschap Vlaanderen - vergeten we niet dat de Brugse bisschop toen nog kanselier van Vlaanderen was - en aan weerszijden waarschijnlijk het gevierendeelde wapen van de toenmalige bisschop. De mogelijkheid bestaat dat ook dit van de vermelde schenker erop prijkt⁶. De tekening is hier wel vrij onduidelijk, zodanig dat het moeilijk uit te maken is of het over die wapens gaat. De zilveren platen aan de voorkant van de kaarsenbank waren eveneens met motieven uit de natuur en engeltjes geciseleerd. In het midden een medaillon met het schild van het kapittel van Sint-Donaas: een rad met brandende kaarsen waardoor een kruis steekt. Daarboven een monumentale constructie, waarin twee schilderijen met enerzijds de H. Petrus (rechts) en de H. Paulus (links) staken⁷. Vooral het illusionistische gezicht met een perspectivische tegelvloer waarop zuilen en een soort tongewelf valt op. Het geheel deed aan het interieur van een kerk denken, te meer daar op het einde ervan een soort altaarconstructie werd voorgesteld. Op de zwikken bevonden zich engelen. Op de fries erboven was een kroontje gegraveerd. Aan weerszijden ervan hing een guirlande. De twee schilderijen bevonden zich eveneens in een perspectivische constructie, omkaderd door Corinthische zuilen. Het middelste deel werd gedomineerd door een kruisbeeld, dat op een monumentale sokkel was geplaatst. In het midden was er een rondboognis met beeldje en aan weerszijden een zuiltje. Die sokkel was verder versierd met beeldjes, die mogelijk de H. Maagd en Sint-Donaas voorstelden. Obeliskachtige versierselen prijkten boven de architraaf van de schilderijen. Beide waren vermoedelijk met (half)edelstenen en cartouches opgesmukt en bovenaan met een kruisje. Het bovenste deel verried duidelijk een renaissancistische vormgeving, het antependium deed eerder aan de barok denken.

6. Het wapen van de familie Van Hillewerpe bestaat uit zilver met een zwemmende vis op een rivier in natuurlijke kleuren. Zie J.B. Rietstap, *Armorial général précédé d'un dictionnaire des termes du blason*, Gouda, z.d. (2), deel 1, p. 954. We verwijzen verder ook naar J. Gailliard (zie onze voetnoot 12)

7. Over die schilderijen bestaat een uitgebreide literatuur. We verwijzen naar ons artikel (J.L. Meulemeester, *op. cit.*, p. 197-200) waar de werken worden besproken met een omvangrijke bibliografie, waaronder D. Marechal, *Vier schilderijen uit het koor van de Sint-Donaaskerk te Brugge, in Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal. Deel 2*, Brugge, 1988, p. 94-105.

Dit altaarornament werd samen met de twee schilderijen, die vermoedelijk aan Antoon van Dijck (1599-1641) toegeschreven mogen worden, aan de Sint-Donaaskathedraal geschonken door de al geciteerde Fredericus van Hillewerve. Deze uit Antwerpen afkomstige geestelijke is voor Brugge geen onbelangrijke figuur. Hij werd in de Sint-Joriskerk van Antwerpen gedoopt op 6 januari 1621 als zoon van Cornelis en Mechtildis Tolleniers⁸. Zijn broer Hendrik zou het huis van Rubens op de Wapper in 1680 hebben gekocht en er zijn intrek nemen⁹ wat sommige auteurs deed besluiten dat hij familie van Rubens was. Op 3 juli 1646 werd hij tot kanunnik benoemd van de Brugse hoofdkerk en kreeg er de vijfde prebende in opvolging van Stefaan van der Goes. Zijn revolutionaire plannen om deze bidplaats af te breken en in barokstijl te herbouwen werden nooit uitgevoerd. Samen met de Antwerpenaar Cornelis Verhouve ontwierp hij in 1662 de proosdij op de Burg in Brugge. Hetzelfde jaar verdronk de kanunnik, amper 41 jaar oud, tijdens een reis naar Engeland¹⁰. Het kapittel van kanunniken werd schriftelijk van zijn dood op de hoogte gebracht¹¹ en na een lijkdienst op 27 juli 1662 werd Fredericus van Hillewerve in de kooromgang van de Sint-Donaaskathedraal begraven¹².

Het door Fredericus van Hillewerve geschonken zilveren ornament met de bijbehorende schilderijen paste in een aantal veranderingen

8. P. Devos, *Brugge herwonnen schoonheid. Tien jaar monumentenzorg te Brugge*, Tielt-Amsterdam, 1975, p. 89 en p. 100 noot 6 en R.J. Tijs, *P.P. Rubens en J. Jordaens. Barok in eigen huis. Een architectuurstudie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*, Antwerpen, 1983, p. 149.

9. Antwerpen, Stadsarchief, parochieregisters Sint-Joriskerk, 135, f° 74r. Zijn peter was Nicolaes Gravon 'in naemen Cornelius Bertels' en zijn meter Isabella Hocus.

10. Brugge, archief Bisdom, A 73, acta capituli 1645-1651, f° 133. We bedanken archivaris G. Houwen voor de vriendelijke hulp. We verwijzen ook naar J. Gailliard (zie onze voetnoot 12).

J.F. Foppens, *Compendium chronologicum episcoporum Brugensium necnon praepositorum, decanorum, et canonicorum, .. ecclesiae cathedralis S. Donatiani Brugensis*, Brugge, 1731, p. 121 en M. English, *Dagklapper*, in *Parochieblad Brugge*, VI, 21 oktober 1951. Zijn overlijden met heel wat gegevens werd ook genoteerd in Brugge, Stadsarchief, overlidensregisters, Sint-Donaas, boek 6, geen folio-aanduiding, 27 juli 1662.

11. Brugge, archief Bisdom, A24, minuten van de acta capituli 1660-1662, geen folio-aanduiding.

12. De tekst van het epitaaf bleef bewaard, J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre occidentale avec des données historiques et généalogiques. II. Bruges. Eglise cathédrale de St. Donat*, Brugge, 1863, p. 78 met afbeelding van zijn wapen en dito spreuk.

die hij als de “fabricarius” en de “scholasticus” omstreeks 1655 in het koor van deze kathedraal doorvoerde¹³. Als fabricarius stond hij voor het onderhoud en de versiering van deze kerk in. Michiel English stelde duidelijk dat het altaarornament bij een edelsmid uit de Scheldestad werd gerealiseerd¹⁴. Dit zou trouwens niet zo verwonderlijk zijn want heel wat kunstwerken werden in de loop van de zeventiende eeuw door Bruggelingen bij Antwerpenaren besteld. Ook wat het kerkelijk vaatwerk betreft. Als voorbeeld halen we een zilveren wijwatervat aan dat in 1636 door het kapittel van kanunniken van de Brugse Sint-Donaaskathedraal aan Theodoor Rogiers (1602-ca. 1654) uit de Scheldestad werd aangekocht¹⁵. Dezelfde edelsmid leverde trouwens nog ander liturgisch vaatwerk aan deze Brugse hoofdkerk. Michiel English voegde aan zijn bewering toe dat Van Hillewerpe voor deze opdracht heel wat (middeleeuws) vaatwerk tot zilveren staven liet smelten. Om het bovenvermelde altaarornament te realiseren werden immers verschillende zilveren kelken, patenen, kelklepeltjes, pyxissen, fragmenten van de ‘oude’ zilveren ‘fiertel’ van de H. Donaas, zilveren munten en een ablutiekelk gesmolten tot drie staven in zuiver zilver en drie in minder zuiver zilver. Verder werden eveneens boeken en handschriften verkocht en andere geestelijkheden hielpen mee met de uiteindelijke betaling.

Archivalia uit het Brugse bisschoppelijk archief bezorgen ons meer gegevens over het hier besproken zilveren altaarornament. Die documenten en inventarissen¹⁶ vermelden niet alleen dat het kunstwerk door kanunnik Fredericus van Hillewerpe aan de Sint-Donaaskathedraal werd geschonken, doch ook dat het antependium en de zilveren platen voor de kaarsenbank door de Brugse edelsmid Jacob

13. Brugge, archief Bisdom, G26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas, 1654-1666, f° 172v - f° 173v met o.a. werkzaamheden die door H. Stalpaert werden uitgevoerd.

14. [M. English], *Inleiding*, in catalogus van de tentoonstelling *Edelsmeedkunst in het Brugse*, Brussel, 1950, p. 11.

15. J.L. Meulemeester, *Een wijwatervat voor de kathedraal Sint-Donaas te Brugge door Theodoor Rogiers*, in *Antwerpen. Tijdschrift der stad Antwerpen*, 22 (1986), 1, p. 26-31.

16. Brugge, archief Bisdom, G 26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas 1654-1666, f° 161r - f° 162v en f° 164v; A 104, inventaris uit 1751, geen folio-aanduiding, nr. 59 en 61 en de inventaris van 16 augustus 1769, geen folio-aanduiding, nr. 59. Dit gegeven wordt herhaald in de inventaris van 13 december 1787, nr. 49.

Willaeys werden geslagen. Het bovenstuk, waarin het tabernakel stak en het kruisbeeld werden echter door Hendryck van Ockerhout gemaakt. De rekening voor het kruisbeeld werd betaald op 26 juni 1655, het antependium en de andere platen omstreeks 8 april 1659. De contracten tussen de kanunnik en de edelsmeden vonden we niet terug niettegenstaande ze wel degelijk hebben bestaan. Aan de hand van de vermelde documenten kunnen we onze beschrijving toch aanvullen. Zo weten we dat het eigenlijke antependium bestond uit geslagen zilver op een koperen vergulde achtergrond. Zo werd een fraai kleurcontrast verkregen, wat typisch is voor de barok. Voor verscheidene versieringen werd ten andere verguld koper gebruikt. In de rekeningen vernemen we ook het aanmaken van een vergulde zilveren kroon die door twee engelen werd vastgehouden¹⁷. Jacob(us) Willaeys realiseerde het zilveren corpus van Christus voor het kruis¹⁸. Het bovenste deel bestond waarschijnlijk uit een houten constructie die met zilveren platen werd bezet. Dit houten kader werd door Petrus Wallis gemaakt¹⁹. Deze Brugse schrijnwerker bekleedde in het tweede kwart van de zeventiende eeuw enkele belangrijke bestuursfuncties in het desbetreffende ambacht²⁰. De Brugse kunstschilder Jacob van Oost de Oudere (1603-1671) mocht bepaalde delen (bovenste, basis ...) van het tabernakel vergulden²¹. Het was trouwens niet de eerste keer dat hij dergelijke opdrachten vervulde²². Over edelsmid Jacob(us) Willaeys bestaan weinig gegevens. Hij is vermoedelijk niet in Brugge geboren. Het is mogelijk dat hij uit Antwerpen afkomstig is. Dit laatste wordt door de stilistische

17. Brugge, archief Bisdom, G 26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas 1654-1666, f° 163v.

18. Brugge, archief Bisdom, G 26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas 1654-1666, f° 164r.

19. Brugge, archief Bisdom, G 26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas 1654-1666, f° 163v.

20. A. Vandewalle e.a., *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985, p. 174 wel onder de naam van Pieter de Wales.

21. Brugge, archief Bisdom, G 26, rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Donaas 1654-1666, f° 163r. Zie J.L. Meulemeester, *Enkele nieuwe gegevens betreffende het oeuvre van de Brugse kunstschilder Jacob van Oost de Oudere (1603-1671)*, in *De Gidsenkring*, 32, 2, april 1994, p. 4.

22. J.L. Meulemeester, *Jacob van Oost de Oudere en het zeventiende-eeuwse Brugge*, Brugge, 1984, p. 189-191.

vormgeving van het antependium en van de platen voor de kaarsenbank niet tegengesproken. In het archief van het Brugse ambacht van de goud- en edelsmeden vonden we over hem evenmin iets terug. Zijn naam staat ook niet gegraveerd in de bewaarde koperen plaat met de merktekens van de Brugse edelsmeden (1568-1638) in het Gruuthusemuseum. Ook in de registers van de wetsvernieuwingen van de stad Brugge, die in het stedelijk archief worden bewaard, en die de lijsten van de verkozen ambachtsbesturen bevatten, duikt zijn naam niet op. Zijn merkteken werd evenmin teruggevonden. In de bevolkingsregisters van de stad Brugge staat genoteerd dat er in de maand december 1659 in de Sint-Jacobskerk een grote dienst werd gecelebreerd ter nagedachtenis van (een zekere) Jacobus Willaëys, die in Rome was gestorven²³. We weten natuurlijk niet of het over de ons vermelde edelsmid gaat. Op de expositie van het Brugse edelsmeedwerk in 1950 werden er aan deze kunstenaar drie kelken toegeschreven: een uit 1632-1633 in het Sint-Janshospitaal van Veurne, een uit ca. 1650 in de O.-L.-Vrouwekerk van Vivenkapelle en een uit 1659 in de Sint-Walburgakerk van Brugge²⁴. Die laatste werd samen met de bijpassende pateen in volle barokstijl uitgevoerd en is eigenlijk afkomstig van de Brugse dominicanen. De toeschrijving en datering berusten op een inscriptie op de voetrand. Hetzelfde opschrift vermeldt dat Karel Lyns het stuk verguldde.

Hendryck van Ockerhout werd op 12 september 1611 in de Brugse O.-L.-Vrouwekerk gedoopt als zoon van Henricus²⁵. Omstreeks 1640

23. Brugge, Stadsarchief, overlijdensregister Sint-Jacobs, boek 4, geen folio-aanduiding, december 1659.

24. I.v.m. de kelken uit Veurne en Vivenkapelle zie [M. English], *op. cit.*, 1950, p. 17 nrs. 54 en 59 en p. 18 nr. 60. Ook vermeld in R. Stuyck, *Belgische Zilvermerken*, Antwerpen-Weesp-Brussel, 1984, p. 154. I.v.m. de kelk in de Brugse Sint-Walburgakerk zie [M. English], *op. cit.*, 1950, p. 18 nr. 60; J.P. De Pue, *Geschiedenis van het oud-dominikanenklooster te Brugge (1233-1796)*, Leuven, 1981, p. 86; J.L. Meulemeester, *Enkele aspecten van de metaalkunst in de voormalige jezuitkerk in Brugge*, in *Sint-Walburga. Een Brugse kerk vol geschiedenis*, Brugge, 1982, p. 177-178 en D. Marechal, *Meesterwerken van de Brugse edelsmeedkunst*, Brugge, 1993, p. 122 nr. 85.

De kelk uit Veurne werd echter niet door Willaëys gemaakt, maar door de Brugse edelsmid Jan Woukyer. De merktekens bewijzen dit. D. Marechal, *op. cit.*, p. 95 nr. 47, met bibliografie.

Ook de toeschrijving van de kelk in Vivenkapelle aan Jacob Willaëys lijkt vrij twijfelachtig en is vermoedelijk van Cornelis Wyllaëys, die inderdaad in die periode in Brugge werkzaam was.

25. Brugge, Stadsarchief, doopregisters O.-L.-Vrouw, 2de wijk, boek 29, geen folioaanduiding. Over H. van Ockerhout, zie E. Coppieters de ter Zaele, *Histoire de la famille van Ockerhout*, Loppem, 1961, p. 25.

werd hij als vrijmeester in het ambacht van edelsmeden ingeschreven²⁶. Op 26 maart 1639 huwde hij Georgine Boudry en op 19 april 1645 huwde hij in de Sint-Jacobskerk voor de tweede maal met Isabella Dhoest (D'Ougst)²⁷. De familie Hendryck van Ockerhout verhuisde omstreeks 1650 van de Sint-Jacobsparochie naar die van O.-L.-Vrouw waar zoon Herman, later ook zilversmid, op 27 september 1661 gedoopt werd²⁸. De familie Van Ockerhout huurde een huis aan Jacques de Clercq, die een tijdje gouverneur van het ambacht van de edelsmeden was²⁹. Hendryck van Ockerhout overleed op 15 maart 1667³⁰, maar we konden niet achterhalen waar hij werd begraven. Hij bekleedde ten andere, net als zijn zoon Herman, regelmatig interessante functies in het ambachtsbestuur: vinder (1652-1653, 1654-1655, 1658-1659), warandatiedeken (1643-1644, 1646-1647, 1650-1651, 1657-1658) en deken (1662-1663)³¹. Mogelijk bleef hij ook deken over de jaren 1663-1664³². Zijn meesterteken werd voor de eerste maal op de laatste zilvertentoonstelling te Brugge geïdentificeerd en bestaat uit een stam van een boompje met de letter O.

Hendryck van Ockerhout die als een belangrijk kunstenaar te beschouwen is, liet fraai edelsmeedwerk na. Zijn nautilusbeker in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel is ontegensprekelijk zijn meesterwerk³³. Het museum O.-L.-Vrouw-ter-Potterie in Brugge

26. F. van Molle, *Zilver uit de kapel*, in cat. v.d. tent. *Sint-Janshospitaal 1188/1976*, Brugge, 1976, deel 2, p. 624.

27. Brugge, Stadsarchief, huwelijksregisters Sint-Jacobskerk, boek 4, geen folio-aanduiding. Het huwelijkscontract werd op 14 april 1645 ondertekend.

28. Brugge, Stadsarchief, doopregisters O.-L.-Vrouw, 1ste wijk, boek 6, geen folio-aanduiding.

29. Brugge, Stadsarchief, staten van goed, IIde reeks, 1770, f° 11v.

30. Brugge, Stadsarchief, staten van goed, IIde reeks, 1770, f° 1r. Zijn overlijden en/of begrafenis vonden we in de overlijdensregisters van de Brugse parochies, bewaard op het Brugse Stadsarchief, niet terug. Zie ook E. Coppieters de ter Zaele, *op. cit.*, p. 25.

31. Die gegevens vonden we terug in de wetsvernieuwingen van de stad Brugge. Intussen werden de wetsvernieuwingen betreffende de edelsmeden gepubliceerd door A. Vandewalle, *De besturen van het ambacht van de goud- en zilversmeden, 1363-1794*, in D. Marechal *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst*, Brugge, 1993, p. 426-427.

32. F. van Molle, *loc. cit.*

33. D. Marechal, *op. cit.*, p. 110, nr. 71 (identificatie meestermerk) en p. 246 nr. 262 met bibliografie.

stelt van hem een zilveren opengewerkt kroontje uit ca. 1647 tentoon³⁴. Voor de Sint-Jan-de-Doperkerk van Stalhille leverde hij in 1651-1652 een zilveren lamp voor het O.-L.-Vrouwebeeld³⁵. Zowel de kerk van Lissewege als de Sint-Salvatorskathedraal in Brugge bewaren van hem een ciborie. Die laatste bidplaats conserveert ook een paxbord met de voorstelling van de gekruisigde Christus en dat uit 1660-1662 dateert³⁶. Verder vermelden we van Hendryck van Ockerhout nog een paar zilveren altaarkandelaars uit 1655 in de H. Bloedkapel die door de familie Rommel - De Damhouder werden geschonken³⁷. Destijds werd ook een zilveren reliekostensorium in het Brugse Sint-Janshospitaal aan hem toegeschreven doch dit dient eerder op naam van zijn zoon Herman te worden geplaatst³⁸.

We hopen met dit kort artikel een steentje bijgedragen te hebben tot de studie van het rijke kunstpatrimonium van de voormalige Brugse Sint-Donaaskathedraal.

34. A. Maertens, *Onze Lieve van de Potterie*, Brugge, 1937, p. 376 en D. Marechal, *op. cit.*, p. 106 nr. 63.

35. Brugge, Rijksarchief, fonds kerkfabriek Stalhille, 4, rekeningen 1651-1652, f° 36v.

36. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, in *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 221-222 en p. 235 en D. Marechal, *op. cit.*, p. 110 nr. 71, p. 124 nr. 87 en p. 125 nr. 89.

37. J.L. Meulemeester, *Uit het zeventiende- en achttiende-eeuwse kunstpatrimonium van de Brugse H. Bloedkapel*, in *Het Heilig Bloed te Brugge*, Brugge, 1990, p. 123-125 en D. Marechal, *op. cit.*, p. 115 nr. 77.

38. F. van Molle, *op. cit.*, p. 624 nr. Z.10 en D. Marechal, *op. cit.*, p. 137 nr. 103.

DE 'ZAAL MET CORDOUAANS LEDER' OP HET RIJKSARCHIEF TE BRUGGE.

M. VANDERMAESEN °

Het goudleder in de huidige vergaderzaal op de eerste verdieping in het Rijksarchief te Brugge dateert uit het derde kwart van de 18de eeuw en is vermoedelijk van Mechelse herkomst¹. Het bevindt zich in een kamer van een voormalige patriciërswooning, 'Huis Vanden Abeele' genaamd naar haar laatste particuliere eigenaar en gelegen in de Academiestraat 14. Binnen de archiefdienst noemde men deze ruimte - met enig ontzag - 'de zaal met Cordouaans leder'.

N.a.v. de restauratie van dit lederbehang rijst opnieuw de vraag naar de identiteit van de vorige eigenaar(s) van het materiaal. Was het leder reeds aanwezig toen de woning in 1906 door de Belgische Staat werd aangekocht, of werd het tijdens of kort na de hieropvolgende verbouwing aangebracht? We wensen een taai misverstand terzake uit de wereld te helpen.

Volgens de traditie, veeleer een mondelinge overlevering tussen personeelsleden van het Rijksarchief, zou dit lederbehang zijn overgeplaatst uit één van de woningen van Baron Albert van Zuylen van Nyevelt. Deze was adjunct-conservator op het Rijksarchief vanaf 1900 en conservator van 1907 tot 1935. In 1912 namen conservator van Zuylen en zijn dienst hun intrek in het verbouwde complex bestaande uit de 'Poortersloge', het 'Huis Cottem' en het 'Huis Vanden Abeele'. Dit laatste kreeg een administratieve functie en bevatte tevens de leeszaal voor het publiek. Voor zover kon nagegaan worden duikt omstreeks 1950 het verhaal op als zou conserva-

° Werkleider Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge.

1. A. Bergmans en E. Koldewey, *Inventaris van het 17de en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen*, in: Monumenten en Landschappen, jg. 11, 1992, p. 37; *Restauratie van twee kamers met een goudlederbehangsel in het Rijksarchief*, in: De Regie. Personeelsblad van de Regie der Gebouwen, jg. 4, nr. 12 (oktober 1993), p. 15-16. Inzake de kunsthistorische, technische en economische aspecten rond het goudleder verwijzen we naar de synthese door E. Koldewey, *Het gouden leer*, in: Monumenten en Landschappen, op. cit., p. 8-32.

tor van Zuylen zijn bureel gevestigd hebben op de eerste verdieping waar hij een lokaal met het goudlederbehang liet opsmukken in overeenkomst met zijn sociale status. Dit bureel kon dan zelfs doorgaan als verlengstuk van zijn woning. Aldus het verhaal...

Voor onze zoektocht naar objectieve gegevens inzake de verbouwingswerken aan het huis Vanden Abeele, en meer bepaald de ingrepen die de 'lederzaal' onderging, hebben we gebruik gemaakt van het administratief archief van het Rijksarchief.

In het verslag over het dienstjaar 1912, d.w.z. het eerste werkingsjaar in de nieuwe gebouwen, beschrijft van Zuylen het interieur van het Rijksarchief en houdt even stil op de eerste verdieping van het huis Vanden Abeele waar hij een zaal met lederbehang bewondert: *'il y a une chambre ornée de magnifiques cuirs dorés et d'une belle cheminée flamande'*. Wat verder in zijn verslag drukt hij zijn voldoening uit inzake de uitgevoerde werken aan de grote zaal in de Poortersloge en de zaal in het huis Vanden Abeele: *'ces deux salles méritaient d'être conservées dans leur état ancien par suite de l'intérêt qu'elles offraient et on ne peut trop louer la destination qu'on leur a donnée'*².

De aangehaalde 'oude toestand' van de zaal op de eerste verdieping wijst erop dat de lederbekleding reeds aanwezig was toen het Rijk het pand in 1906 verwierf. We vinden hiervoor een bevestiging in het dossier dat architect J. Viérin begin 1911 samenstelde toen hij de opdracht kreeg het meubilair van verschillende lokalen uit te tekenen, met inbegrip van de lambrizing van de zaal op de eerste verdieping. Dit laatste beschrijft hij als *'moulure du lambris de la salle au cuir de Cordoue'*. Volgens het hierbijhorende lastenkohier had de aanneming tot doel *'het vervaardigen en plaatsen van tafels, schrijftafels, boekenkasten, toonmeubelen, schouw, stoelen, bank, lusters, vensterbehangsels enz., bestemd tot het versieren der toonzaal, leeszaal, de zaal met Cordoue's leer bekleed, en de burelen...'*. Uit het detail blijkt dat de 'zaal in Cordovisch leder' zou voorzien worden van *'zes stoelen in eikenhout van Slavonië, een tafel in eikenhout gelijk aan die voorzien voor de leeszaal, een platte glazen kast te plaatsen op bovengemelde tafel in eikenhout en spiegelglas, herplaatsen van de schoorsteen w.o. de standers, de schoorsteenman-*

2. *Les Archives de l'Etat en Belgique*. Annuaire publié sous la direction de J. Cuvelier, archiviste général du royaume, Brussel, 1914, p. 227.

tel, de kleine steentjes, de gegoten plaat, het metselwerk en levering van al de ontbrekende voorwerpen; muurbeschoot in eikenhout van Slavonië, eerste hoedanigheid, volgens tekening, met gebeeldhouwde fries...(19,5 strekkende meter), een parketvloer in gewast eikenhout...geplaatst in tegenovergestelde zin met de balken, een boekenkast (2m op 3m), **het Cordovisch leder herplaatsen, inbegrepen het verplaatsen der latten en haken, en een kunstluster in koper 'Renaissance'-stijl...met drie 'Auer'-bekken, voorzien van bollen in mat of 1/2 mat glas..**'.

Hier wordt duidelijk dat het leder en de schouw uit de kamer waren verwijderd vooraleer tot verbouwing werd overgegaan. We vernemen elders dat het materiaal inderdaad tijdelijk was ondergebracht op de zolders van het provinciehuis op de Burg.

Ofschoon het huis Vanden Abeele reeds in 1906 was aangekocht werd de verbouwing meermaals uitgesteld omdat men het niet eens raakte over de bestemming van de lokalen. Uiteindelijk op 25 mei 1910 besloten conservator van Zuylen en de Directie van Openbare Werken te Brugge o.a. om de lederzaal niet te gebruiken als schiftings- en inventarisruimte doch er een kleine tentoonstellingszaal in te richten. Schouw en leder zouden teruggeplaatst worden in de 'Renaissanceskamer': '*..de remettre la cheminée flamande et les cuirs de Cordoue dans la Chambre Renaissance.*'.

De briefwisseling van van Zuylen met de bevoegde ambtenaren van Openbare Werken maakt meer dan duidelijk in welke vergaande staat van verval het huis Van den Abeele geraakte tussen 1906 en 1910: zwaar beschadigde bedaking, onbelemmerd binnensijpelen van regenwater, vermolmde vloeren, gebroken ruiten, enz. Waar hij in 1907-1908 aanvankelijk nog kon voorstellen de appartementen op de verdieping, mits enkele verfraaiingswerken, in hun oorspronkelijke staat over te nemen, dreigde van Zuylen in 1910 ermee het gebouw te weigeren indien niet het gehele interieur grondig vernieuwd werd. We kunnen slechts veronderstellen dat ook het lederbehang onder de gevolgen van deze verwaarlozing had geleden.

Vooraleer de schouw en het leder hun plaats opnieuw konden innemen had men echter vastgesteld dat inzake het leder een probleem rees. Tegen één der wanden van de kamer stond immers oorspronkelijk een kast waarachter geen lederbekleding was aangebracht zodat nu een lege oppervlakte zou ontstaan. Als oplossing opperde men op 25 mei 1910 de mogelijkheid om een valse deur aan te brengen of een kopie van de oude kast te maken.

Hoe het probleem opgelost werd zal misschien duidelijk worden bij het verder onderzoek van de bij elkaar aansluitende lederpanelen. Over de volledige lengte van de kamermuur werd immers lambrizingering aangebracht zodat het plaatsen van een valse deur niet weerhouden werd. De in het bestek voorziene boekenkast was evenmin bedoeld om het ontbrekende leder te verbergen. Integendeel, het kale muurgedeelte werd wel degelijk opgevuld. Wel staat vast dat bij het terugplaatsen van het leder ronduit zeer onhandig werd te werk gegaan. Sommige tekeningen staan niet in raccord³. Andere panelen verloren hun oorspronkelijk formaat of werden versneden.

Na wat voorafging bestaat derhalve geen twijfel meer dat het lederbehang reeds aanwezig was in het huis Van den Abeele vooraleer dit omgebouwd werd ten bate van het Rijksarchief. Naast het leder behield men ook de schoorsteen en een aantal balken in de zoldering. Voor het overige onderging het lokaal een ingrijpende verjonging. We wensen er tenslotte op te wijzen dat de lederzaal oorspronkelijk geenszins bestemd was om er het bureel van de conservator in te huisvesten. Reeds in het ontwerp tot verbouwing van het huis Van den Abeele voorzag men de burelen van de conservator en diens adjunct op het gelijkvloers tussen de toegangsdeur en de leeszaal. Dit gebeurde ongetwijfeld met instemming zoniet op voorstel van van Zuylen zelf. Deze wenste trouwens dat de lederzaal zou gebruikt worden als kleine tentoonstellingszaal waar permanent de mooiste boekbanden uit de verzamelingen van het Rijksarchief zouden uitgestald worden. Slechts in 1965 nam toenmalig conservator J. Maréchal de lederzaal als bureel in gebruik.

Tenslotte blijft men nog steeds in het ongewisse inzake de datum waarop het lederbehang (door het echtpaar Van den Abeele?) in de woning werd aangebracht. We wensen hier alvast een element van mogelijke oplossing voor te stellen.

Met het oog op de overbrenging van het lederbehang naar het restauratieatelier werden een aantal kaderlatten verwijderd. We konden

3. Bij een eerste oogopslag merkt men dadelijk dat de soms ver uit elkaar staande verbindingen tussen bepaalde panelen werden opgevuld met eenvoudige kleefband die vervolgens overschilderd werd in overeenstemming met de kleuren en de motieven van het leder. Dit gebeurde omstreeks 1965 tijdens schilderwerken in het gebouw. Op dezelfde wijze werden de meest opvallende scheuren in het leder aan het oog onttrokken. Erger was echter dat losgeraakte panelen en scheuren met nietjes (!) op het houten kader werden herbevestigd.

vaststellen dat de randen van sommige lederpanelen achteraan versterkt waren met lijnwaad, hetzij in verbinding met andere panelen, hetzij voor hechting aan het houten kader. Enkele van deze textielstroken waren overplakt met krantenpapier, in werkelijkheid kleine knipsels van max. 4 cm breedte op ongelijke lengte. Uit de schaarse herkenbare inhoudelijke gegevens gaat het hier om kranten uit de periode 1850-1870 (vermelding van lord Malmesbury, en liberaal volksvertegenwoordiger Louis Defré). Tenzij de lijnwaadversterking (en de krantenknipsels) er kwam n.a.v. de verbouwing in 1911 kan verondersteld worden dat het lederbehang uiterlijk omstreeks 1850/1870 in het huis Van den Abeele werd aangebracht of er reeds aanwezig was.

EEN 15DE-EEUWSE MUURSCILDERING MET TWEE ENGELN IN DE SINT-SALVATORSKATHEDRAAL TE BRUGGE

LUC DEVLIEGHER °

Zoals in andere middeleeuwse kerken was ook het interieur van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge met figuratief en decoratief schilderwerk op muren, pijlers en gewelven versierd¹. Vanaf het begin van de 19de eeuw zijn er meldingen van toevallig weergevonden schilderijen; een enkele keer zijn kleine schetsen bij deze nota's gevoegd². Op deze manier kennen wij het bestaan van heiligenfiguren, wapenschilden, consecratiekruisen, rankwerk, kepers op de gewelfribben. Dat alles is echter onvoldoende om een duidelijk beeld te krijgen van het kleurrijk uitzicht van het kerkinterieur dat zich telkens aanpaste aan de wisselende smaak en aan nieuwe iconografische themata³. Aangezien het interieur niet ontleisterd is geworden en de muren, pijlers en gewelven nog met vele kalklagen zijn overdekt, moet hier nog een schat aan oude beschildering aanwezig zijn⁴. Enkel een systematisch - en duur ! - onderzoek kan dit schilderwerk terug aan het licht brengen. In deze bijdrage willen we een muur-

° Dr. kunstgeschiedenis, ten Hove 17, 8200 Brugge.

1. De oudste vermelding van een weergevonden muurschildering is van de hand van de Brugse kunstschilder en kroniekschrijver Jan Karel Verbrugge (1756-1831) : "Op dezen dag [13 augustus 1811] heb ik gezien in St.-Salvatorskerk, op de meuren derzelve die afgeschraapt waeren, de schildering in fresco eenen Christoffel, eenen Cornelis en eenen pilgrim. Dit was zeer en redelijk wel gedaen voor dien tijd in ons land. Alle de kerkmeuren waeren zoo beschildert geweest met figuren en wapens. Eenen bisschop in zijn gewaad was reeds uytgewit als ik daer quam. Die hem gezien hadden, zeyden dat hij zeer schoon was en met veel goud". Zie A. Schouteet, *Gedenkwaardige aenteeekeningen van Jan Karel Verbrugge*, Brugge, 1958, p. 40.

2. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 145-148 ; Id., *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur*, Tielt-Bussum, 1981, p. 20, 31, 45, 93, 94.

3. Dit kon bijv. gebeuren naar aanleiding van nieuwe devoties of wanneer kapellen van eigenaar of huurder veranderden.

4. Over witten en schilderen in de kathedraal, zie L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur*, p. 37-40, 45, 48, 49, 52.

Brugge, Sint-Salvatorskathedraal, nis in de noordbeuk. Muurschildering voorstellend twee engelen die een eredoek vasthouden, 3e kwart van de 15de eeuw.

(Foto's H. Maertens, Brugge). De twee kleurclichés werden bekostigd door de aan-
nemer-restaurator Arthur Vandendorpe uit Brugge.

schildering voorstellen die weliswaar nog bestaat, maar aan het gezicht is onttrokken door een jonger schilderij dat er voor hangt.

Toen na de brand van het romaanse schip in 1358 een nieuwe driebeukige benedenkerk werd opgetrokken, voorzag men in de westmuur van de noordelijke zijbeuk een hoge spitsboogdoorgang naar een kapel die wel aangezet, maar niet verder werd afgebouwd⁵. Later werd de boogopening toegemetseld met een bakstenen muur, derwijze dat binnen in de kerk een nis van 1 m diepte en 3,35 m breedte tot stand kwam⁶. Op de achtermuur van de nis werd over de gehele breedte van de nis een beschildering aangebracht die in 1918 werd teruggevonden⁷. Vóór de nis is het schilderij "De nederdaling van de H. Geest" (1658) door Jacob van Oost opgesteld⁸. In 1992-1993 verliet dit schilderij de kathedraal voor enkele maanden om te worden gerestaureerd in het atelier van P. Masson te Leefdaal⁹. Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om de oude muurschildering van nabij te onderzoeken.

De voorstelling toont twee gevleugelde engelen die met beide handen een rood eredoek vóór zich houden. De halflijfse figuren zijn - van de bovenkant van de vleugels tot aan het eredoek - 96 tot 100 cm hoog; de afstand tussen de onderste vleugelpunten bedraagt 116 cm voor de linkerengel en 125 cm voor de rechtse. Tussen beide engelen ligt er - van hand tot hand - 89 cm. De engelen kijken naar het midden. Ze hebben een smal bleek gezicht met hoog voorhoofd en dragen een zwarte band om het loshangend goudblond haar. De zekere lijnvoering in de fijne, emotieloze gezichten contrasteert met

5. De kapel was misschien gedacht als tegenhanger van de ca. 1360 door Wouter de Hondt gestichte Sint-Jacobskapel tegen de zuidkant van de toren. Deze kapel werd - na in 1757 tot kerkmeesterskamer te zijn verbouwd - in 1992-1994 in haar oorspronkelijke toestand hersteld.

6. Omstreeks 1500 was de doopvont in die nis opgesteld.

7. Kanunnik A. Duclos, de bekende Brugse historicus, maakte op 10 juli 1918 een korte nota (+ summiere schets). Een andere tekening is gekopieerd bij L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Geschiedenis en architectuur*, fig. 3 op p. 20.

8. Het schilderij is afkomstig uit de Sint-Trudoabdij te Brugge waar de dochter van Jacob van Oost kloosterzuster was. Zie J.-L. Meulemeester, *Jacob van Oost de oudere en het zeventiende-eeuwse Brugge*, Brugge, 1984, p. 358-359, afb. 118.

9. L. Devliegheer, Het schilderij "De nederdaling van de H. Geest" van Jacob van Oost, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 130 (1993), p. 301-302.

de zware, onhandig geplaatste handen. De opengespreide vleugels van de rechterengel zijn met bleekrode en grijsgroene kleur gehooft : van de andere engelvleugel zijn de kleuren bleekrood en grijs. Beide engelen dragen een grijswitte albe met hoekige beschaduwde plooiën; erboven ligt een koorkap - grijsgroen voor de linkerengel, grijswit voor de andere - die aan de voorzijde voorzien is van een grote ovale sluiting. Deze agrafe is versierd met parels en rode stippen die ook op de sierbanden voorkomen. De bovenkant van het eredoek dat beide engelen met opengespreide armen vóór zich vasthouden, bevindt zich op 4,45 m boven het tegelvloertje in de nis of op 4,82 m boven de vloer van de noordbeuk. Het doek is bewaard over een hoogte van ca. 1,50 m, maar het is ons niet bekend hoever het doek onderaan doorloopt.

Diende dit doek als achtergrond voor de voorstelling van één of meer heiligen ? Een dergelijk onderwerp is niet onbekend in de 15de-eeuwse schilderkunst. Om bij de Vlaamse Primitieven te blijven, vernoemen wij o.m. het "Belle-paneel" van ca. 1420 (Ieper, Museum van het O.C.M.W.), de "Madonna met Kind bij de fontein" door Jan van Eyck uit 1439 (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), de "Aanbidding der Wijzen" door Colijn de Coter uit de eerste jaren van de 16de eeuw (Gent, Museum voor Schone Kunsten). Het is echter ook mogelijk dat vóór het eredoek een beeld of een beeldengroep heeft gestaan.

Als datering voor de kwaliteitsvolle muurschildering zouden wij het 3de kwart van de 15de eeuw willen voorstellen¹⁰. Het zou de moeite

10. Uit dezelfde tijd dateert het in 1887 weergevonden beschilderd graf van Willem van Monbleru (+ 1468) "conseiller et maistre d'ostel" van hertog Karel de Stoute, in de vroegere Schilderskapel (1451-1452) te Brugge. In het midden van elke langswand bevond zich een knielende engel - bekleed met albe en koorkap - die met een wierookvat naar de Kalvarie op de westzijde zwaaide. Op een tekening (h. 40 cm, b. 25 cm) van de engel op de noordwand worden enkele kleuren weergegeven. Om het gele haar heen ligt een rode band met vooraan een sieraad. De vleugels zijn geel met enkele rode en blauwgrijze toetsen. Eveneens geel zijn de drie kettingen van het wierookvat dat de engel vóór zich zwaait. De engel draagt een koorkap die met zware plooiën op de grond neervalt. De kap is voorzien van een ronde sluiting en afgeboord met gele banden die bezet zijn met kleine ronde versiersels ; de onderboord is klaarblijkelijk met franjes afgewerkt. De tekening van de gelijkaardige engel op de zuidwand is minder volledig. In de stijl is invloed van Jan van Eyck nawijsbaar.

W. van Monbleru stichtte voor eeuwig twee dagelijkse missen in de Schilderskapel en schonk daarenboven een missaal, liturgisch vaatwerk en kerkgewaden. Bij de

Brugge, Schilderskapel (gesloopt in 1887). Tekening - waarschijnlijk door P. Raoux - van de wierookvat zwaaiende engel op de noordwand van het beschilderde graf van Willem van Monbleru (+ 1468).

lonen het schilderij te vergelijken met de gelijktijdige paneel- en doekschilderkunst te Brugge en te onderzoeken in hoeverr bijv. invloed nawijsbaar is van Hans Memling die sinds zijn aankomst in Brugge in 1465 tot aan zijn overlijden in 1494 toch de belangrijkste schilder in de Reiestad was.

Tegenover de talrijke Brugse 15de-eeuwse beschilderde panelen en - in veel mindere mate - doeken zijn slechts enkele muurschilderingen uit die periode bekend. Meestal zijn ze dan nog erg fragmentarisch bewaard¹¹. In een stad waar de middeleeuwse schilderkunst zo heeft geschitterd, zou een systematisch onderzoek naar muurschilderingen ongetwijfeld belangrijke resultaten opleveren, niet enkel in de Sint-Salvatorskathedraal¹² of in de O.-L.-Vrouwekerk, maar ook in woonhuizen, zoals dit nog maar onlangs op schitterende wijze werd bewezen¹³.

overhandiging van de documenten en de liturgica betreffende de stichting, was de bekende schilder Petrus Christus één der afgevaardigden van het ambacht van de beeldmakers. M.i. heeft een belangrijk man als W. van Monbléru die in nauwe betrekking met het schildersambacht stond - hij staat zelfs ingeschreven in hun obituarium - zijn grafstede niet door een onbelangrijk schilder laten versieren, wat trouwens de kwaliteitsvolle beschildering bewijst.

Zie Ad. D.[uclos], Vondsten te Brugge, in *Rond den Heerd*, 22 (1886-1887), p. 323-325; G. Van den Gheyn, *Les caveaux polychromés en Flandre*, Gent, 1889, p. 28-34, pl. VII; E. Feys en A. De Schrevel, Fondation de Guillaume de Monbléru in la Chapelle de St.-Luc et St.-Eloi, dite Chapelle des peintres à Bruges, in *Annales de la Société d'Emulation*, 46 (1896), p. 117-141; M. Ainsworth en M. Martens, *Petrus Christus, Renaissance Master of Bruges*, New York, 1994, p. 203-206.

11. Zie o.m. M. Buyle, A. Bergmans e.a., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, Brussel, 1994, p. 88-103. Op p. 99-100 staat onze notitie (+ twee kleurfoto's) over de twee engelen, maar in zeer verminkte vorm.

12. Tijdens de restauratie van de Sint-Jacobskapel hebben L. De Clercq en zijn medewerkers in 1993-1994 er muurschilderingen uit verscheidene perioden (14de-16de eeuw) vrijgelegd en gerestaureerd. Dit kon gebeuren dank zij een belangrijke financiële tussenkomst van de Provincie West-Vlaanderen. Zie L. De Clercq, Het onderzoek en de restauratie van de muurschilderingen in de 14de-eeuwse Sint-Jacobskapel (Sint-Salvatorskathedraal) te Brugge, in *In de steigers*, 1 (1994), p. 17-20. L. De Clercq schreef eveneens een bijdrage over deze muurschilderingen in M. Buyle en A. Bergmans, o.c., p. 96-98.

13. In 1993-1994 zijn in het huis Spinolarei nr. 2 belangrijke muurschilderingen ontdekt die nog maar gedeeltelijk zijn vrijgelegd (o.l.v. M. Buyle van het Bestuur Monumenten en Landschappen). Voorgesteld is Sint-Joris die de draak bestrijdt; vóór hem de dochter van het koningspaar dat vanuit de stad op de achtergrond het gebeuren bekijkt. Onder dit tafereel worden de deugden uitgebeeld door tien mannelijke busteportretten, ieder vergezeld van een banderol met vier Middelenlandse versregels. Het geheel kan uit het begin van de 15de eeuw worden gedateerd.

DE SCHILDER PETRUS MORAULUS TOCH PIETER CLAEISSENS I ?

LUC DEVLIEGHER °

In 1952 schreef A. Schouteet in het *Album English* een artikel getiteld "Brugs schilder uit de XVIe eeuw, Petrus Moraulus, geïdentificeerd"¹. Daarin kwamen twee schilderijen ter sprake "Sint Jan op Patmos" en "De mis van de H. Gregorius" die beide een latijns opschrift dragen met de identificatie van de schilder : Petrus Nicolaus Moraulus uit de Oude Zak te Brugge.

In 1910 dacht A. von Wurzbach, die enkel het tweede schilderij kende, dat Moraulus wellicht te vereenzelvigen was met Pieter Claeissens². Kort daarna stelde J. Weale dat Moraulus niemand anders was dan Pieter Claeissens I die in de Jan Miraelstraat woonde en in de Oude Zak zijn schilderatelier had³. In het kunstenaarslexikon van Thieme en Becker was de Engelse geleerde voorzichtiger en schreef dat het schilderij wellicht van Claeissens I was en dat de naam Moraulus waarschijnlijk van Marael kwam⁴.

Schouteet verwerpt die identificatie op grond van historische, filologische en stijlkritische argumenten. Volgens hem was Petrus Nicolaus Moraulus de Brugse schilder Pieter de Moor die, afkomstig van Diksmuide, in 1494 Brugs poorter werd "om te doene de neeringhe van den scilders". Hij werd in 1500 vrijmeester in het ambacht van de beelden- en zadelmakers en overleed in 1507. Nog volgens Schouteet zou de naam Moraulus de verlatijnste vorm zijn van de Moor (maurus=moor),

° Dr. kunstgeschiedenis, Ten Hove 17, Brugge.

1. A. Schouteet, Brugs schilder uit de XVIe eeuw, Petrus Moraulus, geïdentificeerd, in *Album English*, Brugge, 1952, p. 331-353. Over de Moor-Moraulus schreef A. Schouteet ook een notitie in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel, 1966, kol. 613-614.

2. A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstlerlexikon*, II, 1910, p. 185.

3. J. Weale, Peintres apocryphes. Joseph de Bromere, Pierre Maroulus, in *Annales de la Société d'Emulation*, 62 (1912), p. 62-63. Zie ook Id., Peintres brugeois. Les Claeissins, in *Annales de la Société d'Emulation*, 61 (1911), p. 26-76 (inz. p. 30-31).

4. Thieme en Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, VII, 1912, p. 33.

terwijl ik Moraulus eerder als een verlatijnsing van Moreel of Mareel zie⁵. Daarenboven is het eigenaardig dat Moraulus een tweede voornaam, Nicolaus, draagt die Pieter de Moor niet bezit.

Ook stijlkritisch verwerpt Schouteet de stelling dat Moraulus te ver-eenzelvigen is met P. Claeissens ; het werk van Moraulus is "onbe-twistbaar" veel ouder en er is "geen rechtstreekse stijlverwantschap te bespeuren" schrijft hij. Er kan echter worden opgemerkt dat van P. Claeissens I geen gesigneerd werk bekend is en dat, toen Schout-eet zijn artikel schreef, er geen aan Claeissens toegeschreven werk in een openbare verzameling te zien was. Inderdaad, de twee zij-luiken met de H. Antonius en Antonius Wydoot (abt van de Duinen-abdij 1557-1566) die van ca. 1557-1558 zouden dateren en in 1902 op de tentoonstelling van de Vlaamse Primitieven te Brugge aanwe-zig waren, bevonden zich in onbekend privé-bezit en werden pas in 1971 door het Brugse Groeningemuseum verworven⁶. Het Salamanca-drieluik (Brugge, Groeningemuseum en O.-L.-Vrouw-van-de-Potterie) is maar in 1979 door D. De Vos op goede gronden aan P. Claeissens I toegeschreven⁷. Een stijlkritische vergelijking was toen alleszins niet mogelijk.

Aangezien P. de Moor in 1500 vrijmeester werd en reeds in 1507 overleed, is zijn schildersloopbaan maar kort geweest. Schouteet meende dan ook dat de twee hem bekende schilderijen wellicht zijn enige overgebleven werken waren.

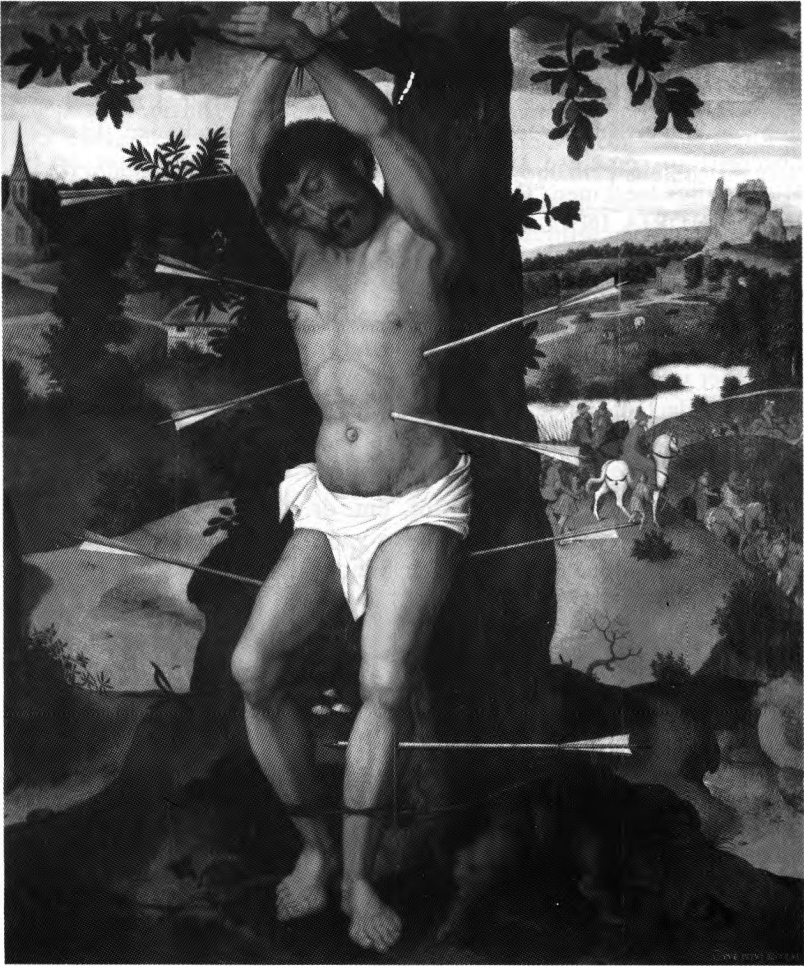
Er bestaat echter een derde schilderij, getekend Moraulus. In een publicatie over Vlaamse en onder invloed van Vlaanderen ontstane kunst in Cantabrië⁸ wordt het Bartholomeus-retabel besproken dat

5. Cfr. F. Debrabandere, Van Moreel tot Mareel, in *Biekorf*, 65 (1964), p. 72-73 ; Id., *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Brussel, 1993, p. 997.

6. A. Janssens de Bisthoven, De luiken van het altaarstuk met Antoon Wydoot, uit de Duinenabdij, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 108 (1971), p. 230-237 ; D. De Vos, *Stedelijke Musea Brugge. Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw*, Brugge, 1979, p. 101-102.

7. D. De Vos, *o.c.*, p. 99-100.

8. De Cantabrische kust was a.h.w. een venster op de noordelijke wereld, uiteraard het nabije Frankrijk, maar nog meer het verder gelegen Vlaanderen waarmee Spanje een dynastieke band had. In de noordelijke Spaanse havens kwamen vele Vlaamse kunstwerken aan, o.m. vanuit Brugge waar het consulaat van de "natie" van Biskaje - waartoe de noordelijke havens behoorden - tot in 1585 was gevestigd.

Santoña, Santa Maria del Puerto. Bartholomeusretabel, H. Sebastiaan (getekend in de rechterbenedenhoek OPVS PETRI NICOLAI).

in de kerk van Santa Maria del Puerto in de havenstad Santoña wordt bewaard⁹. Het retabel bevat in het middengedeelte vier boven elkaar gelegen vakken met beeldhouwwerk¹⁰, geflankeerd door twee lagere zijgedeelten met elk drie geschilderde panelen (h. 121 cm, b. 106 cm). Tussen de vakken bevinden zich gegroefde zuiltjes, pilasters en Renaissance-ornamenten. Volgens de traditie is het retabel een gift van de keizer Karel. Op elk van de twee onderste panelen staat een opschrift in Romeinse kapitalen. Onderaan het paneel met de H. Hieronymus leest men "OPVS PETRI NICOLAI MORAVLI BRVGIS IN FLANDRIA IN PLATEA Q̄ DICIT^R DĒ HOVDĒ SACK" ; onderaan het paneel met de H. Sebastiaan staat "OPVS PETRI NICOLAI". Het eerste opschrift is ongeveer identiek met dat op de twee hierboven genoemde schilderijen van deze meester¹¹. Opvallend is wel dat in het opschrift bij Sint-Sebastiaan, dat onderaan rechts in de hoek staat, het woord MORAVLVS niet voorkomt, wat toch niet normaal is als dit de familienaam van de schilder zou zijn. Hieruit zou men kunnen besluiten dat PETRVS NICOLAVS (in het opschrift in de genitiefvorm) de Latijnse vorm is van Pieter Claeissens¹².

Op 11 december 1989 heeft prof. em. dr. J. Steppe in een lezing voor de Klasse der Schone Kunsten van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België het

9. E. Campuzano, *Arte de Flandes en Cantabria*, Santillana del Mar, 1989, p. 8. De auteur aanziet P. de Moor als de schilder van de panelen. Zijn lezing van de opschriften is niet helemaal correct.

10. Eén van de vier bebeeldhouwde panelen bevat de voorstelling van de gekroonde Maria en Kind, staande op een maansikkel en omgeven door zonnestralen waarrond een rozenkrans. Eromheen bevinden zich in de wolken vier engelen waarvan de twee onderste een muziekinstrument bespelen. Dit beeldhouwwerk is verwant met het bekende *Marianum* waarvan de bloeiperiode dateert van het laatste kwart van de 15de eeuw tot in het tweede kwart van de 16de eeuw en geografisch beperkt is tot enkele gebieden in de Nederlanden (Holland, Utrecht, Maasgebied, Brabant) en in Duitsland (inzonderheid Westfalen). Dat zou er kunnen op wijzen dat ook de bebeeldhouwde taferelen uit onze gewesten afkomstig zijn.

Zie over de chronologie, verspreiding en betekenis van het *Marianum* : M. Smeyers, *Het Marianum of Onze-Lieve-Vrouw-in-de-zon. Getuige van een laat-middeleeuwse devotie in de Nederlanden en in Duitsland*, in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 45 (1994), p. 271-299.

11. Zie de afbeelding bij het artikel van Schouteet en de lezing in de bijdrage van J. Weale.

12. Het blijft toch vreemd dat Claeissens de naam van de straat waarin hij woonachtig was, bij zijn naam voegde.

retabel besproken¹³. Hij vermeldde o.m. dat het retabel 1561 is gedateerd. Dit tot dan onbekende gegeven maakt uiteraard een identificatie van Moraulus met P. De Moor onmogelijk en is dit een nieuw argument ten voordele van het auteurschap van Pieter Claeissens I. Men kan zich afvragen of de geschilderde en gebeeldhouwde panelen pas ter plaatse in Spanje in een daar (in 1561 ?) vervaardigd retabel werden geplaatst. In Spanje was er immers een lange traditie van retabels met geschilderde en gebeeldhouwde panelen. Of dat ook in Vlaanderen het geval is geweest, zou een nader onderzoek verdienen, maar de vernielingen in de Geuzentijd, de vernieuwingen door de Barok en de afbraak door de neo-stijlen hebben weinig overgelaten. De studie van de vele Vlaamse kunstwerken die sinds eeuwen in Spanje worden bewaard zal hopelijk nieuwe gegevens daarover aan het licht brengen.

13. Van de lezing verscheen een samenvatting in het Jaarboek 1989 (p. 177) van de Koninklijke Academie.

KANUNNIK LEONARD ARENTS, 1740-1819

B. JANSSENS de BISTHOVEN^o

Leonardus Donatianus Ludovicus Arents, priester, professor aan de universiteit te Leuven en aldaar ook regent van de pedagogie De Lelie, werd in 1778 kanunnik van de Sint-Donaaskathedraal in Brugge. Zijn ouders, parochianen van Sint-Jacobs, waren Leonard Jan Karel (1708-1773), advocaat bij de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen, en Caroline Moentack (+ 1 februari 1743). Zij was zuster van Guido Moentack, kanunnik van Sint-Donaas in 1745, overleden op 28 oktober 1766; haar echtgenoot was broer van kanunnik Donatianus Arents (1690-1757), deken van Gistel ¹. Geboren op 27 oktober 1740, werd Leonard Arents dezelfde dag in de Sint-Jacobskerk gedoopt; de peter was zijn oom priester Donatianus Arents, zijn meter Margareta Arents gehuwd met Lodewijk Vleys ².

Verblijf in Leuven

Leonardus Arents behaalde aan de universiteit te Leuven in 1761 het diploma van baccalaureus formatus in de theologie ³. Hij ontving in 1766 de priesterwijding, en beschikte over een eigen miskelk in zilver met gouden kom. Ze werd versierd met rococo-ornamenten en in de voet de merktekens van de stad Leuven en van edelsmid Jan Baptist Walgrave, in 1770. Dit kunstwerk is nog in gebruik in

^o Kanunnik, ere-archivaris van het Bisdom, Nieuwe Gentweg 51, 8000 Brugge.

1. B. JANSSENS de BISTHOVEN, *Kanunnik Donatianus Arents, 1690-1757, in Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 119, 1982, blz. 95-106.

2. Brugge, Stadsarchief, *Doopregister van St.-Jacobs*.

3. De "baccalaureus formatus" was de student die de cursus gevolgd had en dus "gevormd" was om de licentie aan te vangen, terwijl de "baccalaureus cursor" de cursus nog moest volgen. BAB (= Brugge, archief van het bisdom), K 80, *Promotiones Lovanienses*, lijst van de gepromoveerden in de faculteit van wijsbegeerte van 1426 tot 1797.

de Sint-Salvatorskatedraal⁴. Op 18 maart 1767 behaalde de jonge priester het licentiaat in beide rechten, terwijl hij reeds sinds 22 juni 1765 optrad als subregent van de pedagogie De Lelie. Hij werd er 13 jaar later, op 13 juni 1773, tot regent bevorderd, en in die hoedanigheid was hij lid van de Raad van de universiteit⁵. De Lelie was een van de vier pedagogieën van de faculteit der vrije kunsten, dewelke enigszins overeenkwam met de faculteit van de wijsbegeerte.

De gebouwen waren gelegen ten oosten van de Sint-Pieterskerk, op een domein tussen de Diestsestraat, de Leopold Vanderkelenstraat, de Savoyestraat en de Tiensestraat. De huidige Bondgenotenlaan werd doorheen het domein aangelegd, zodat de pedagogie helemaal uit het stadsbeeld verdwenen is. Men verstrekke er een volledig cursuspakket van logica, metafysica, moraal, fysica, kosmografie, sterrenkunde, aardrijkskunde, elementen van anatomie en fysiologie. Elk van de vier professoren gaf er twee uren les per week; met de regent vormden zij de Raad van de pedagogie. Jaarlijks was er een wedstrijd tussen alle studenten van het tweede jaar, en de laureaat werd uitgeroepen tot primus, een titel die hoog aangeschreven stond en met feestelijke eerbewijzen werd gevierd zowel te Leuven als in de geboortestreek van de bekroonde.

In 1774 kon regent L. Arents een Westvlaamse student als primus huldigen. Hij meldde in een brief van 9 augustus 1774 aan de magistraat van de stad en de kasselrij van Veurne "dat Franciscus Vermeersch, geboortigh van Ramscappel, vandaegh den eersten der generaele promotie onser philosophie met alle toestemmynghe gedeclareert is". Hij rekest erop dat zij aanstaande dinsdag 16 augustus "den act en de opvolgende maelydt met hunne tegenwoordigheyt in onse Pedagogie De Lelie souden gelieven te vereeren...". De wethouders van Veurne beantwoordden "met uysterste genoeghen" deze uitnodiging, en meldden daarbij hun beslissing om op 29 augustus de laureaat in de stad Veurne "te zullen onthaelen en verzoeken de professoren der Pedagogie ten daeghe van de blijde incomste van onsen beruchten

4. *Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal*, Brugge, 1978, blz. 57 en 110; L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt, 1979, blz. 221, afb. 342, fig. 146, 148.

5. E. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique*, dl. 20, Leuven, 1886, blz. 350-351.

(Foto Stad Brugge. Zie blz. 217)

primus met syn gevolg de maeltydt bij te woonen, dewelcke wij de eere zullen hebben te presenteeren..."⁶.

Met zijn broer Guido richtte Leonard Arents een rekwesst aan de keizerin Maria-Theresia tot het bekomen van adeldom. Die gunst ontvingen zij bij patentbrieven te Wenen op 28 april 1776. Ze gold ook voor de wettige afstammelingen van beide, en sloot tevens het dragen van een wapen in⁷.

Verblijf in Brugge

De laatste 39 jaren van zijn leven bracht professor Arents in zijn geboortestad door. De Leuvense faculteit bezorgde hem, op 14 december 1778, de dertiende prebende in het kapittel van Sint-Donaas en elf weken later, op 9 februari 1779, bekwam hij de zeventiende prebende, voorbehouden aan een edelman titularis van een universiteitsdiploma. Kanunnik Arents kwam zich in Brugge vestigen en woonde er in de Geldmuntstraat nr. 26 hoek van de Geerwijnstraat⁸. Het huis was ruim genoeg om de omvangrijke bibliotheek te bergen. Die boekenverzameling werd in 1820 in het sterfhuis publiek verkocht⁹. Er waren 587 werken in octavo, waaronder *La Sainte Bible par Louis Isaac le Maître de Sacy*, 40 volumes, Bruxelles, 1703-1728. De reeks in quarto's bedroeg 195 nummers waaronder *Acta Godelevae V. et M. Patronae Ghistellensium*, per Sollerium, Antwerpen, 1720, en *Acta Sanctorum Belgii selecta per J. Ghesquerium*, vijf boekdelen, Brussel, 1783. De reeks in folio's telde 288 nummers, waaronder de volledige werken, *Opera omnia*, van Ambrosius, Joannes Chrysostomus, Bernardus, Basilius de Grote, Hieronymus, Gregorius de Grote. Bij de 48 handschriften bevonden zich de Latijnse Acten en resolutieën van de congregatieën der bisschoppen.

6. F. DE POTTER, *Geschiedenis der stad en kastelnij van Veurne*, dl. 2, Gent, 1875, blz. 135.

7. Archief van F. Janssens de Bisthoven, nr. 186. "... leur accorder le port des armoiries, qui sont: un écu écartelé au premier et quatrième d'or à un aigle de geules, au deuxième et troisième d'or au sautoir échiqueté d'argent et d'azur de deux traits ...": Open brieven van keizerin Maria-Theresia, gegeven te Wenen op 28 april 1776.

8. Brugge, Stadsarchief, *Bevolkingsboek*, telling 1809-1830, boek 7, blz. 261. L. DEVLIEGHER, *De huizen te Brugge*, Brugge, 1975, blz. 91, afb. 221.

9. Er was een gedetailleerde catalogus: Leuven, Universiteitsbibliotheek, nr. A48718/III.

Als residerende kanunnik was Leonard Arents er toe gehouden met zijn confraters deel te nemen aan de jaarlijkse Heilige-Bloedprocessie en andere plechtige ommegangen en aan de dagelijkse conventuele mis en de zeven getijden van het koorofficie. Hij werd ook vanaf 18 maart 1790 als fabricarius of magister fabricae belast met de zorg van de gebouwen en van het roerend bezit van de kathedraal. Van 1786 tot 22 juli 1793 was hij daarenboven vertegenwoordiger van de clerus in de Staten van Vlaanderen.

Bij zijn verkiezing op 7 augustus 1786, en drie jaar later bij zijn tweede verkiezing, werd hij feestelijk gehuldigd door familie en vrienden, die hem mooi versierde lofrijmen aanboden. Het eerste is een schilderij op doek en papier, 97 x 64 cm., met de tekst van een gedicht in twee delen: een declamatie van 2 x 28 alexandrijnen, gevolgd door een lied in drie strofen, bestemd om door de gemeenschap gezongen te worden. Het tweede lofgedicht is eveneens een schilderij op doek en papier, 96 x 64 cm, met sierlijke letters omlijst door het stripverhaal van een zwevende arend en een neertuimelende schildpad¹⁰.

Ook in de stad was er feest. "Men saeg alom waer dezen heer Aernts in de Geltmuntstraet is wonende, de huysen vercier en de straeten met wimpels en vlaggen bespannen"¹¹.

Andermaal zullen de familieleden hun broer en oom-priester huldigen bij zijn gouden priesterjubileum op 7 januari 1816, door het aanbieden van een gelegenheidsschilderij met een gedicht en een lied in sierlijke letters.

Rol in de Franse tijd

Twee dagen vóór de inlijving van België in de Franse republiek werd in Parijs het beruchte decreet van 7 vendémiaire (an 4, 29 september 1795) uitgevaardigd, dat aan de geestelijken een nieuwe eed van trouw aan de republiek oplegde. Het bevatte een reeks verbodsbepalingen o.a. tegen het dragen van het priesterkleed, en tegen alle godsdienstige kentekens kruisen en beelden. De Brugse

10. Zie bijlage.

11. J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen, Brugge, 1789*, uitgegeven o.l.v. Y. VAN DEN BERGHE, Brugge, 1984, blz. 47.

kanunniken en pastoors protesteerden en vroegen met aandrang ten minste de verdaging van de toepassing van het decreet. L. Arents ondertekende met de andere geestelijken volgend protest:

Bruges le 15 Juin 1797, (27 Prairial 5me année Républicaine.) Les Ministres du Culte Catholique, en la Commune de Bruges, Département de la Lys,

AU

Conseil législatif des Cinq-cents de la République française, une et indivisible.

CITOYENS LÉGISLATEURS!

Dès que vous voyez les pétitionnaires ou réclamants en tête, vous ne tarderez pas d'en conclure qu'il s'agit de la Loi du 7 Vendémiaire an 4, sur l'exercice et la Police extérieure des Cultes.

Qui, Législateurs, il s'agit de cette Loi, dont la publication dans les Départements réunis, porte le trouble dans l'ame des paisibles Citoyens, et l'allarme dans la conscience des Ministres du Culte; d'une Loi, qui, vers le terme de tant de malheurs, nous force de rompre le silence

Si cependant, jusqu'à ce que (la commission spéciale établie pour examiner et révider les Loix) ait fait son rapport, vous tenez en surséance l'exécution de la Loi du 7 Vendémiaire an 4me, ce sursis seroit l'ouvrage de votre prudence; car quel motif peut-il être survenu d'activer l'exécution d'une Loi, qui depuis environ dix-huit mois est émanée de la ci-devant Convention nationale, deux jours avant la Réunion de la Belgique à la République française, de hâter l'exécution de cette Loi, sans qu'aucune circonstance en ait provoqué la promulgation.

Vous avez saisi l'importance de l'objet, vous en avez calculé les suites. Et nous attendons de votre sagesse et de votre prudence, que, tout au moins, vous suspendrez l'exécution d'une Loi, dont plusieurs fois déjà, vous avez envoyé la discussion à la Commission spéciale, qui s'en occupe.

SALUT et RESPECT.

Van uitstel was er geen sprake. Op streng bevel van de municipaliteit werd het kapittel ertoe gedwongen opdracht te geven aan confrater fabricarius alle kentekenen van koningschap en feodaliteit te verwijderen. Na herhaald aandringen van dezelfde republikeinse stadsmagistraat kwam vanwege het kapittel op 1 november 1797 het

bevel aan de fabricarius om binnen de drie dagen de kruisen weg te breken. Op de derde dag, 3 november, zagen de Bruggelingen geen kruis meer boven de toren¹². Weldra volgde de liquidatie van kapittel en katedraal. In december 1801 hadden het vicariaat van het bisdom en de kanunniken een schrijven ontvangen, gegeven te Dresden op 9 december 1801, van de pauselijke nuntius te Keulen, Annibale della Genga, de latere Leo XII. Hierin werd het katedraalkapittel aangemaand binnen de 10 dagen zijn onvoorwaardelijke instemming te betuigen met de opheffing van het kapittel en van de bisschopszetel. Dit offer was volgens de nuntius absoluut noodzakelijk voor het herstel van de Rooms-katholieke godsdienst. De leden van het kapittel werden bijeengeroepen tegen 13 december. Er werd twee dagen lang gediscussieerd. Tenslotte werd secretaris kanunnik Joannes Herdies verzocht een akte van toestemming en onderwerping aan de pauselijke beslissing op te maken¹³.

Op grond van deze beslissing was het Sint-Donaaskapittel officieel afgeschaft. Ook het monumentale kerkgebouw, de Sint-Donaaskatedraal op de Burg, werd tot ondergang veroordeeld en viel in 1799-1800 onder de hamers van een aannemer voor afbraakwerken. Fabricarius Arents beijverde zich om de kunstwerken en relieken te verbergen of te kopen met de bedoeling deze aan de kerk te kunnen teruggeven. Op 14 juni 1804 kon hij het koffertje met de relieken en het portret van Karel de Goede aan de kerkmeesters van Sint-Salvators overhandigen. De relieken van de heiligen Donatianus, Chrysolius, Joannes Chrysostomus en Basilius de Grote waren in 1796 in Holland in veiligheid gebracht. Negen jaar nadien werden zij teruggevoerd naar de Sint-Walburgakerk: daar werd de verzegelde koffer geopend in aanwezigheid van Leonard Arents, Pieter de Molo, Karel Hamerlynck

12. K. PRIEM, *Van restauratie tot concordaat (1790-1802)*, licentiaats-verhandeling, Leuven, 1991, blz. 115.

13. BAB, A 90bis, fol. 281 r° - 284 v°: ... *volentes tamquam dociles et obedientes filii beatissimi Patris sanis acquiescere consiliis illiusque prompto animo obtemperare mandatis, gravissimis allatis rationum momentis suffulti ... resolvimus in postulata praeberere consensum* - willende, als gewillige en gehoorzame zonen, toestemmen in de gezonde raadgevingen van de heilige Vader en zonder aarzelen aan zijn bevelen gehoorzamen, op grond van de aangehaalde zware motieven, ... hebben wij besloten het gevraagde te aanvaarden. L. PRENEEL, *De Brugse clerus in de revolutietijd (1794-1802)*, in M. CLOET, *Het bisdom Brugge (1559-1984)*, Brugge, 1985, blz. 292-293; *Sint-Donaas en de voormalige Brugse katedraal*, Brugge, 1978, blz. 58-59.

en Joannes Herdies, vier kanunniken die konden vaststellen, dat de relieken onaangeroerd met de respectievelijke getuigschriften verzegeld waren zoals bij de verzending in 1796.

De mantel van de H. Brigida werd door L. Arents gered; met instemming van de nog levende confraters schonk hij in 1807 deze relikwie aan Jozef van Huerne, die ze als kerkmeester aan Sint-Salvators afstond¹⁴. Ook de kromstaf van de H. Machutus, in ivoor met koperen banden, werd op dezelfde wijze aan van Huerne geschonken, die deze aan de kerk doorgaf. De acht prachtige wandtapijten, door J. van der Borgh geweven, werden door kanunnik Arents in 1814 aan de Sint-Salvatorskerk verkocht. Hetzelfde met een stel ornamenten uit de 18de eeuw in purperen zijden damast met sierbanden en schilden door zilveren galons afgezoomd: een kazuifel, twee dalmatieken, twee opgeplooides kazuifels, vijf koormantels¹⁵.

Kanunnik Arents werd op 10 augustus 1801 benoemd tot directeur van de apostolinnen uit de Ezelstraat. Deze kloosterzusters waren op 1 augustus door de algemene overste van de apostolinnen te Mechelen en door het Brugse vicariaat erkend. Zij betrokken sedert 1788 het voormalige klooster van de Carmelitessen in de Ezelstraat tot 13 januari 1835, toen zij het huis Adornes bij de Jeruzalemkerk van graaf de Thiennes-de Draeck in pacht namen¹⁶.

Epiloog

In december 1819 kon men aan de ingang van de kerken volgend rouwbericht lezen:

Men bevéelt in de gebeden van een ider de Ziele van den eerweérden Heer Leonardus Donatianus Ludovicus ARENTS, Priester, Bachelier formeel in de Godtsgeleerdheyd, Licentiaet in beyde de Rechten, en Kanonik der gewezenen Cathedrale Kerke der Stad Brugge, Overleden den 19 December 1819, 's namiddags ten 3 ueren en half, in

14. M. ENGLISH, *Verering van Sinte Brigida in Westvlaanderen*, in *Biekorf*, 46, 1940-1945, blz. 43.

15. L. DEVLIEGHER, *op. cit.*, blz. 205 en 259.

16. A. VAN HULLE, *Zusters Apostolinnen te Brugge*, in 't *Schrijverke*, *Kulturele Kring St.-Anna*, 20, nr. 7, april 1991, blz. 5-12.

den ouderdom van 80 jaeren, ontfangen hebbende alle de Rechten van onze Moeder de H. Kerke. R.I.P.

De begrafenisplechtigheid vond plaats in de Sint-Jacobskerk te Brugge, de begrafenis op het kerkhof van Sint-Pieters.

Er zijn twee geschilderde portretten van Leonardus Arents. Een doek van 130 x 88 cm in privaat bezit toegeschreven aan Jan Garemijn stelt hem voor gezeten in een hoge fluwelen zetel met brevier in de linker hand, vóór de rekken van zijn bibliotheek. Een ander doek is kleiner, behoort toe aan de Brugse musea en versiert het secretariaat van de Dienst voor Toerisme op de Burg. Ook hier is de kanunnik gezeten; hij laat de linker hand rusten op een tafel, met een open boek op lessenaar en een ganzepen in een inktpot. Dit schilderij is afkomstig van de erven van Felix de Bethune en kwam via het Oudheidkundig Genootschap in de museumcollectie terecht (inv. O. 1580) ¹⁷.

17. Zie bijgaande afbeelding.

BIJLAGE

Lofrijm opgedraegen aen den edelen en weerden Heer Leonardus Arents canonick gradueel nobel licentiaet in beyde de rechten, bachelier formeel in de Godts-geleertheit der Universiteit van Loven etc.etc. Secundarius voor den tweeden mael der Staeten van Vlaenderen verkozen den 1 julii 1789.

Rijm-stof: Xelonè kai Aetos. Den Arent en de Schildpad.
Als ik het fabelboek van Phaedrus ging doorbladren,
Om tot uw lof en eer een voorbeeld te vergadren,
Vond ik in 't zelve een dat op U komt te pas:
Hoe dat een trage beest een schildpad, even ras
Den Arent, een snel dier, ootmoedig kwaem te vraegen,
Dat hij haer leeren zoud, 't geen al die vleugels draegen
Gewoon zijn van te doen: om zoo naer bevroen,
Te vliegen overal, gelijk de Arents doen.
Maer hij antwoordde haer: 't is ver van uw nature,
Zoo gij dit leeren wilt, gij zult, zoo ik bespeure,
Beklaegen haest uw lot. Leert mij die konst maer,
Vraegt zij gedeuriglijk, want ik verlang er naer.
Den Arent vol ootmoed, heeft haer dan opgenomen;
Maer als hij met haer was tot in het hoogst gekomen,
Heeft haer heel onbevreest om haer eerezuchtigheid
Doen vallen op den grond met zoo een snelligheid
Dat zij, van zijne hulp en van zijn zorg verlaeten,
Op eenen eenen korten tijd moest zeggen: had ik g'haeten
Dez' konst en naer mijn staet het wandelen beminde,
Ik zou niet tot mijn leet nu anders zijn gezind!
En door zoo eenen drift van groot te willen wezen
Als een eerezuchtig dier van al niet zijn misprezen!
Dat ik een graed betracht die mijn natur misstaet,
Want die te vele wilt, zeer ligt ten onder gaet.
Heer Arents, zoo ik meen, dit is U overkomen
't Geen deze fabel leert: t'wijl eenen zonder schromen
Heeft willen zijn geleert te vliegen naer een staet
Die zijn natuur niet past; maer door een slegt beraed
U willen zijn gelijk. Gij hebt met dit behaegen
Gezien en loffelijk tot 't eynde toe gedraegen
En een vermetentheid de schildpad doen verstaen.
Die buyten kracht iets wilt, moet strakx ten onder gaen.
Gij hebt uw kracht gekent; wij zien U met behaegen
Weerom den zelven graed in onze Staeten draegen
Van Secundarius en wenschen U geluk.

Leeft in dien staet vernoegt, bevrijd van ramp en druk.
Houd U aen d'Arents konst te vliegen lange jaeren
Tot voordeel van ons al, wilt dog geen moeyte spaeren.
Gij zult, zoo ik verhoop, voor al uw wijs beleyd,
Den loon van Godt ontfaen in d'altijd-deurentheyd.

BOEKBESPREKINGEN

Andrée VAN NIEUWENHUYSEN, **Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404)**. Brussel, Académie royale de Belgique, 1990 (Mémoires de la Classe des Lettres, Coll. in-8° - 2e série t. LXVIII - Fasc.3), 309 blz.

De middeleeuwse financiën vormen een zeer ingewikkelde materie. Dit is het geval voor de bij ons eerder goed gekende stadsfinanciën, maar veel meer nog voor de vorstelijke financiën. Mevr. V. N. heeft dit ingewikkeld studieobject niet alleen durven aanpakken, maar heeft dit bovendien op een voorbeeldige wijze gedaan. De auteur was - o.i. volledig terecht - van oordeel dat, om het financieewezen onder de eerste vorst uit het huis van Bourgondië in onze streken goed te kunnen bestuderen, het noodzakelijk is, vooraf het probleem van de beschikbare middelen te kennen. Zij gaf haar studie dan ook "Le montant des ressources" als ondertitel mee. Om enig idee te krijgen van dit totaal van beschikbare middelen was het nodig het conglomeraat te onttrafelen van allerlei inkomsten en uitgaven waarover de hertog, via een veelheid van rekeningen allerhande, kon beschikken. Daarom worden achtereenvolgens de rekeningen voor Bourgondië, voor Nevers en Donzy, voor Champagne, voor Rethel, voor Franche-Comté, voor Limburg, voor Artesië, voor Frans-Vlaanderen en voor Vlaanderen ontleed. Het gevolgde schema blijft steeds hetzelfde : de geografische omschrijving, waar steeds een kaart mee samengaat, het bestuur en de financiële organisatie, de bestaande domaniale en andere inkomsten, als gewone en buitengewone beden. Behalve deze rekeningen waren er nog : de bijzondere rekeningen allerhande en de bijzondere rekeningen voor de hofhouding van zowel de hertog als de hertogin en de troonopvolger, de graaf van Nevers, de latere Jan zonder Vrees. Vervolgens waren er nog de "recettes générales", zowel voor Vlaanderen als voor Bourgondië. Zij bevatten de verantwoording van allerlei inkomsten en uitgaven die in de andere rekeningen niet aan bod komen : in Vlaanderen geldt dit o.m. *transport*, renten, cijnsen, leenverheffingen, boeten, beden e.d.m. De "recette générale de toutes les finances" zijn de rekeningen van de ontvanger-generaal die als opdracht heeft terzelfdertijd de bijdragen van de lokale ontvangers te innen en in te staan voor de betaling van de hertogelijke uitgaven. Naast hem stond de schatbewaarder of "trésorier", aan wie de ordonnanciering van de uitgaven toevertrouwd was. Op sommige ogenblikken waren ontvanger-generaal en tesorier één zelfde persoon.

In de periode, waarin Filips de Stoute regeerde, zijn, in financieel opzicht, twee delen te onderscheiden : tot 1395 waren de uitgaven (blz. 168, "dans la recette générale de toutes les finances, l'élément moteur était constitué par les dépenses") gemiddeld 240.000 tot 320.000 frank. Vanaf 1396 waren de uitgaven gemiddeld 400.000 tot 600.000 frank, met als uitschieter het jaar 1398 met bijna 700.000 frank. Daarmee bedroegen de middelen van de Bourgondische hertogen drie maal zoveel als die van de pausen van Avignon,

drie vierden van deze van de koningen van Engeland en meer dan een vijfde van de middelen van de Franse koning.

Vermelden wij volledigheidshalve nog dat het werk kaarten en tabellen, 41 bijlagen, waarvan een lexicon, en een index van plaatsen en personen bevat.

De grote verdienste van Mevr. V. N. is een bijzonder ingewikkelde materie voorbeeldig en op bijzonder klare wijze te hebben behandeld. Het werk zal inzake methodologie moeten geraadpleegd worden door iedere historicus die de studie van een financieel systeem structureel wil aanpakken.

J. Mertens.

PAUL TRIO en RONALD VAN BELLE, Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen. (Redactie O. Mus). Bijdrage tot de studie van de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper, XII, OCMW Ieper, 1993, 191 blz., ill.

Naar aanleiding van de overbrenging (1987) van de graf- en fundatieplaat van Pieter Lansaem (+ 1489) van het O.L.Vrouwshospitaal van Ieper naar het Museum Belle Godshuis besloot men hierover een studie te publiceren. Dit resulteerde in 2 afzonderlijke studies van P. Trio, *De stichting Lansaem in het O.L.V.-gasthuis te Ieper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de middeleeuwen.* en R. Van Belle, *De levens tijden van de mens. De grafplaat van Pieter Lansaem en Lizebette Pauwelins.*

P. Lansaem behoorde tot de politieke en financiële elite van het 15de eeuwse Ieper. Het is dan ook helemaal niet vreemd dat het echtpaar Lansaem zich tijdens zijn leven via talrijke stichtingen in de verschillende Ieperse (kerkelijke) instellingen (luxueuze begrafenissen, oprichting van een kapelanie, dagelijkse misfundaties en een duur jaargetijde) verzekerde van de nodige gebeden voor zijn zieleheil. De uitvoering van het jaargetijde werd toevertrouwd aan het O.L.V.-gasthuis. Van deze Lansaemstichtingen zijn nog heel wat bronnen bewaard zowel in origineel als in afschrift. Vanuit de analyse van deze stichting wordt het begrip jaargetijde omschreven en wordt de ontwikkeling ervan zowel in het algemeen als voor Ieper in het bijzonder geschetst. Omdat het O.L.V.-gasthuis de uitvoerder was van dit jaargetijde maakt Trio een uitgebreide en gestructureerde studie van de ontwikkelingsgeschiedenis (1300-1600) van de in dit gasthuis gestichte jaargetijden, maar ook van die uit andere instellingen waarvan het gasthuis optrad als organisator en/of van die waarvan het één of ander voordeel genoot. Trio verzamelde 40 jaargetijden, waaronder dat van de Lansaems. De auteur situeert dan ook altijd, bij het bestuderen van de verschillende aspecten, deze specifieke stichting in het totale O.L.V.-pakket. Er werd geprobeerd om aanvullende biografische gegevens te vinden voor de stichters van de verschillende jaargetijden. Deze bijkomende prosopografische gegevens lieten o.a. toe de

niet direct te dateren stichtingen een relatieve datering te geven. Al deze gegevens werden verwerkt in diverse tabellen (13 in totaal). De jaargetijden werden telkens vanuit een andere invalshoek bekeken en bestudeerd. Dit liet toe de voorlopige stelling van O. Mus, nl. dat de jaargetijdestichtingen samenvallen met een drastische daling van de lakenproductie te ontkrachten. Op momenten van crisis daalt het aantal stichtingen gevoelig en pas in meer gunstige economische en politieke omstandigheden ontstaan nieuwe initiatieven. Naar het einde van de bestudeerde periode daalt het aantal fundaties. Niet alleen socio-economische verklaringen moeten worden gezocht, maar ook een verandering in de mentaliteit, nl. een verinnerlijking van het geloof. Trio besteedt veel aandacht aan de persoon van de stichter. Wie was hij, welke waren zijn functies, in welke netwerken zat hij? Er wordt uitgebreid geanalyseerd wat er allemaal in zo'n stichting werd bepaald. Wanneer precies (maand, dag, uur) en waar (soms op verschillende plaatsen tegelijkertijd) moest het jaargetijde gevierd worden - vaak hadden er al misvieringen plaats voor het overlijden van de stichter? Meestal hadden de stichters vooraf al een bepaalde band met de begunstigde instelling. Waar en hoe wou de overledene begraven worden? Telkens wordt ook vermeld hoeveel zoiets allemaal kostte. Tenslotte komen ook de liturgische aspecten aan bod. Welke diensten werden er gehouden, wie moest daarop aanwezig zijn, welke was de materiële omkadering (kaarsen, bloemen, ...)? Aan dergelijke jaargetijden waren ook uitdelingen verbonden, los van de vergoedingen bestemd voor de bedienaars van de eredienst. Trio geeft een overzicht voor wie die bestemd waren en preciseert uit wat zo'n uitdeling bestond. Net als in andere studies komt ook hier de auteur tot het besluit dat het aantal misstichtingen en gebeden sterk prevaleerde boven de directe liefdadigheid. Toch moeten deze uitdelingen als een belangrijke aanvulling in het pakket armenzorg worden beschouwd. Trio slaagt erin de door hem behandelde begrippen op een vlotte en duidelijke manier te omschrijven en te situeren. Een woordindex zou hier misschien wel op zijn plaats geweest zijn. Via een uitgebreid eindnotenapparaat wordt verwezen naar de bestaande literatuur. We vinden het spijtig dat er in deze uitgave geen bibliografie werd opgenomen, wat de toegang tot de specifieke literatuur zou vergemakkelijken.

De vele bijlagen vormen een mooie illustratie bij de verschillende bestudeerde thema's. Deels door de vele afkortingen in de tabellen zelf, deels door de zeer talrijke verwijzingen naar een eigen eindnotenapparaat bij de tabellen wordt het echter een hele klus om ze goed en vlot te interpreteren.

Tenslotte nog een eerder technisch detail. We vermoeden dat de titel op blz. 38 boven tabel nr. 3 moet geplaatst worden.

In de studie van Van Belle wordt de grafplaat van de Lansaems vanuit een kunsthistorisch standpunt bestudeerd. Er wordt veel aandacht besteed aan de ikonografie. Aan de hand van talrijke, gedetailleerde afbeeldingen worden de tafereeltjes op de sierbanden - de verschillende levensstijden van de mens - beschreven en in een historische context geplaatst. Ook het graf-schrift en de wapenschilden op die koperen rand worden beschreven. Heel kort wordt ingegaan op de techniek die werd aangewend bij het vervaardigen van zo'n sierbanden. De auteur probeert ook de herkomst van deze

grafzerk te achterhalen. Door vergelijking met andere zerken en aan de hand van gegevens uit de literatuur komt hij tot het besluit dat deze grafplaat in het Brugse zou kunnen gemaakt zijn en vermoedelijk in 1487, na de dood van Lizebette, Pieters vrouw. Van Belle gaat ook even in op het voorkomen van het thema van de levensjiden op grafplaten en in de literatuur. Dit thema blijkt in de funeraire kunst succes te hebben gehad. Tenslotte wordt ook de tekst op de eigenlijke grafplaat beschreven. Met een dergelijke grafzerk wou de aflijvige niet alleen zijn aardse status tonen, maar hij wou zich ook verzekeren van het gebed van de levenden en tevens die levenden wijzen op de eindigheid van het leven.

Ook hier missen we net als bij Trio een aparte bibliografie. Van Belle legt volgens ons te weinig verband tussen het luxueuse karakter van deze grafplaat en de sociale en politieke functies en relaties van de opdrachtgever. Waarom wijst hij niet op de contacten die Lansaeem had met Brugge ? Vond Lansaeem daar de beeldhouwer die dit grafmonument moest maken ?

Het zou mooi zijn indien in een dergelijke dubbel-studie ook telkens verwezen kon worden naar de wederzijdse resultaten.

Mieke Leroy

K. ROTSAERT, Tussen Eva en Maria. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw. Aartrijke 1992, 210 blz., ill.

Hoe keken de predikanten van de 17de en 18de eeuw op naar vrouwen ? De samenleving was toen in elk geval veel meer een mannenmaatschappij en heel wat meer vrouw-onvriendelijk. De Brugse historica Katelijne Rotsaert onderzocht dit in haar verrassend en leerrijk boek. Haar licentiaatsthesis, onder leiding van prof. dr. M. Cloet, hoogleraar aan de K.U. Leuven, werd voor publikatie herwerkt en als nummer 6 in de reeks "Historische Monografieën" van de uitgeverij Emiel Decock uit Aartrijke op de markt gebracht.

Sinds H. Storme en N. Bostijn in 1982 hun vierdelige licentiaatsverhandeling, onder de titel "Repertorium en inleidende studie van uitgegeven predikatieboeken uit de 17de en 18de eeuw" voltooiden, lag een wetenschappelijk exploratieveld voor de geschiedenis van de religieuze mentaliteit open.

Bovendien werd de focus in het kerkgebeuren, en niet alleen in de katholieke kerk, de laatste tijd nogal sterk op de waardigheid, de rol en de eigen roeping van de vrouw gericht. En tenslotte lijkt de vrouw, niet alleen in de geschiedvorsing, maar ook in andere disciplines, een boeiend onderzoeksthema geworden.

Dit boek wil vooral nagaan hoe predikanten in de 17de en 18de eeuw het vrouw-zijn voorstelden. Was er in de toenmalige predikatie een latent anti-feminisme te bespeuren ? En hoe legitimeerde men de ondergeschikte positie van de vrouw ?

Het werk bevat zeven delen :

1. *Een algemene terreinverkenning* : de vrouw in de 17de en 18de eeuw. Welke *juridische positie* bekleedde de vrouw toen ? Blijkbaar genoot de alleenstaande vrouw meer rechten dan de gehuwde. Het tuchtigingsrecht dat de man over haar bezat, kon zij slechts ontkomen door een aanvraag tot scheiding van tafel en bed in te dienen. En hoe evolueerde haar positie naar de Franse Revolutie toe en na het verschijnen van de "code civil" ? En wat kan gezegd worden over de *economische betekenis* van de vrouw in de stad en op het platteland ?

De *algemene beeldvorming* over de vrouw tenslotte, viel negatief uit, niet alleen vanuit kerkelijke hoek, maar ook vanuit de geneeskunde, de rechtsleer, de literatuur en de prentkunst.

2. *Voorbeeldige en minder voorbeeldige vrouwen.*

Het tweede deel behandelt eerst drie bijbelse vrouwen : Eva, Maria en Maria Magdalena. De slechte eigenschappen kan men in Eva vinden; de ideaal-volmaakte vrouw is Maria; en Maria Magdalena er tussenin. Van hieruit koos de auteur dan ook de titel van haar boek : "Tussen Eva en Maria". Daarna komen in een tweede luik enkele voorbeeldige wereldse vrouwen aan bod.

3. *Het jonge meisje.*

Dit kwetsbare wezen wilde men zo ver mogelijk van de "wereld" en zijn gevaren afhouden. Uiterlijke schoonheid kon gevaarlijk zijn en er werd vooral aandacht besteed aan de gelegenheden waar jongens en meisjes elkaar in een sfeer van plezier en ontspanning konden ontmoeten. Zijn de predikanten nooit uitgevaren tegen "de labbayen ofte dertele ende onbeschaemde bijeenkomsten van Jonckmans ende jonge Dochters", waarover de bisschoppen van de Nederlanden gezamenlijk stelling hadden genomen in 1697 en opnieuw in 1765 ? Deze typische Vlaamse term heb ik in het boek niet teruggevonden.

4. *De vrouw als echtgenote.*

Hier wordt de partnerkeuze uitvoerig behandeld en kan men lezen hoe de plichten van man en vrouw in het huwelijk door de predikanten werden behandeld, hoe hun taakverdeling in het gezin werd gezien en wat de kerkelijke huwelijksmoraal inzake seksualiteit voorschreef.

5. *De vrouw als moeder.*

Het moederschap en de houding van de ouders tegenover hun kinderen zijn terreinen die eerst historiografisch worden verkend, om daarna te handelen over de lichamelijke zorg om het kind, en, hoe kan het anders in de predikatie, over de christelijke opvoeding van de kinderen : voor de kerk in die tijd wellicht het voornaamste doel van het huwelijk.

6. *De alleenstaande vrouw.*

Hoewel de kanselredenaars hieraan minder aandacht schonken, benadrukten ze toch hoe de maagdelijke staat aan God behaagde en hoe het weduwschap de huwelijkse staat oversteeg en die van de maagden benaderde.

Mannelijke celibatairen en weduwnaars genoten bij hen niet de minste belangstelling.

7. De religiositeit van de vrouw.

De hier gestelde vraag was of de predikanten oordeelden dat de vrouw devoter was dan de man.

Het boek zal bij de moderne jonge mens als zeer verrassend voorkomen : hoe was het toch mogelijk dat zo'n vernederende en minachtende opvattingen over de vrouw vanop de kansel werden verkondigd ? Alle facetten van de vrouw die hier beschreven worden, kunnen slechts tot hun recht komen, als ze, vanuit een intellectuele eerlijkheid, in hun historisch kader worden geplaatst. En dat heeft historica Katelijne Rotsaert meticuleus gedoseerd. Het maakt dit boek dan ook gewoonweg boeiend.

Het geheel wordt door een uitgebreide bronnen- en literatuuropgave ingeleid - zoals het in een historische monografie past - en door veertien goed-gekozen illustraties omkaderd. De reproducties zijn echter onregelmatig over het werk verspreid (elf ervan komen voor in de eerste helft van het boek).

G. Houwen

L. VAN BIERVLIET, Leven en werk van W.H. James Weale. Een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, jg. 53, nr. 55. Brussel, 1991. (1.500 fr.)

In hetzelfde jaar waarin het Genootschap voor Geschiedenis de briefwisseling publiceerde van W.H.J. Weale, gericht aan Jozef A. Alberdingk Thijm (1858-1884), verscheen bij de Koninklijke Academie een 'biografie' van James Weale. Beide publikaties zijn van de hand van mevrouw Lori Van Biervliet. De zeer interessante studie, die hierna besproken wordt, kan alleen maar bijdragen tot een beter begrip en een betere situering van de inhoud van de publikatie van het Genootschap.

'Leven en werk...' vangt aan met een historische verkenning in de ontwikkelingsgeschiedenis van de neogotiek en van het katholiek reveil. Kennis van beide elementen is duidelijk onontbeerlijk om Weale te kunnen begrijpen. Voorop loopt Engeland met enerzijds de 'gothic revival' en met namen - John Nash, de Pugins, Gilbert Scott, John Ruskin... - die er een belangrijke rol in hebben gespeeld en anderzijds met de 'catholic revival'. Die beweging met Kenelm Digby, de Oxford Movement, John Newman, Nicholas Wiseman e.a. wilde een einde maken aan de tweederangssituatie van de Engelse katholieken.

Na Engeland volgen Frankrijk, Duitsland, Nederland - met ondermeer J.A. Alberdingk Thijm - en België. Binnen ons eigen land krijgt Brugge ruim

aandacht vermits het Venetië van het Noorden tegen 1855 en via bijdragen van de eigen Société d'Emulation, van de Westvlaamse Provinciale Overheid, de bisschoppen F. Boussen en J.B. Malou, Jean Bethune en Louis Grossé uitgegroeid was tot het Belgisch centrum van de neogotische kunst.

In een tweede hoofdstuk brengt de auteur een uitgebreide (p. 25-63) biografie van W.H. James Weale (1832-1917). Naast een situering van de familie komen zijn opvoeding en onderwijs, de overgang naar het rooms-katholicisme (1849), de periode als schoolmeester in Islington, zijn huwelijk en kinderen, het verblijf te Brugge (1858-1878) en zijn jaren in Londen (1878-1907) aan bod. De wens die de auteur op het einde van dit biografische hoofdstuk uitsprekt (p. 63) rond de vernieuwing van de Weale-gedenkplaat aan het huis waar hij van 1860 tot 1878 woonde (huis Ter Balie, hoek Sinte-Clarastraat en Sint-Jorisstraat, Brugge) is intussen, mede onder impuls van het Genootschap voor Geschiedenis, werkelijkheid geworden.

In hoofdstuk drie (p. 65-90) komen de doelstellingen van Weale aan de beurt. "Voor James Weale als jonge bekeerling betekende het middeleeuwse kunstpatrimonium een tastbaar getuigenis van het katholieke geloof uit haar hoogste bloeitijd" (p. 64). Het opzoeken en bestuderen van en het geven van correcte informatie over de monumenten van zijn religieuze overtuiging werden dan ook het grote streefdoel.

Zijn eerste publikatie in die kontekst werd het eerste en enige deel in de reeks 'Weale's Handbook for Tourists' (1854). De doelstellingen werden verder waargemaakt via :

- de inventarisatie van middeleeuwse grafplaten. In Engeland was immers bekend dat veel koperen grafplaten van Vlaamse origine waren;
- de strijd voor de monumentenzorg en tegen het vandalisme. Weale reageerde tegen de verkoop van het patrimonium, tegen slechte restauraties en hij eiste inventarisatiewerk. In zijn kritiek spaarde hij het passief Brugge niet en sloeg zelf de hand aan de ploeg. Het is ontegensprekelijk zo, en Lori Van Biervliet levert het klaar en duidelijke bewijs, dat J. Weale een belangrijke bijdrage geleverd heeft tot de vernieuwingen in de Belgische monumentenzorg;
- zijn optreden als propagandist van de neogotische stijl. Die doelstelling e.a. maakte hij ook waar door zijn optreden als stichter en organisator (hoofdstuk IV, p. 91-134). Als stichter of medestichter van tijdschriften vinden we Weale terug bij :
- Rond Den Heerd (1865). L. Van Biervliet duidt Weale, die korte tijd verantwoordelijke uitgever was, samen met Guido Gezelle aan als wegbe-reider;
- Le Beffroi (1863-1873), waar hij als beheerden en hoofdredacteur zijn sporen trekt;
- La Flandre (1867). Hier maakt de auteur ook duidelijk waarom J. Weale nooit tot het Bestuur van de 'Société d'Emulation' toetrad.

Ook bij het ontstaan van een aantal belangrijke verenigingen speelde J. Weale een niet weg te denken rol. Hij verschijnt als medestichter, organisator, ontwerper van het reglement, werver van leden en zwaargewicht in het bestuur van de 'Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc' (1863), een vereniging voor de studie van 'les antiquités chrétiennes' en voor het propageren

van de echte principes van de christelijke kunst. Weale wilde de gilde gebruiken als wapen tegen het vandalisme en de slechte monumentenzorg. Uiteindelijk moest hij het afleggen tegen de minder agressieve bedoelingen van Jean Bethune die er vooral een propagandavereniging voor de neogotiek in zag. Toch liet de gilde duidelijke sporen na en kende ook navolging in het buitenland.

Weale zat ook mee aan de wieg van de 'Société archéologique' (1865). De vereniging stelde zich tot doel 'het opsporen en verzamelen van kunst- en oudheidkundige voorwerpen om die in een museum te bewaren en tentoon te stellen' (p. 119). De collectie kwam eerst in de Gentpoort terecht, nadien in een zaal op de eerste verdieping van het Brugse belfort, om uiteindelijk in Gruuthuse te eindigen en in 1954 overgenomen te worden door de Stad Brugge.

Tenslotte was Weale eng betrokken bij de organisatie van :

- de zeer succesvolle tentoonstelling van christelijke kunst, in Mechelen in 1864. De tentoonstelling had plaats in het kader van de katholieke congressen van Mechelen maar werd grotendeels vanuit Brugge voorbereid;
- de tentoonstelling over 'Oude Meesters' te Brugge in 1867, bekend als de eerste tentoonstelling rond de Vlaamse Primitieven in België. Weale werkte ten andere ook nog mee aan de tentoonstelling over de Vlaamse Primitieven in 1902, oorspronkelijk gepland voor Brussel maar uiteindelijk ook te Brugge gehouden.

Hoofdstuk vijf (p. 135-160) toont diepgaand aan dat J. Weale terecht als vernieuwer van de studie van de oude Vlaamse schilderkunst moet beschouwd worden. Hij constateerde dat er op dat terrein in feite weinig ernstig onderzoek gebeurd was. Hij startte zelf met intensief archiefonderzoek en toonde daarvan de overweldigende resultaten o.m. in :

- de catalogus van het museum van de Brugse Academie;
- zijn studie rond de gebroeders Van Eyck (waarvan het grote werk eerst in 1908 verscheen) en rond Petrus Christus (eerst in 1909 gepubliceerd in de 'Annales' van de Société d'Emulation);
- zijn zoektocht rond en vele publikaties over Hans Memling;
- de herontdekking van en het eerherstel aan vijf 16de-eeuwse meesters : Gerard David, Jan Provoost, Adriaan Cornelis, Adriaan Isenbrant en Jacob van den Coornhuuse;
- zijn belangstelling voor andere Brugse meesters zoals Pieter Pourbus en Lanceloot Bondeel;
- zijn talrijke bijdragen tot een betere kennis van de miniatuurkunst. In de 'gothic revival' werd vastgesteld dat miniaturen enerzijds waardevol zijn als bron van historische informatie en dat er anderzijds een eng verband te vinden is tussen de miniatuur- en de schilderkunst;
- zijn optreden als consulent en agent. J. Weale leverde talloze adviezen af aan museumconservatoren en privé-verzamelaars. Zijn kennis van de materie en van de marktprijzen bezorgden hem opdrachten om naar aanwinsten uit te kijken. Deze succesvolle bezigheid leverde hem ook financieel voordeel op.

In het zesde en laatste hoofdstuk (p. 161-172) van het werk behandelt L. Van Biervliet J. Weale als baanbreker van het kunsthistorisch onderzoek.

Zij concludeert dat hij met zijn werkmethode en de manier waarop Weale bronnen interpreteerde en publiceerde de meeste van zijn tijdgenoten ver overtreft.

'Leven en werk...' wordt afgesloten met een zeer interessante en uiterst lezenswaardige nabeschuiving, gevolgd door een Engelse summary. Van p. 187 t.e.m. 213 volgt een chronologisch gerangschikte primaire bibliografie. De bronnen en de gebruikte literatuur gaan een personenregister en een katern met 35 illustraties vooraf.

Lectuur van het besproken werk bewijst opnieuw - cfr. de briefwisseling met J.A. Alberdingk Thijm - hoe merkwaardig en belangrijk een figuur als de Engelsman Weale voor ons eigen Vlaanderen en Brugge geweest is.

Zoveel facetten van Weales dagelijkse arbeid raakten aan en bouwden mee aan het leven in Vlaanderen op een ogenblik dat dit nog quasi onmondig was en poogde zijn identiteit opnieuw te vinden en te definiëren door o.m. een beroep te doen op een groots, cultureel verleden.

Dat nog niet iedereen dit intussen weet en aanvaardt, is te betreuren. Er kan echter snel en eenvoudig aan verholpen worden door de lectuur van de kwaliteitsvolle publikaties die Lori Van Biervliet aan de persoon en de betekenis van W.H. James Weale gewijd heeft.

L. Valcke

The first part of the book deals with the history of the... (faint text)

The second part of the book deals with the... (faint text)

The third part of the book deals with the... (faint text)

The fourth part of the book deals with the... (faint text)

The fifth part of the book deals with the... (faint text)

The sixth part of the book deals with the... (faint text)

The seventh part of the book deals with the... (faint text)

The eighth part of the book deals with the... (faint text)

The ninth part of the book deals with the... (faint text)

KRONIEK

PERSONALIA

In memoriam G.I. Lief tinck (1902-1994) - In mei 1994 overleed op 92-jarige leeftijd prof. em. dr. G.I. Lief tinck, oud-conservator van de Leidse Universiteitsbibliotheek en één van de grondleggers van de moderne paleografie en de codicologie. In dit tijdschrift publiceerde hij slechts één artikel : *Westvlaamse familiewapens in een handschrift van de stadsbibliotheek te Brugge* (jg. 92, 1955, p. 50-58). Bij de Westvlaamse historici werd hij bekend door zijn baanbrekend boek *De librijen en scriptoria der Westvlaamse cisterciënserabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge* (Brussel, 1953). Door dit werk, opgedragen aan prof. E.I. Strubbe, kwam hij in contact met verscheidene toonaangevende Brugse historici van die tijd; naast Strubbe vermeldde hij dom N. Huyghebaert, kan. B. Janssens de Bisthoven en de heer A. Schoutet. Het boek kreeg in ons tijdschrift een zeer lovende recensie van de hand van N. Huyghebaert (jg. 91, 1954, p. 85-87), maar de meeste stellingen van Lief tincks boek zijn thans achterhaald.

N.G.

In memoriam J.-B. Ameryckx - Op 19 juli 1994 overleed te Gent prof. em. dr. ir. J.-B. Ameryckx (° 15 augustus 1926). Ameryckx heeft in de historische wereld vooral bekendheid verworven door zijn activiteiten voor de opname van de *Bodemkaart van België* uitgevoerd door het Centrum voor Bodemkartering te Gent (dir. prof. dr. R. Tavernier). Voor dit onderzoek, dat op de eerste plaats een landbouwkundig doel had, werden in de Polderstreek tussen 1947 en 1953 ca. 200.000 boringen tot op 1 m diepte uitgevoerd, tientallen profielkuilen gegraven en alle grondontsluitingen bestudeerd.

Na ir. F. Moormann die enkele bijdragen over het bodemonderzoek in Veurne-Ambacht had gepubliceerd, heeft Ameryckx zich beijverd om de resultaten van de kartering in een breder historisch verband te plaatsen. Op die manier werd de kennis van de historisch-geografische ontwikkeling van de Vlaamse kustvlakte grondig gewijzigd, o.m. betreffende de Duinkerke-transgressies en de aanleg van de bijhorende dijken, de evolutie van het Zwin en het IJzerestuarium, het ontstaan van de polders rond Oostende en van de Moeren. Ook over de oudste geschiedenis van Brugge en de verbinding met de zee kwamen nieuwe inzichten naar voor. De bevindingen van het onderzoek werden gepubliceerd in de kaartbladen (bodemkaart en verklarende tekst) en in bijdragen in het *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift* en in *Bie-korf*.

Met prof. dr. A. Verhulst gaf Ameryckx het verslag uit van het colloquium dat op 14 januari 1958 te Gent plaats vond tussen historici, archeologen en

bodemkundigen over "Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte".

Op onze opgravingen in de Polderstreek was hij steeds een welkome gast die met oprechte belangstelling de sleufprofielen bekeek. Zijn goede raad en enthousiasme waren voor ons een grote hulp en zullen we dankbaar blijven gedenken.

Luc Devliegher

In memoriam J. Versyp - Te Gent overleed op 20 augustus van dit jaar dr. Jacqueline Versyp (° Oostende 30 juli 1923). Haar studie *De geschiedenis van de tapijtkunst te Brugge* die in 1954 door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten werd uitgegeven, was de eerste wetenschappelijke publicatie over de Brugse tapijtkunst. Nadien heeft zij nog verscheidene bijdragen aan dit onderwerp gewijd, voornamelijk in het tijdschrift *Artes Textiles*. Mede door haar studies werd een brede belangstelling gewekt voor deze Brugse kunsttak. Dat resulteerde in de grote tentoonstelling "Brugge en de tapijtkunst" uit 1987 en in het feit dat er nu in de stedelijke musea te Brugge 18 Brugse tapijten worden bewaard, terwijl Versyp er indertijd maar twee had aangetroffen.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

De Vlaamse Primitieven zijn niet dood - Het is zeer verheugend dat eindelijk een standaardwerk over de schilderkunst van de Vlaamse Primitieven in het Nederlands het licht ziet. Inderdaad het groot 14-delig werk van M. Friedländer, *Die altniederländische Malerei* (1924-1937, in 1967-1976 omgewerkt tot de *Early Netherlandish Painting*) en het boek van E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting. Its origins and character* (1953, in 1992 vertaald : *Les Primitifs Flamands*) zijn in een wereldtaal gesteld. Van de talrijke delen van het *Corpus van de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden* is enkel het deel over het Groeningemuseum te Brugge ook in het Nederlands verschenen. Van L. Van Puyvelde verscheen in 1969 *De Vlaamse schilderkunst van van Eyck tot Metsijs*, toen het beste overzicht in het Nederlands.

De redactie van het nieuwe indrukwekkende boek dat door het Davidsfonds te Leuven is uitgegeven, lag in handen van prof. R. van Schoute en B. de Patoul ; 28 specialisten uit binnen- en buitenland schreven de bijdragen die een wetenschappelijk en toch leesbaar overzicht brengen van de kunst der Vlaamse Primitieven¹. De veelzijdige en grondige aanpak blijkt niet enkel

1. Het boek telt 656 blz., honderden kleurafbeeldingen en tientallen zwart-wit foto's.

uit de vele medewerkers, maar eveneens uit de gevarieerde onderwerpen die men anders weinig of nooit aantreft in werken over de Vlaamse Primitieven. Na een historiografische, historische en kunsthistorische inleiding handelen de bijdragen over de kunstenaar en zijn atelier, de materiële aspecten van het kunstwerk², de opdrachtgevers, de iconografie, het gebruikte perspectief. Pas daarna worden de schilders en hun kunst uitvoerig besproken, en dit volgens de laatste stand van het onderzoek. Achtereenvolgens komen aan bod : de voorloper M. Broederlam uit Ieper, de eerste generatie (de gebroeders van Eyck, Campin, Daret en R. van der Weyden, P. Christus), de tweede (D. Bouts, Justus van Gent, H. van der Goes) en de derde generatie (H. Bosch, H. Memling, G. David), de kleine eind-15de-eeuwse meesters uit Brugge, Gent, Brussel, Leuven en Antwerpen, evenals de mysterieuze Juan de Flandes, aan wie in 1985 een tentoonstelling werd gewijd in het Sint-Janshospitaal te Brugge. De slotbijdrage behandelt de invloed van de 15de-eeuwse Vlaamse schilderkunst in Europa. Op p. 626-648 wordt per hoofdstuk een beredeneerde bibliografie opgegeven die wegwijst maakt in het dichte bos van boeken en tijdschriftartikels die over het onderwerp zijn verschenen. Uit die erg nuttige bibliografie blijkt eens te meer dat vorsers uit de 19de eeuw aan de basis liggen van het wetenschappelijk onderzoek over de Vlaamse Primitieven : E. de Busscher, A. Wauters, V. Vander Haeghen, E. van Even, L. de Laborde en niet in het minst de Engelse Bruggeling James Weale die reuzenarbeid verrichtte zowel op het gebied van het bronnenonderzoek als voor het samenstellen van het oeuvre van verscheidene meesters als J. van Eyck, P. Christus, H. Memling en G. David³.

Tegenover een dergelijk doorwrochte studie past het eigenlijk niet opmerkingen over details neer te schrijven. Men kan dit echter ook zien als een bewijs van belangstelling en waardering, vandaar de opmerkingen die nu volgen.

Het zou m.i. nuttig geweest zijn een grondig hoofdstuk te wijden aan de miniatuurkunst uit de 15de eeuw gezien de vele raakvlakken met de schilderkunst op paneel en doek.

Het niet nummeren van de afbeeldingen brengt veel ongemak met zich mee. Bij de bespreking van de schilderijen die in andere hoofdstukken zijn afgebeeld, is er geen enkele verwijzing naar en komt er veel zoekwerk aan te pas. De Index zou daaraan verholpen hebben indien men bijv. de pagina's die naar afbeeldingen verwijzen, cursief had gedrukt.

2. Het technologisch onderzoek van de schilderijen door de studie van de drager, de omlijsting, de ondertekening en de verf is tijdens de laatste decennia zeer belangrijk geworden. Als onderzoekscentra in ons land zijn te vermelden het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel en het Laboratoire d'Etudes des Oeuvres d'Art par les Méthodes Scientifiques (U.C.L.).

(3) Voetnota 9 op p. 7 over J. Weale verwijst naar het boek van M. Gerrits, *De roem van onze Primitieven* (1941) alhoewel in 1991 een uitstekende monografie over Weale verschenen is van de hand van L. Van Biervliet.

P. 100-101. Op het schilderij van Colijn de Coter "Sint Lucas schildert de H. Maagd" ziet men op de achtergrond de H. Jozef die gaten boort in een rechthoekige plank, die volgens het bijschrift het paneel is dat als drager voor een schilderij zal dienen, wat m.i. niet juist is. Op het middenpaneel van de Merode-triptiek van de Meester van Flémalle wordt een zelfde doorboorde plank (met afgeronde bovenkant) als vuurscherm gebruikt. Op het rechterluik boort Jozef gaten in een kleinere plank, misschien een deksel van een bakje voor een voetstof.

P. 149. Dat het grote romaanse bouwwerk op de Bladelin-triptiek de "imposante residentie" is die Pieter Bladelin te Middelburg (in Vlaanderen) liet bouwen, lijkt me erg ongeloofwaardig. Een grote herenwoning ziet er in de 15de eeuw anders uit. Trouwens, het gebouw komt ook voor op het Columba-drieluik, geschilderd voor een inwoner uit Keulen⁴.

P. 364. In 1472 was er te Brugge een uitspraak in een geschil tussen het schildersambacht -vertegenwoordigd door vier afgevaardigden waaronder Petrus Christus - en Pieter Coustain en zijn gezelschap Jehan de Hervy. Op p. 364 staat: "In de zaak-Petrus Christus werd uitspraak gedaan met verwijzing naar een andere "varlet de chambre" die veel vermaarder was, namelijk Jan van Eyck. Daaruit volgde dat de schilder sindsdien over het algemeen met de grootmeester vergeleken werd en niet gewaardeerd werd om wat hij presteerde". In de oorkonde, zoals afgedrukt door J. Weale in *Le Beffroi*, I (1863), p. 205-206, en nu ook - met enkele fouten - bij M. Ainsworth en M. Martens, *Petrus Christus. Renaissance Master of Bruges* (1994), p. 207-208, lees ik echter niets over Jan van Eyck⁵.

P. 599. Carel van Mander werd niet in Haarlem geboren, maar in het Westvlaamse Meulebeke.

In de bibliografie vind ik het ergerlijk dat van boeken en catalogi die zowel in het Nederlands als in het Frans zijn verschenen, meestal de Franse uitgave wordt vermeld zodat de lezer de indruk krijgt dat de Vlaamse kunstwetenschap maar weinig heeft te betekenen. Deze flater zal wel te wijten zijn aan het feit dat het boek eigenlijk een vertaling is van een Frans werk (uitgeverij La Renaissance du Livre, Brussel) waarin de auteurs in hun bibliografie uiteraard naar de Franse uitgaven verwijzen. Door dezelfde "Franse" oorzaak krijgt men op p. 80 een zg. Franstalig artikel uit de statuten van het Brugse schildersambacht en op p. 82 een eveneens vertaalde betalingspost aan P. Christus. Quand la Flandre était bilingue...

Dit schitterende boek over de Vlaamse Primitieven komt op het ogenblik dat minister J.-M. Dehousse het "Internationaal Centrum voor de navorsing over de Vlaamse Primitieven" een naamsverandering heeft opgelegd. Het heet nu "Internationaal Centrum voor de studie van de middeleeuwse schil-

(4) In Sanderus' *Flandria Illustrata* (1641-1644) is de prent van het kasteel van Middelburg gekopieerd op de afbeelding van het romaans kasteel op de Bladelin-triptiek.

(5) Een nalezing van de oorkonde bracht geen nieuwe gegevens aan het licht (Brugge, Stadsarchief, *Chartes beeldmakers*).

derkunst in het Schelde- en Maasbekken" ! Men vergeet dat in vroeger eeuwen "fiamminghi" en "flamencos" inwoners van de Zuidelijke Nederlanden waren en dat "primitif flamand" een 19de-eeuwse Franstalige uitvinding is. Daarenboven ligt Brugge niet in één van die twee stroomgebieden, maar in het Kustbekken. Hoe gekker, hoe liever, als "Vlaams" of "Zuidelijke Nederlanden" maar niet in de naam voorkomen !

Luc Devliegher

Musea - Tijdens de lezing die R. De Herdt, conservator van het Gentse "Museum van Industriële Archeologie en Textiel" op 16 januari 1994 voor de Brugse Gidsenbond hield over "Samen nadenken over musea en tentoonstellingen" hebben we enkele uitspraken genoteerd die het overwegen waard zijn.

Er worden teveel tentoonstellingen ingericht die weinig visie vertonen en waarvan men zich kan afvragen of ze wel de moeite waard zijn en of de bezoekers er iets van hebben meegedragen. Ze zijn dikwijls te vlug gemaakt en slordig uitgewerkt. Catalogen zijn bestemd voor het groot publiek dat toch de meerderheid van de bezoekers uitmaakt; het zijn geen handboeken voor een handvol specialisten. Een algemene inleiding, situering en informatie zijn in een tentoonstelling op hun plaats omdat bijv. de politieke of religieuze achtergrond van het getoonde dikwijls niet meer algemeen bekend is. Toch schieten te veel tekstpanelen hun doel voorbij ; een museum/tentoonstelling is geen boek en men komt in de eerste plaats om te kijken. Belangrijk zijn ook de rondleidingen die nog te weinig rekening houden met ouderdom, vorming en belangstelling van de bezoekers.

H. Godelieve - De bonden van West- en Oostvlaamse volkskundigen hielden op 8 oktober in de Godelieveabdij te Brugge een studiedag over volksdevotie. Drie referaten handelden over de H. Godelieve : "Godelieve en haar tijd" (D. Callewaert), "De mirakels van Godelieve" (W. Giraldo) en "Godelieveverering in Frans-Vlaanderen" (A. Lowyck).

Molens - Bij gelegenheid van de oppensioenstelling van dr. Paul Huys als directeur van de Culturele Dienst van de provincie Oost-Vlaanderen, werden een aantal van zijn gepubliceerde - meestal in het tijdschrift *Molenecho's* - en niet eerder uitgegeven molenstudies gebundeld in een boek *Molens in veelvoudig perspectief* (Provinciebestuur, Gent, 1993, met een inleiding door dr. Paul Bauters).

Uit het boek blijkt dat de molinologische belangstelling van Huys zich toespitste op twee gebieden, nl. op het cultuurhistorisch en op het archivalisch

domein. Een mooi voorbeeld van "molen en cultuur" vormen de bijdragen over het motief van de sakraments- of hostiemolens in de middeleeuwse Duitse kunst. Dit onderwerp is trouwens verwant met het andere Eucharistiemotief van Christus in de wijnpers. Terloops een vraagje : zou de dikwijls aanwezige watermolen op schilderijen van Hans Memling wel een symbolisch karakter hebben, zoals vaak wordt beweerd ?

Huys' archivalisch molenonderzoek heeft reeds heelwat belangrijke gegevens opgeleverd waardoor de opkomst, de constructie, het eigenlijke bedrijf, de verspreiding en de rechtstoestand van de molens in Vlaanderen alsmear beter worden bekend.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS

Brugs Stadsarchief - In 1994 verschenen de jaarverslagen 1991 en 1992 van het Brugse Stadsarchief als overdrukken - aangevuld met bijlagen - uit het algemeen verslag van de stad. In het vervolg zal alle informatie betreffende het Stadsarchief verschijnen in "Archiefleven", de Nieuwsbrief van het archief.

Mevr. A. Schouteet schonk aan het Stadsarchief de handschriftelijke nalatenschap van wijlen haar man, bestaande uit afschriften van bronnen, inventarissen en regesten op de oorkonden van het Stadsarchief (1421-1499), enkele artikels en allerlei notities (o.m. over Brugse drukkers en hun werken).

Verzameling G. Michiels - De historische en volkskundige verzameling van Guillaume Michiels, auteur van o.m. de driedelige *Iconografie der stad Brugge* en van *Uit de wereld der Brugse mensen* (Brugge, 1978), werd gedeeltelijk geschonken, gedeeltelijk verkocht aan de stad Brugge. De collectie bevat o.m. 115 mappen Brugse iconografie, 6 mappen met eigen tekeningen, honderden glas- en filmnegatieven, drukwerken, archivalia en volkskundige voorwerpen. De tekeningen en volkskundige voorwerpen worden bewaard in de Stedelijke Musea, de iconografische en fotografische verzamelingen en de archivalia in het Stadsarchief.

Memling na 500 jaar - Van alle tentoonstellingen ooit in Brugge gehouden is de Memlingtentoonstelling die van 12 augustus tot 15 november 1994 in het Groeningemuseum plaats vond, ongetwijfeld de belangrijkste. Veertig authentieke schilderijen van Memling en meer dan 380.000 bezoekers zijn cijfers die voor zichzelf en tot de verbeelding spreken ! Dat de bezoekers de kunstwerken niet altijd in optimale omstandigheden konden bekijken was voornamelijk te wijten aan het overdonderend succes : de zalen van het

museum zijn niet ruim genoeg om zo'n enorme toeloop zonder problemen te kunnen verwerken. Daarbij komt dat de formaten van de meeste schilderijen niet erg groot waren zodat maar enkele bezoekers ze terzelfdertijd konden bekijken.

De tentoonstelling werd door de "Vrienden van de Stedelijke Musea" voorbereid met vier lezingen : de herwaardering van Memling in de 19de eeuw (L. Van Biervliet), de mode ten tijde van Memling (M. Madou), de muziekinstrumenten ten tijde van Memling (M. Awouters), leven en werk van Memling (D. De Vos). Op 24 januari werd dan in het Brugse stadhuis het Memlingjaar plechtig geopend. In de daaropvolgende maanden werd de belangstelling voor de komende tentoonstelling gaande gehouden door persmededelingen en -conferenties, folders en affiches, gidsenkursussen en de opstelling van artistieke reclamezuilen. Op 11 augustus, 500 jaar na het overlijden van Hans Memling, had in de Halle de academische zitting plaats die de feestelijke opening van de tentoonstelling voorafging.

De tentoonstelling was in verscheidene secties ingedeeld. De eerste zeven waren gewijd aan de werken van Memling die rond bepaalde themata waren gegroepeerd : Maria, Christus, familie Moreel, portretten, Ursulaschrijn, Sint-Janshospitaal en Duinenabdij, allegorieën. In andere secties waren oude kopieën naar Memling te zien evenals werk van tijdgenoten en navolgers (secties 9 en 10). Voorwerpen uit de tijd van Memling die hij heeft afgebeeld, gaven een kleine illustratie van de tastbare werkelijkheid (sectie 8). In de gerestaureerde Xaveriuskapel waren archivalia te zien die betrekking hebben op het leven van Memling (sectie 11). Na zijn dood is de schilder verder gaan leven in schaarse notities en legenden, tot hij in de 19de eeuw herontdekt werd, wat uitmondde in de wetenschappelijke publicaties van James Weale. Memling inspireerde niet enkel schilders, ook in andere kunsttakken en in de letterkunde was hij een inspiratiebron (sectie 14).

Aan het wetenschappelijk onderzoek van de schilderijen der Vlaamse Primitieven werd een afzonderlijke sectie gewijd. Aan de hand van talrijke voorbeelden werden de moderne technieken voorgesteld die de bezoekers een inzicht boden in de opbouw van een schilderij, vanaf het houten paneel tot aan de vernislaag (sectie 12).

De catalogus van de tentoonstelling is op enkele notities van W. Leloup en D. Marechal na, volledig van de hand van D. De Vos (enkele weken voordien had het Mercatorfonds de grote monografie van deze auteur over Memling uitgegeven). De catalogus bevat een inleidende bijdrage over Memlings leven en werk, vervolgens de notities van de 40 aanwezige schilderijen van Memling (cat. 1-40) en tenslotte de beschrijving van een tiental kopieën (cat. 41-50) en van werken van voorlopers, tijdgenoten en navolgers (cat. 51-97). De 40 notities betreffende de schilderijen van Memling zijn dezelfde als in het hierboven vermelde boek van De Vos. Catalogus en boek zijn het resultaat van jarenlang onderzoek. Het thans gemakkelijker visueel contact met de schilderijen en het gebruik van nieuwe technische hulpmiddelen geven de onderzoekers nu veel meer mogelijkheden dan vroeger om de stijl van een schilder te bestuderen en in zich op te nemen en zo diens werk terug samen te stellen zowel in zijn omvang als in zijn evolutie. Ook de afkomst van de schilder en de invloed die hij op tijdgenoten en navolgers

uitoefende is zodoende op een betere manier te onderzoeken en nauwkeuriger te omlijnen. Dit alles treft men op overtuigende wijze aan in het werk van De Vos. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er over Memling niets nieuws meer zal worden gevonden of dat er geen nieuwe toe- of afschrijvingen meer zullen zijn. Het basiswerk zal echter blijven.

Het is hier mijn taak niet daar verder op in te gaan, maar ik wil toch enkele kanttekeningen op papier zetten die bij me opgekomen zijn tijdens en na de tentoonstelling.

Aan het begin van de tentoonstelling zouden een kaart en enkele panelen met de situering van Memling in het historisch en cultureel kader van de 15de eeuw voor vele bezoekers een educatieve inleiding zijn geweest. Ook het ontbreken van een Duitse catalogus was een tekort.

Als ik in een museum voor een schilderij sta, vind ik het zinvol dat de catalogusnotitie begint met een beschrijving van het werk, met het verhaal van wat er te zien is en pas daarna overgaat tot een behandeling van de problemen die het werk oproept. Dat is het wat de bezoeker op de eerste plaats vraagt. Dit is ook in de Memlingcatalogus meestal het geval, maar enkele keren wordt men reeds vanaf de eerste zin in de wetenschappelijke discussies betrokken nog voor men weet waarover het gaat (bijv. cat. 1, 3, 31, 37). Men vergeet te vlug dat de overgrote meerderheid van de tentoonstellingsbezoekers geen vakspecialisten zijn, maar gewone mensen met een culturele belangstelling.

Hedentendage wordt meer en meer belang gehecht aan het materiële aspect van het schilderij. In dat verband denk ik dat het nuttig zou zijn o.m. tekeningen van de profilering en van de verbindingen van de oorspronkelijke lijsten in de catalogus op te nemen. Deze elementen kunnen belangrijke gegevens verschaffen over de datering, de localisatie en de functie van de schilderijen.

Het pronkstuk van de tentoonstelling was het Laatste Oordeel uit Dantzig, dat enkele maanden vroeger ook te zien was op de Lochner-tentoonstelling te Keulen. De beïnvloeding door de Laatste Oordeel-schilderijen van Stefan Lochner en Rogier van der Weyden wijst er op dat Memling beide werken gekend heeft. Een intrigerend detail is de vraag of de man in de weegschaal van de aartsengel wel de trekken van T. Portinari vertoont. In 1781 schrijft een ooggetuige o.m. : "cette tête est tout à fait repeinte et très mauvaise, on le voit qu'elle est colée sur le corps". In 1851 vermeldt de restaurator Ch. Xeller : "Am schlimmsten war es mit dem Kopf des Gerechten in der Wagschale, welcher ganz ergänzt werden musste, nachdem der vorherige, ebenfalls schon von späterer Hand übermalt, beim reinigen leicht fortging ; es kam als Unterlage ein Silberplättchen zum Vorschein auf welchem der letzte angelegt war. Ich benutzte die Unterlage als dem Charakter entsprechend und es gelang mir in Farbe und Ausdruck, da er dem alten getreu nachgebildet war, die neue Übermalung so glücklich, dass ihn keiner für eine neue Malerei halten möchte ; er ist durchweg im Ton der übrigen Ausführung" (J. Bialostocki, Les musées de Pologne, Brussel, 1966, p. 114, 117-118). N.a.v. een kronieknota over dit boek in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 103, 1966, p. 221-222, schreef J. Bialostocki me op 29 december 1967 : "Je vois que vous avez des doutes au sujet de l'identification du

Hans Memling. Jan Crabbe (abt van de Duinenabdij, 1457-1488), de H. Bernardus en Johannes de Doper op het middenpaneel van het drieluik van Jan Crabbe (Vicenza, Museo Civico).

Foto H. Maertens, Brugge

personnage sur la balance. J'en avais aussi, mais j'ai cédé devant l'opinion unanime des auteurs comme Friedländer, Warburg et les autres. En tout cas le problème reste comment la tête nettoyée à fond par Xeller peut démontrer une similitude si frappante avec l'iconographie de Portinari". Op pl. CXXVIII plaatst hij toch nog een vraagteken achter de naam Portinari.

Een en ander is me opgevallen betreffende de iconografie. De Vos meent dat Memling naast de traditionele symbolen "ook met een aantal natuurlijk aangewende nieuwe symbolische vondsten op de proppen kwam" die zelfs op Christus en Maria betrekking hebben. Nog afgezien van de vraag of Memling daartoe de nodige kennis bezat, blijft nog een tweede vraag : of hij zich zoiets kon veroorloven. En is het niet eerder de opdrachtgever die zegt wat hij op zijn schilderij wil gepenseeld zien ? Het is voor mij niet zo vaststaand dat een voorstelling van een watermolen op een schilderij van Maria en Kind aanzien mag worden als een symbool van de Eucharistie. De watermolen komt ook op andere schilderijen voor : bij de Straatsburgse IJdelheid (cat. 26) en op een portret uit Kopenhagen (boek nr. 69). Het is tevens eigenaardig dat Memling nooit een windmolen schildert, toch *het* molentype in de streek waar hij werkt ?

Op enkele andere schilderijen met Maria en Kind komt wel eens een kasteel voor. Is daar ook een symbool in te zien ? De toren van David ? Ook de man/vrouw tegenstelling uitgebeeld door een kasteel en een hoeve (boek nr. 14) lijkt me niet zo evident. In het Moreel-drieluik bijv. (cat. 25) staat achter de man een kasteel en een hoeve, achter de vrouw een kasteel. Op het Crabbe-drieluik (cat. 3) staat achter de moeder een kasteel. Ik denk dat Memling op de achtergrond van zijn schilderijen pittoreske gebouwen aangebracht heeft zonder veel bijbedoelingen. Het zijn gebouwen samenge-steld uit romaanse elementen of het betreft vakwerkboerderijen. Het is ook opmerkelijk dat Memling geen herkenbare Brugse huizen en monumenten afbeeldt, met uitzondering van de toren van de Sint-Janskerk en de houten kraan op het Kraanplein (op het Johannesretabel, cat. 13) en van het interieur van de Sint-Donaaskerk (Jan Floreins-drieluik, cat. 14).

Toch nog even terug naar de voorstellingen van Maria en Kind. Ook een schip kan een symbool bij de Menswording zijn, zoals blijkt uit het Middelnederlandse kerstlied "Het comet een schip gheladen". Dat zou bijv. passen op het schilderij "Maria en Kind en schenkers met Sint-Joris" uit Londen (boek nr. 51); zelfs op de "Zeven vreugden van Maria" uit München (boek nr. 38). Maar zover zou ik niet durven gaan. Ik denk ook niet aan Pieter Lanchals telkens als ik op een portret ook zwanen zie !

Voor de bezoeker van de tentoonstelling was er ook een kleine maar handige "Gids en aanvullende catalogus" opgesteld door V. Vermeersch, D. De Vos, H. Lobelle-Caluwé en D. Marechal. Anders dan in de catalogus zijn hier *alle* tentoongestelde kunstwerken en documenten bondig besproken, van sectie 1 tot en met sectie 14. De gids bevat echter geen afbeeldingen, noch bibliografie. De tekst van de secties 8 (realia, door H. Lobelle-Caluwé), 11 (archivalia, op basis van het boek van D. De Vos) en 14 (Memlings faam en fictie, door D. Marechal) verscheen ook in de museumbulletins van oktober en november, maar ditmaal geïllustreerd. Met wat zoekwerk bekomt men zo een veeldelige catalogus, die echter maar op het einde van de tentoonstelling volledig was.

Samen met de catalogus verscheen, in het zelfde formaat, een bundel *essays* die allerlei aspecten van Memlings kunst belichten. Drie artikels gaan terug op de reeds vermelde wintervoordrachten, nl. deze van M. Awouters, M. Madou en L. Van Biervliet. Het artikel van H. Lobelle-Caluwé over het Ursulaschrijn is een licht gewijzigde versie van haar artikel in het Jaarboek van de Stedelijke Musea, 1991-1992. Over Memlings opdrachtgevers schreef M. Martens een belangwekkende bijdrage. Ook op het Memling-colloquium behandelde hij dit onderwerp en daarvan onthield ik o.m. dat 20% van de schilderijen door Italianen waren besteld. Tenslotte verwijs ik nog naar het belangrijke artikel van C. Périer-d'Ieteren over de techniek van Memling en haar plaats in de 15de-eeuwse Vlaamse schilderkunst.

N.a.v. de tentoonstelling zagen nog andere publicaties het licht. Reeds op het einde van 1993 verscheen als nr. 10 in de reeks *Museumpromenade* van V. Vermeersch "Hans Memling". Het boekje behandelt Memlings schilderijen te Brugge, evenals twee kopieën en de herwaardering van Memling in de 19de eeuw. Ook *Openbaar Kunstbezit* wijdde een speciale aflevering aan de grote Brugse schilder, ditmaal van de hand van H. Lobelle-Caluwé. De uitgave bevat o.m. een overzicht van leven en werk van Memling en een voorstelling van de 14 schilderijen in Belgische musea (Brugge, Antwerpen, Brussel).

Op 10-12 november richtten het "Laboratoire d'étude des oeuvres d'art par les méthodes scientifiques" (U.C. Louvain, dir. R. Van Schoute en H. Verougstraete) en het "Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten" (K.U. Leuven, dir. M. Smeyers) gezamenlijk een interessant Memlingcolloquium in waaraan een 140 wetenschappers deelnamen. Uit de referaten - uiteraard van ongelijke waarde - bleek eens te meer dat kennis nooit definitief is, maar voortdurend door heronderzoek wordt gewijzigd en vernieuwd. Zonder in details te treden - daarvoor verwijs ik naar de te publiceren handelingen - was het bijv. opvallend dat de algemeen aanvaarde aanwezigheid van Memling in het atelier van Rogier van der Weyden toch enkele keren in vraag werd gesteld en meer aandacht werd gevraagd voor het atelier van Petrus Christus in Brugge. Maar m.i. bewijst De Vos toch wel overtuigend dat Memling langdurig contact met de kunst van R. van der Weyden heeft gehad, m.a.w. dat hij als gezelschap in het Brusselse atelier heeft gewerkt.

Ook de discussies bij de schilderijen tijdens de speciaal voorbehouden ochtenduren waren leerrijk. Zo was de oorspronkelijke samenstelling van het Straatsburgse drieluikje (cat. 26) een veelbesproken onderwerp. Ook cat. 37 (drie fragmenten van een altaarstuk : Maria en Kind en twee schenkers) lokte veel reacties uit. En is het portret van Jacob Obrecht (cat. 40) wel door de Meester geschilderd ? Er is niet enkel het jaartal 1496, maar ook de lijst die afwijkt van de andere Memling-omlijstingen en Antwerps zou zijn (volgens H. Verougstraete op het colloquium).

In de 19de eeuw gingen de romantische ontdekking en de herwaardering van Memling het wetenschappelijk onderzoek van zijn leven en werk vooraf. Aan dit onderzoek is onverbreekelijk de naam van James Weale verbonden. Naar zijn bronnenuitgave wordt nog immer teruggegrepen.

In Brugge is Memling het troetelkind gebleven, de "laatgotische droom", de schilder die in zijn werken de "mystieke" sfeer van de stad tot uitdruk-

king bracht met zijn stille dromerige figuren die verwijzen naar de christelijke middeleeuwen. Men "vergat" dat zijn vrome opdrachtgevers mensen van vlees en bloed waren voor wie macht, aanzien en geld van het grootste belang waren. Door die bijna heilige bewondering was Memling in wetenschappelijke kringen een beetje naar het tweede plan verdrongen, achter Jan van Eyck en Rogier van der Weyden. Het was allemaal een beetje te rustig, te stil, te vroom voor moderne geesten. Uit de tentoonstelling, de publicaties en de discussies is nu toch wel gebleken dat Memling een grootmeester is, op dezelfde hoogte als zijn twee oudere collega's. Zijn schilderwerk - uitgevoerd in een hoogstaande techniek - toont een aantrekkelijk kunst die in de smaak viel van de hoogste kringen. Zijn portretten zijn onovertroffen. Hij schiep een harmonische en probleemloze droomwereld bevolkt met bevallige en serene hemelse en aardse personages. Bij Memling wordt het hemelse voelbaar en het aardse komt in een hemels midden. "Hemel en aarde versmelten" schrijft De Vos in zijn monografie (p. 402). Memling geeft rust en schoonheid. Zijn kunst is bij machte mensen van een gans andere tijd te boeien en te ontroeren. Is dat niet de mooiste lof ?

Luc Devliegheer

Monumentenzorg in Brugge, 1988-1993 - In 1988 verscheen het boek "Stenen herleven", in opdracht van het stadsbestuur uitgegeven door Marc Van de Wiele. Nauwelijks vijf jaar later brengen dezelfde instanties een vervolg op de markt, getiteld "Behoedzaam omgaan. Monumentenzorg in Brugge, 1988-1993". De redactie berust ook nu weer bij de stedelijke Dienst voor Monumentenzorg (L. Constandt, J. Esther, e.a.). Terzelfdertijd werd met dezelfde titel een tentoonstelling gehouden in de Halle (15 januari-20 februari).

Het boek begint met een tiental bladzijden die handelen over de theorie en de praktijk die nu te Brugge op het gebied van de monumentenzorg worden toegepast. Daaruit leren we o.m. dat nog altijd niet systematisch aan muurarcheologisch onderzoek kan worden gedaan, wat erg jammer is. Er blijkt ook meer en meer aandacht te bestaan voor de beschildering van gevels en interieurs. Op de gevels wordt echter nog te weinig gezocht naar sporen van de oorspronkelijke kleurbehandeling. "Nieuwe gebruikers van prestigieuze panden wensen hun aanwezigheid door een krachtiger kleurgebruik te affirmeren" (p. 13). Door de veranderde bestemming van grote 19de-eeuwse huizen dreigt het "deftige" karakter van de gevels verloren te gaan. "Witte" straten als de Ridderstraat mogen hun eenheid niet verliezen door schreeuwerige kleuren die enkel een commercieel doel nastreven. Het valt o.i. ook te betreuren dat de nieuwe beschildering van de Orgelzaal zich niet heeft geïnspireerd op de kleurenstudie uit 1887, die op het grijs gekleurd ellipsvormig plafond ruitvormig latwerk en gebladerte boven de lijst voorzag. De nieuwe beschildering maakt het plafond los van de zijmuren en verbreekt zo de eenheid van het interieur.

Een verheugende vaststelling is dat meer en meer architecten en aannemers goede restauraties aankunnen en minder vlug geneigd zijn tot slopen en herbouwen.

In het boek wordt maar een zeldzame keer een kritische opmerking over uitgevoerde restauraties geformuleerd, bijv. over de afbraak van de kelders van het huis Wollestraat 13, over de moeilijkheden i.v.m. het huis Garenmarkt 8, over de reconstructie van de trapgevel Oude Zak 55. Als blikvangers onder de gerestaureerde monumenten zijn te vermelden de Ezelpoort, het huis De Caese (Hoogstraat 4) en het huis Wollestraat 13 (met onverantwoorde onderbouw).

In de indrukwekkende inventaris van restauraties zijn er twee grote afwezigingen : de toren van de Sint-Salvatorskathedraal, omdat de Provincie als opdrachtgever daar later een globale studie zou aan wijden, en het 19de-eeuws complex van het Sint-Janshospitaal, omdat daar geen stedelijk geld voor werd gebruikt.

Het boek is ook een illustratie van het vele werk dat de stedelijke Dienst voor Monumentenzorg o.l.v. ir. L. Constandt verzet. Zonder deze dienst zou het architecturaal patrimonium van de stad er ongetwijfeld anders uitzien. Maar ... er worden niet enkel oude gebouwen hersteld, er worden ook nieuwe gebouwen opgetrokken. Daarom zou het ook wel eens interessant zijn een boek te maken over de nieuwe bouwkunst in de stad. Het gebouwenpatrimonium is inderdaad een som van oud en nieuw, van goed en gewoon. Ook een nieuw gebouw maakt deel uit van de stad en geeft een getuigenis, niet enkel over de bouwkunst, maar ook over het sociale leven (wonen, handel, cultuur).

Luc Devliegheer

Aannemer A. Vandendorpe - Naar aanleiding van het dertigjarig bestaan van zijn bouwfirmma heeft Arthur Vandendorpe - telg uit een Brugs aannemersgeslacht - een boek laten verschijnen waarin voornamelijk zijn belangrijkste restauraties in Brugge en ommeland worden besproken¹. Uit het boek klinkt een gewettigde fierheid door om al wat hij in die tijdspanne heeft verwezenlijkt. Een ambachtelijk bedrijf opbouwen in een tijd dat enkele grote restauratiebedrijven de markt beheersten was inderdaad niet zo vanzelfsprekend. Dit kon enkel slagen door een samengaan van kennis, werkracht, overtuiging en enthousiasme. In zijn restauraties toont Vandendorpe een grote belangstelling voor de geschiedenis van de te restaureren gebouwen, wat hem er toe brengt op eigen initiatief op onderzoek te gaan en ontdekte sporen verder te vervolgen. Is het te verwonderen dat enkele personeelsleden in zijn voetstappen treden ? Gelukkig zijn er nog opdrachtgevers die niet enkel dat opzoekingswerk willen betalen, maar eveneens de meegaande aanpassingen aan de in uitvoering zijnde werken.

Een andere constante bij Vandendorpe is zijn liefde voor het oude ambacht, en bijgevolg voor de oude werktuigen en bouwelementen die hij met een

1. J. Esther (auteur), R. Vanthournout (redactie) en M.-L. De Grim (documentatie), *Arthur Vandendorpe, Restaureren, Renoveren*, eigen beheer, Brugge, 1994, 280 p., ill.

didactisch doel voor het nageslacht wil bewaren. Talrijk zijn de schenkingen en de bruiklenen uit zijn verzameling. In dat verband dient hier te worden vermeld dat het materiaal dat sinds 1982 in het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem in bruikleen is opgesteld, in 1993 definitief aan de Provincie werd overgedragen.

Zijn zin voor het educatieve kwam in 1992 tot uiting toen hij aan de toren van de Brugse Sint-Salvatorskathedraal de ontdekking van de 13de-eeuwse torenverdieping met galmgaten, spaarvelden en blindbogen visualiseerde door deze elementen op ware grootte na te schilderen op grote doeken die op de juiste hoogte tegen de torensteigers werden aangebracht.

Buizen van de middeleeuwse watervoorziening te Brugge - De waterput die vóór de Waterhalle op de Markt stond, betrok het water vanuit het Waterhuis via een moerbuis die over het Zand en langs de Zuidzandstraat en de Steenstraat naar de Markt liep. Tijdens grondwerken kwam men in een bouwput vóór de Post op ca. 3 m diepte op de oost-westelijke moerbuis (diam. ca. 20 cm), waarop een kleinere buis aansloot die richting Wollestraat liep. Een gedetailleerd onderzoek van deze oude waterleiding is niet gebeurd. E. Vandevyvere die in 1983 een boek over de watervoorziening te Brugge publiceerde, heeft in het *Kontaktblad van de Brugse Gidsenbond*, jg. 15, 1994, p. 39-41, genoteerd wat hij daarover vernomen en gezien heeft.

Gedenk- en historiepenningen - In 1992 publiceerde de bekende Westvlaamse numismaat J. Taelman zijn boek over de Brugse legpenningen. Volgens dezelfde werkwijze maakt de auteur in een nieuwe catalogus *Gedenk- en historiepenningen van de Kastelnij en Magistraat Kortrijk*, Brugge, 1994, 4°, [1] + III + [32] p., ill., elf medailles uit de periode 1679-1725 bekend, die telkens recto-verso en op ware grootte worden afgebeeld. Het werkje verscheen naar aanleiding van de Algemene Vergadering van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde te Kortrijk en het 40-jarig bestaan van de Afdeling Zuidwest-Vlaanderen van het E.G.M.P. Het is te verkrijgen bij de auteur zelf, erevoorzitter van Numismatica Brugge en Het Vrije.

In chronologische volgorde komen volgende medailles aan bod : 1. Huwelijk van Karel II met Maria-Louisa van Orleans (1679); 2. Vertrek van koning Filips V naar Spanje (1700); 3. Huwelijk van Filips V met Marie-Louise van Savoye (1701); 4. Idem (Gent); 5. Huwelijk van Karel III met Elisabeth-Christina van Braunschweig-Wolfenbüttel (Gent, 1708); 6. en 7. Kroning van Karel III (VI) tot Rooms-Duits keizer (1711 en 1712); 8. Vrede van Rastatt (1714); 9. Geboorte van aartshertog Leopold; 10. Inhouding van Karel VI als graaf van Vlaanderen (1717) en 11. Vrede van Wenen (1725).

Zoals wij dat van hem gewoon zijn, geeft Taelman de volledige beschrijving, alsook alle technische details, de signatuur, de stempelsnijder, het munthuis en het muntteken, de slagperiode en het slagaantal, de zeldzaamheid en de herkomst van iedere penning. Bovendien worden meerdere persoonlijke opmerkingen of aanvullingen van geschiedkundige aard vermeld. Iedere catalogusnotitie wordt tenslotte afgesloten met een zo volledig mogelijke bibliografie die voorafgegaan wordt door een interessant "ten geleide".

St. Vandenberghe

Schouwborg te Brugge - Op 30 september 1869 werd te Brugge de nieuwe stadsschouwborg (1866-1869, architect G. Saintenoy uit Brussel) feestelijk ingewijd. Naar aanleiding daarvan vond van 30 september tot 1 november in het Stadsarchief een tentoonstelling plaats over "125 jaar Stadsschouwborg". Niet enkel de bouwgeschiedenis van de schouwborg werd behandeld, maar ook de andere toneelzalen in Brugge en het oudere toneelleven (tot 1920) kwamen aan bod. Door het nieuwe gebouw verdwenen talrijke huizen en zelfs straten in het aloude stadskwartier tussen de Vlamingstraat en het vroegere Beursplein.

Een beknopte catalogus (door M. Vandebroek en J.A. Rau) verscheen als bijlage bij *Archiefleven*, jg. 2, 1994-95, nr. 1.

Archeologisch bodemonderzoek in Kortrijk - In 1944 werd de lakenhalle uit 1538-1549 door een luchtbombardement gedeeltelijk vernield. In 1948 besliste de gemeenteraad - tot zijn eeuwige schande - het monument niet te herstellen, maar het volledig te slopen. Er kwam een parkeerplein in de plaats, dat uiteindelijk in 1993 tot een ondergrondse parking werd omgebouwd. Een noodopgraving begeleidde deze laatste werken, zo goed als dit in de gegeven omstandigheden mogelijk was.

Het onderzoek van Ph. Despriet bracht geen sporen van Romeinse bewoning aan het licht, evenmin sporen van een oudere halle. Wel hebben er op die plaats houten en stenen gebouwen gestaan. Van de tweebeukige 16de-eeuwse halle konden enkele, op spaarbogen gebouwde buitenmuren en zuilfunderingen worden onderzocht. Het is wel eigenaardig dat geen funderingen werden gevonden van de muren die de gewelven ondersteunden die in de 17de of 18de eeuw werden ingebouwd in de benedenverdieping toen deze een tussenverdieping kreeg (cf. afb. 59 en 60). In het opgravingsverslag wordt ook het vele vondstenmateriaal uitvoerig beschreven en met tekeningen en foto's geïllustreerd.

De "archeologische monografie" 31 behandelt de Kanunnikpoort. Deze poort - een poortgebouw met bijhorende brug over de stadsgracht - lag ten noordoosten van de O.-L.-Vrouwekerk en maakte deel uit van de voorburch van het koninklijk kasteel uit 1300-1302. Bij de Kanunnikpoort sloot een weermuur aan die doorliep tot aan de Artillerietoren en zich vandaar in weste-

lijke richting verderzette. Poort, muren en toren kwamen in één bouwperiode tot stand.

Bij grondwerken was men tijdens de jongste decennia enkele keren op het in 1675 e.v. gesloopte poortgebouw gestoten. In 1990, 1993 en 1994 kon de "Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen" o.l.v. Ph. Despriet de nieuwe vondsten nauwkeurig intekenen en verder bestuderen. Er kwamen ook enkele details aan het licht : een schietgat en een deksteen van een kanteel die in de grachtvulling werd gevonden. Deze deksteen had wel een tekening verdiend.

Een kleine opmerking. De afb. 11, 13, en 14 tonen het in 1990 blootgelegde gedeelte van de zuidgevel (ten westen van de weermuur) en niet de westgevel die in 1945 gedeeltelijk werd teruggevonden. Zouden de grote natuursteenblokken, links op de afbeeldingen, niet kunnen verwijzen naar de oorspronkelijke zuidwestelijke hoek van de Kanunnikpoort ?

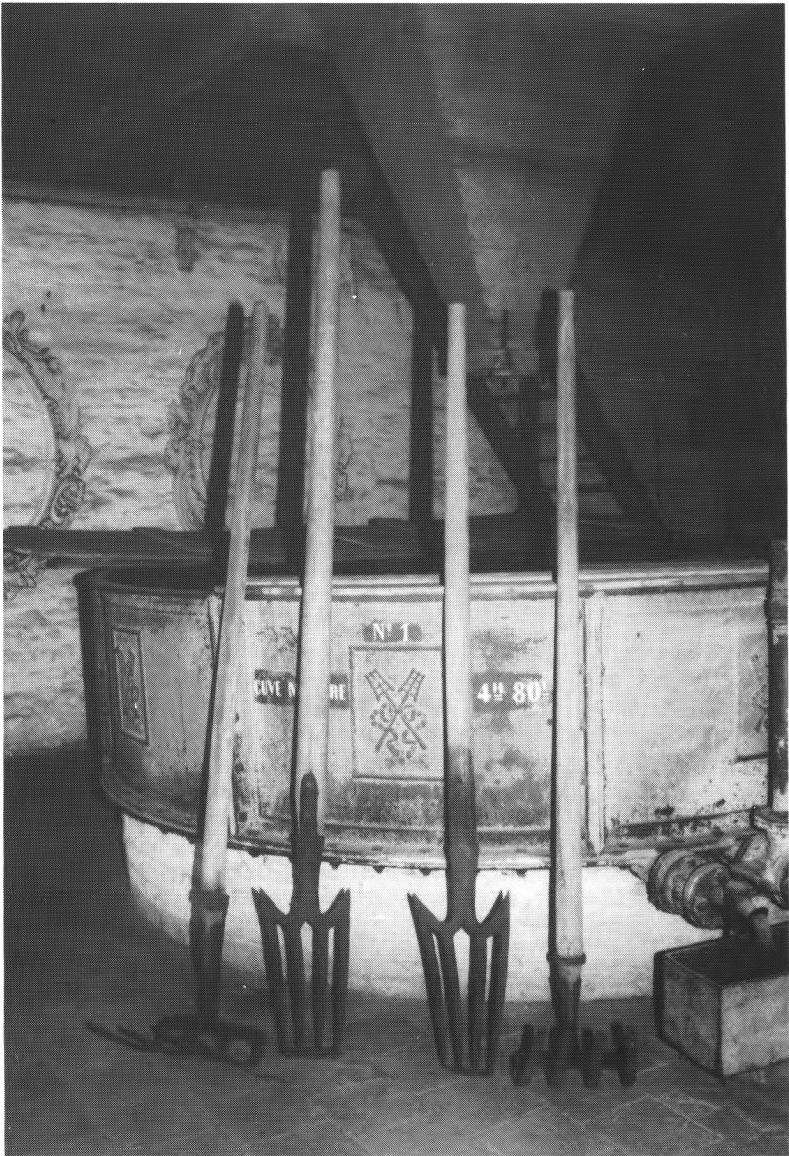
Ph. Despriet, *Noodopgravingen aan het Kortrijkse Schouwburgplein*, Kortrijk, 1994; Id., *De Franse dwangburcht van Kortrijk (1300-1302)*, I. *Het onderzoek van de Kanunnikpoort (1945-1994)*, Kortrijk, 1994. Deze twee publikaties zijn resp. de nrs. 30 en 31 van de reeks "Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen". Het eerste deel van de reeks verscheen in 1979; negen delen zijn in voorbereiding.

Luc Devliegheer

Brouwerij "De snoek" te Alveringem - Op 2 juli werd op de wijk Fortem te Alveringem het uit 1871 daterende mout- en brouwhuis "De snoek" als brouwerijmuseum plechtig geopend. Deze realisatie, die zowel de restauratie van het gebouw met de inboedel als een educatieve begeleiding omvat, is in de eerste plaats te danken aan de niet aflatende inzet van ons medelid Frank Becuwe.

Jaarvergadering - Op 3 december 1994 hield ons Genootschap voor Geschiedenis zijn jaarvergadering in het Brugse Stadsarchief. Voorzitter L. Devliegheer mocht een 80-tal aanwezigen verwelkomen. L. Valcke, secretaris, en A. Vandewalle, redactie-secretaris, lazen hun verslag voor, respectievelijk over de werking van het Genootschap en over de te verwachten publicaties.

Ingeleid door bestuurslid M. Vandermaesen, hield dr. M. Boone (Universiteit Gent) daarna een aandachtig beluisterde lezing over "Pieter Lanchals (±1440-1488), een Brugs parvenu in dienst van de Bourgondische staat" die een nieuwe en verhelderende kijk bracht op dit personage. Als zoon van een Brugs schrijnwerker werd hij in 1472 algemeen ontvanger van Karel de Stoute, en na diens dood raadsheer van Maria van Bourgondië en van Maximiliaan van Oostenrijk, waardoor hij een belangrijk aandeel had in het beleid. In 1483 werd Lanchals - beschuldigd van financiële wanpraktijken -

In de brouwzaal van "De snoek"

voor de Raad van Vlaanderen gedaagd en uit het graafschap verbannen. In 1485 keerde hij naar Brugge terug, werd schout en behartigde verder de financiële belangen van aartshertog Maximiliaan en van zichzelf. Tijdens de troebele periode van Maximiliaans Brugse gevangenschap werd Lanchals op 15 maart 1488 gevangen genomen, op 22 maart op de Markt te Brugge onthoofd en nadien in zijn kapel in de O.-L.-Vrouwekerk begraven.

Door financiële corruptiepraktijken, steekpenningen en vergoedingen was Lanchals een zeer vermogend man geworden; daardoor en door zijn trouwe steun aan Maximiliaan had hij zich de woede van zijn stadsgenoten op de hals gehaald. Na zijn terdoodveroordeling kreeg hij drie dagen de tijd om o.m. zijn testament op te maken "ende zyn zondich leven thoverpeinzene" zoals "Het boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe" (p. 207) schrijft. De boeiende lezing lokte - zoals te verwachten viel - nog verscheidene vragen uit. Een receptie gaf de leden daarna nog de gelegenheid over het wel en wee van het Genootschap verder van gedachten te wisselen.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Zetel en correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge.

Redactieadres : Ter Zwanekerke 60, 8200 Brugge.

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVVI (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600 F. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die vóór zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR : L. Devliegher (voorzitter), J. Marechal (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), A. Vandewalle (redactiesecretaris), M. Cloet, D. Dalle, A. Janssens de Bisthoven, B. Janssens de Bisthoven, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Ryckaert, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen en R. Van Eenoo.
